Naxçıvan Dövlət Universiteti

ELMİ ƏSƏRLƏR

Nakhchivan State University
SCIENTIFIC WORKS

Нахчыванский Государственный
Университет
НАУЧНЫЕ ТРУДЫ

2026 № 4 (137)

ISSN 2224-5529

ISSN 2223-5124

ISSN 2224-0829

ISSN 2222-940X

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-01
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

HUMANİTAR ELMLƏR

SILK, TAX FARMS, AND THE CARAVANSERAI: COMMERCE AND REVENUE IN THE LATE SHEKI KHANATE, 1819

Fildous TOHMING
Baku State University, Baku, Azerbaijan
**Corresponding author: tohmingf@gmail.com*

PUBLICATION DATE:
Accepted:
16.11.2026
Published:
30.11.2026

KEYWORDS:
Sheki Khanate, Caravanserai, Silk, Fiscal History, Russian surveys, Rent

ABSTRACT
This article examines the fiscal role of the main merchants' court of Nukha (modern Sheki) in the last years of the Sheki Khanate, testing the assumption that the size of a caravanserai reflects its importance to the ruler's income. It is a study in fiscal history based on the Russian original of the 1819 survey of Sheki Province by Akhverdov and Mogilevskii. Shop rent, leased concessions and silk dues are recalculated from the survey's schedules and compared with its total of 291,138 khan's rubles. The merchants' court held 52 shops of the khan, 41 privately built shops on state land and seven exempt shops; another 317 stood elsewhere. Rent from all shops came to 5,196 khan's rubles, only 1.8 per cent of the total. Customs and weighing rights, by contrast, were leased to contractors for 50,500, about 17 per cent. Silk reached the treasury mainly as dues in kind from villages. A collectors' levy was charged on about 186 batmans, worth about 28,000 khan's rubles, and three Christian villages owed 67 batmans, valued at 10,360, almost twice the shop rent. Most of this was entered "instead of mal-jahat", the general village tax. The merchants' court was therefore a sizeable property but not a major source of recorded revenue, which depended more on leasing market-related collection rights. These figures, however, are 1819 valuations, not receipts; they come from a single Russian survey, and the court cannot be securely identified with either surviving building.

INTRODUCTION

Silk ran through the fiscal life of the Sheki Khanate. The 1819 survey records village dues assessed in silk, a levy in silk that paid the collectors, and very heavy silk assessments on three Christian villages (Akhverdov, 1866). Kostikyan (2024) reads the last of these as the tax known as silk for faith (abrishomi din). The survey itself does not use that name. UNESCO's advisory body links the town's recovery in the late eighteenth and nineteenth centuries to sericulture and the cocoon trade (ICOMOS, 2019). It is tempting to place all this on the Silk Road, a term coined by Richthofen (1877). Selbitschka (2018), however, warns that the label can turn exchange that was often local and small in scale into a story of long-distance trade. That warning is the starting point here.

Two large caravanserais still stand in the historic centre of Sheki, the town that Russian sources of the period call Nukha. Nukha is used here for the town under the khans, and Sheki for the khanate and the modern city. Work on the region's caravanserais is largely architectural (Gafarova, 2021). Mustafayev (2026) lists Sheki's Upper and Lower Caravanserais among other monuments without further discussion, and Iranian scholarship sorts such buildings into royal, private, and endowed foundations (Basouli, 2021). Such studies tell us how these buildings were classified and what they looked like, but not what they were worth to the ruler. Their size invites the assumption that a caravanserai stood at the centre of a town's commerce and of its ruler's income. None of the studies consulted tests that assumption against the fiscal record.

This article does so for Sheki. It asks three questions of the 1819 survey of the province: what share of the khan's revenue came from shop rents, in the main merchants' court and in the town as a whole; how that share compares with what the khan drew from leasing rights over trade; and how silk, the town's best-known commodity, entered the budget.

The answers run against the expectation. Rents from all shops came to 5,196 khan's rubles, 1.8 per cent of the survey's total of 291,138, while customs and weighing alone, let to contractors for

50,500, stood at about 17 per cent, nearly ten times as much. Silk, too, reached the treasury less through the market than as dues in kind from villages: three Christian villages owed silk valued at 10,360, almost twice the shop rents. A levy that paid the collectors was charged on about 186 batmans of silk entering the treasury, worth about 28,000; the survey does not show whether this overlaps with the three villages' dues. These are valuations recorded in 1819, not receipts, and they come from a single source. They still show that the khan's hold on trade rested on selling rights over the market rather than on rents from the shops, and they offer a small, documented counterweight to readings that place all such buildings on a long-distance Silk Road.

MATERIALS AND METHODS

The main source is the Description of the Sheki Province, compiled in 1819 by Akhverdov and Mogilevskii after the khanate was abolished, printed in Tiflis in 1866, and read here in the Russian original (Akhverdov, 1866). Its authors served an incoming administration that wanted to know how much the province could bear, and they describe rule under the khans as one in which "no organisation founded on rules and definite regulations existed" (Akhverdov, 1866). Two secondary accounts say otherwise. İsmayıl (1997) reports a law code (Dastur ul-amal) from the reign of Muhammad Hasan Khan covering taxes, prices, and feudal dependence, and Cabbarov (2018) mentions the same body of law as Düsturü'l-âlem. No copy survives.

The officials learned what the khans had collected by questioning residents and village elders, above all the khan's senior secretary Jalil, who had served every ruler since Muhammad Hasan Khan. Elders had reason to report low figures; Jalil had a position to keep. The survey's numbers are therefore valuations recorded at one moment, not market prices and not necessarily sums actually paid. The compilers say as much themselves. A note at the end of the revenue summary states that fines, customary gifts and other exactions, which the schedules leave out, probably brought the khan up to 200,000 rubles more; the currency is not named.

The categories are Russian as well. State land may correspond to the khan's demesne described by İsmayıl (1997), but it is unclear whether the urban rents preserve the khans' arrangements or were fitted into Russian categories. The survey's amounts are accepted here; its categories are treated with caution. The survey states its sums in the khan's local money. Shop rents, for example, are given in "здешними деньгами" (local money), and the schedules carry a second column that converts khan's rubles into Russian silver at 2.60 to 1. The rate holds line by line. The schedule of special revenues comes to 175,559 khan's rubles, or 67,522 in silver as printed. The survey's grand total of 291,138 is not converted at this rate directly: the compilers first set aside 1,282 rubles already reckoned among the chervonets tribute, and it is the remainder, 289,856, that converts to 111,483 in silver. Sums here are in khan's rubles, with the silver equivalent added where it helps. Silk was weighed in batmans, a unit that varied by region, and smaller quantities in stil. The shop figures of İsmayıl (1997) match the survey's and probably derive from it, so they confirm the reading but are not independent evidence. Local terms are transliterated from the language of the source in which they appear.

RESULTS AND DISCUSSION

Context and the building

Nadir Shah first set two local men side by side in Sheki: Najafgulu as malik and Haji Chalabi as vakil, the district's representative before the shah (İsmayıl, 1997). Only when an independent khanate emerged, in late 1743 or early 1744, did Chalabi become its ruler. His power thus grew out of the administration of Afsharid Iran. In 1772 the Kish River destroyed most of the old town (İsmayıl, 1997), so the commercial buildings of today's historic centre probably postdate that flood. Muhammad Hasan Khan walled the new town and moved the treasury, the divan, and the harem into a central fortress (Cabbarov, 2018). On 21 May 1805 Selim Khan accepted Russian protection, agreeing to an annual tribute of 7,000 gold chervonets, a Russian garrison of 500 men, and the taking of hostages (İsmayıl, 1997). From 1812 the khan paid 9,000 chervonets a year (Kostikyan, 2024). The survey adds that the extra 2,000 came out of the khans' own revenues and was never spread over

the people. The survey therefore records the fiscal order of the khanate's last years under Russian supervision.

The two caravanserais are hard to date. Mustafayev (2026) places both in the eighteenth and nineteenth centuries; İsmayıl (1997) dates two caravanserais south of the fortress to the late eighteenth century without a source; and ICOMOS (2019) reports an 1834 fire that destroyed 369 shops and one caravanserai. No source gives a patron or a documented date. The survey speaks of a single merchants' court, which it also calls a caravanserai, and places the khan's shops in the upper caravanserai; as both hold the khan's shops, they are probably the same building. Because the 1834 fire leaves room for rebuilding, that building cannot simply be equated with the Upper Caravanserai standing today. The analysis below therefore treats the merchants' court as a fiscal unit rather than a particular structure.

The khanate's building chronology does not help much either. İsmayıl (1997) dates the khan's palace to 1764, describes a flood in 1772 that wrecked the old town, and credits Muhammad Hasan Khan with a fortress in the rebuilt one, without saying how these fit together. This article therefore leaves the identification of particular buildings open.

Urban rents and ownership

The survey counts 417 shops (52 + 7 + 41 + 317, my sum), and Table 1 sets out how they were let (Akhverdov, 1866). Three groups matter for what follows: shops in the merchants' court, shops outside it, and shops that stood empty.

Table 1. *Shops and rents in the survey of 1819 (khan's rubles)*

Group of shops	Shops	Rent per shop per month	Rent per year
Khan's shops in the court	52	2	1,248
Private shops in the court, on state land	41	1	492
Shops of Adi-Shamshad (exempt)	7	0	0
Private shops outside the court, higher rate	32	1.5	576
Private shops outside the court, standard rate	275	1	3,300
Outside the court, no rate given (317 − 307)	10	not stated	not counted
Total before vacancies	417		5,616
Vacant shops (16 of the khan's, three private)	−19		−420
Yearly rent of all shops, as given in the survey			5,196

Source: Akhverdov (1866); sums checked by the author.

In the merchants' court the khan owned 52 shops, let at two rubles a month each, or 1,248 a year. A further 41 stood on state land and had been built by private owners; each paid one ruble a month, 492 in all. Seven more shops, belonging to Adi-Shamshad, paid nothing. The survey names them in the same sentence as the court's private shops, and İsmayıl (1997) gives 52 shops of the khan and 48 of private owners in the caravanserais, which agrees with 41 + 7. I therefore count them as part of the court.

Outside the court the survey lists 317 privately built shops on state land. Their rents were not uniform: 32 paid 1.5 rubles a month and 275 paid one ruble, which makes 3,876 a year. These two groups cover 307 shops, not the 317 the survey prints, and the survey does not say what became of the other 10. The printed yearly sum follows from the 307. The gap is small in effect: if the 10 shops had paid at the rates of the others, the total would rise by only 120 to 180 khan's rubles, and the share of shop rents would stay at about 1.8 per cent.

Some shops stood empty, 16 of the khan's in the caravanserai and three private ones outside. The 19 would have paid 420 a year (384 for the khan's 16 and 36 for the three private ones). The survey leaves this sum out, which brings the yearly rent of all shops to 5,196 khan's rubles, or 1,998 in silver.

Most shops, then, were not in the building. The court held 93 shops that carried rent (77 once the 16 empty ones are set aside), or 100 with the seven exempt ones, so about three-quarters of the town's shops lay elsewhere. At full rent the court's 93 shops would yield 1,740 khan's rubles; with vacancies left out, 1,356, about a quarter of what all shops paid. Location made little difference to the rent. A private shop paid one ruble a month inside the court or outside it, apart from the 32 outside at 1.5 rubles, for which the survey gives no reason. What almost all private shops shared was the state land beneath them.

Two loose ends remain. The khan's property inventory lists 46 shops of his in the upper caravanserai against 52 in the revenue schedule, and the survey does not explain the difference. The inventory also sets these shops beside a bath let to a tax-farmer, gardens and a mill outside the fortress, so it treats them as one kind of property among others.

Rent was also a small part of what trade brought the khan. Besides shops, the schedule of special revenues lists a long run of concessions let to contractors. Table 2 sets the largest against the shop rents.

Table 2. *Main concessions and shop rents in the survey of 1819 (khan's rubles)*

Item	Amount	Share of grand total (%)
Weighing (year to 1 January 1820)	27,000	9.3
Customs (rahdari), let together with a second duty	23,500	8.1
Fishing on the Kura	21,000	7.2
Dyeing	6,100	2.1
Slaughterhouse	6,000	2.1
Customs and weighing together	50,500	17.3
Rent of all shops	5,196	1.8

Source: Akhverdov (1866); shares calculated by the author from the grand total of 291,138.

Customs and weighing together make about 17 per cent of the grand total; shop rents make 1.8 per cent. Smaller concessions covered leather, livestock brokerage, wine and spirits, gardens, soap, tobacco, mills and the bath. Items 1 to 15 add up to about 102,900, but the leases did not all run for the same term: items 4 and 5 (let together for 6,000) and item 7 ran to 1 January 1821, and item 6 covered 14 months, so up to a tenth of that sum is not a one-year figure. The whole schedule comes to 175,559, and with the village schedules of all the magals the survey's grand total is 291,138. These are the prices the contractors agreed to pay, not receipts. İsmayıl (1997) likewise calls customs (rəhdari) the heaviest tax on trade and says the khans leased out almost every branch of it, and he adds that a market official, the darğa, took a share of the duty on goods sold.

What these figures measure is rent, not the building's whole fiscal role. This article does not establish whether the weighing house or the customs post stood in the merchants' court. If they did, the court mattered more to the khan's revenue than its shop rents suggest. The figures show something narrower: shop rents were small beside the concessions over trade, and the court held only a minority of the town's shops.

İsmayıl (1997) credits Muhammad Hasan Khan with 264 shops of his own, without a date or source. Mazanova (2020) traces the figure to a list of his estates drawn up in 1826. That list is later than the 1819 survey, so it may count more than the khan's own shops, or shops that the Russians had entered as private ones on state land. The figure matches neither the 52 shops of the khan in the court nor the 417 of the whole schedule, and the sources do not say what it covers.

Ownership inside the court was layered. Rather than fitting one of the royal, private or endowed types of foundation, it combined the khan's shops with shops that private owners had built on state land, which may have been the khan's demesne. His rent of two rubles may have covered building and ground, and the private owners' one ruble the ground alone; the shops may equally have differed in size or position. Since the survey does not say who built the main structure, mixed ownership in 1819 says nothing about whether the building began as a royal project. İsmayıl (1997) also states,

again without a source, that caravanserai owners paid a fifth of their profits to the treasury. The claim may belong to Muhammad Hasan Khan's code and an earlier period. It is a lead, not a finding.

Silk as rural revenue

In the survey, silk reaches the treasury mainly as dues in kind from villages, not as rent or as proceeds of sale. Two kinds of evidence are used here: the collectors' levy, which shows how much silk entered the treasury, and the heavy assessments on three Christian villages. A province-wide total of silk dues is not attempted. Silk is weighed in batmans and stil. The survey gives 48 stil to the batman and puts the batman of the mizan scale at 24 pounds 72 zolotniks, which I convert to roughly 10 kg; Kostikyan (2024) takes it as 24 Russian pounds, about 9.8 kg.

The collectors' levy

At each harvest the khan sent out officials to record the crop and check that payment to the treasury was made correctly. They were paid from a separate levy (bezarlyk) of 2½ stil on every batman of silk entering the treasury, about 5 per cent (item 18 of the schedule of extra revenues). A fixed rate paid to a standing group of officials points to a regular collecting staff rather than occasional requisition. The survey adds that, once such officials were on salary under Russian administration, the levy should go to the treasury in full.

The levy was recorded separately for two groups of magals in items 18 (Akhverdov, 1866). In the Sheki magal it was charged on 35 batmans 26 stil of silk, priced at 160 khan's rubles a batman, and came to 1 batman 41 stil. In the other magals it was charged on 150 batmans 9¼ stil, priced at 150 khan's rubles a batman, and came to 7 batmans 39 stil. Together the levy was thus charged on about 186 batmans of silk, worth about 28,000 khan's rubles at the two prices. The same item also records a levy on rice in one village, which is not counted here.

The survey prints the whole levy as 9 batmans 22 stil, worth 1,468.54 khan's rubles. The two amounts above add up to 9 batmans 32 stil, so the printed quantity is 10 stil short. The printed value matches the sum of the two amounts (89 stil at the Sheki price and 375 stil at the other price), so the slip is more likely in the printed quantity. This check is my own. The 2½ stil rate gives the same quantities from the silk charged.

Three christian villages

The heaviest assessments fell on three villages with Christian populations: Vartashen, Jalut (Chalet) and Nij (Kostikyan, 2024). The survey lists them among the Tatar villages, probably because of their language. Nij and Vartashen were Udi-speaking, and part of Vartashen belonged to the Georgian Church.

The schedules assess Vartashen at 23 batmans of silk (3,680 khan's rubles), Jalut at 8 batmans (1,280) and Nij at 36 batmans (5,400), a total of 67 batmans worth 10,360 khan's rubles (Akhverdov, 1866). Vartashen's silk is entered as "assessed silk" and Jalut's and Nij's as "instead of mal-jahat". Mal-jahat is the main tax on village communities, and the column that holds these entries is headed "a tenth of the grain harvest and a fifth of the silk". The 10,360 is about twice the rent of all shops (5,196 khan's rubles as printed, item 22) and 3.6 per cent of the survey's printed total of 291,138. The three groups of shops listed under that item add up to 5,616, so either figure puts the silk at between 1.8 and 2 times the shop rent.

These two sets of figures answer different questions. The levy covers silk entering the treasury in the magals concerned, about 186 batmans. The three villages are specific assessments, 67 batmans. The survey does not show whether the two overlap, so they are not added together.

What the entries mean is open. Kostikyan (2024) reads "instead of mal-jahat" to mean that the silk was not mal-jahat, and notes that the survey does not call it jizya. The words can also be read as mal-jahat paid in silk. The survey does not settle the question.

Kostikyan (2024) argues from other documents that these were the dues called silk for faith (abrishom-i din, ipak dini, din ipaki). He cites petitions of 1807 and 1815 and a priest's report of 1821. The petition of 1815 puts the dues at 60 batmans a year, about 590 kg. The report of 1821 gives

20 pounds of silk, about 8 kg, from each household a year, and says the Russian authorities had resumed collecting the tax as under Muslim rule. According to Kostikyan, the tax grew heavier under Haji Chelebi Khan. He has no data on its collection in the second half of the nineteenth century and supposes it lapsed under Vorontsov (1844–1853). The survey never uses the name, so the religious character of the levy rests on these other documents.

Three cautions apply.

- Kostikyan's Jalut figure does not fit. He quotes 8 batmans and 1,280 rubles for Jalut but adds "that is 16 batmans". At 160 rubles a batman, 1,280 rubles is 8 batmans, and the survey gives 8.
- The totals differ. The petition of 1815 gives 60 batmans a year for the three villages, and the survey gives 67. With Kostikyan's figure of 16 for Jalut the survey total would be 75, but that figure appears to be an error (see above). The sources may count different things or different years, and this article does not reconcile them.
- Jalut's silk did not go straight to the treasury. Its income, apart from the chervonets tribute, had been handed to Haji Sadradin-bek against a debt.

Where the silk went

The survey does not say where the treasury's silk was sent. Its note on weights mentions a Tabriz batman, equal to the Georgian litra of 8½ Russian pounds, but the note stands in the passage on foodstuffs and is not tied to silk, so it is not evidence about destination.

The khan's own holdings added a little silk. The schedule lists a fee of 2.5 khan's rubles on each silk-reeling machine. It says the number of machines varied with the silk crop and puts it at up to about 100, or 250 khan's rubles in all (item 20). The khan's mulberry gardens, with 13,316 trees, yielded 4 batmans 36 stil of silk in the year of the survey, valued at 760 khan's rubles. The half due to the treasury, 380, is entered as revenue (item 26). Both are small beside the 186 batmans on which the levy was charged.

Silk may also have paid at the point of sale. The survey leases the "mizan or weighing" farm for 27,000 khan's rubles (item 14) but does not say what was weighed. Mazanova (2020) says the 27,000 collected from the scales came from weighing silk, but she gives no source, and this article has not been able to check it. İsmayıl (1997) describes a permit and a fee per batman for silk taken out of the khanate. The permits were issued by the tax farmer and the rate is not given, and he does not link the fee to the survey of 1819. Both remain leads.

CONCLUSION

Read against the town's commercial buildings, the 1819 survey points to three things. First, rents were a small part of what the khan drew from urban trade. Shop rents came to 5,196 khan's rubles a year, 1.8 per cent of the survey's grand total of 291,138 (1,998 in silver). The concessions of items 1 to 15, not all of them tied to trade (fishing, gardens and the bath, for example), add up to about 102,900, roughly twenty times the shop rents. Customs and weighing, which do concern trade, come to 50,500, nearly ten times the shop rents. The khan's hold on urban commerce rested less on shop rents than on his power to auction rights over the market. İsmayıl (1997) reads it the same way. These are lease prices, not receipts, and the survey admits that fines, gifts and other exactions left out of the schedules may have added up to 200,000 more.

Second, in the evidence examined here, silk reached the treasury mainly as dues in kind from villages, gathered by paid officials. Three Christian villages owed 67 batmans, worth 10,360, about twice the shop rents. Most of it is entered '"instead of mal-jahat"', a wording the survey leaves open, and Jalut's share went to a bek. Whether the three villages also paid silk for faith, as Kostikyan (2024) argues from other documents, the survey cannot settle.

Third, the merchants' court was a sizeable commercial property, holding about a quarter of the town's shops, with layered ownership. Its rents were still small: 1,356 a year after vacancies, under half of one per cent of the grand total. These results sit more easily with Selbitschka's (2018) caution than with the image of caravanserais as stations on a long-distance road, but a fiscal record says little

about where goods went. Other sources point both ways. İsmayıl (1997) reports merchants from Kizlyar and Astrakhan buying silk in the 1760s, and Mazanova (2020) has buyers from Tabriz, Astrakhan, Tiflis and Yerevan in the late 1820s. Both are earlier or later than the survey and rest on secondary reports, so they are leads here, not evidence.

These conclusions are provisional. They rest on one source, compiled at one moment for a Russian administration from informants with interests of their own. Future work should date the surviving caravanserais and test their link to the merchants' court of 1819, explain the gap between fifty-two and forty-six of the khan's shops and the ten shops missing from the rents of those outside (317 against 307), trace the one-fifth levy, check whether the weighing farm was a duty on silk sales, and measure how far silk revenue depended on non-Muslim villages. Travellers' accounts, the Ottoman correspondence studied by Cabbarov (2018), and the 1820 Shirvan survey would place Sheki in a wider regional frame.

REFERENCES

Akhverdov, T., & Mogilevskii, P. (1866). Описание Шекинской провинции, составленное в 1819 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии Ермолова ген.-майором Ахвердовым и ст. сов. Могилевским [Description of the Shaki province, compiled in 1819 on the order of Ermolov, Commander in Chief in Georgia, by Major General Akhverdov and State Councillor Mogilevskii]. Tipografiia Glavnogo upravleniia Namestnika Kavkaza.

Basouli, M., & Derakhsh, S. (2021). An investigating of the functions of Iranian caravanserais with a landscape approach. MANZAR, 13(54), 28–37. https://doi.org/10.22034/MANZAR.2020.228329.2062

Cabbarov, A., & Uyanık, N. (2018). XVIII. yüzyılın sonları–XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti–Şeki Hanlığı ilişkileri [The relationship of Sheki Khanate and Ottoman State between late XVIII and early XIX century]. Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 19, 461–479.

Gafarova, G. (2021). Caravanserais of the 15th–17th centuries in Azerbaijan. Architecture and Modern Information Technologies, 3(56), 119–132. https://doi.org/10.24412/1998-4839-2021-3-119-132

ICOMOS. (2019). Historic centre of Sheki (Azerbaijan), No 1549rev [Advisory body evaluation]. UNESCO World Heritage Centre. https://whc.unesco.org/document/176125

İsmayıl, M., & Bağırova, M. (1997). Şəki xanlığı [The Sheki Khanate]. Azərnəşr.

Kostikyan, K. P., Stepanyan, G. S., & Tovmasyan, A. A. (2024). Jizya in Eastern Transcaucasia from the 17th to the first half of the 19th century. History, Archeology and Ethnography of the Caucasus, 20(2), 246–259. https://doi.org/10.32653/CH202246-259

Mazanova, N. (2020). XVIII əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şəki şəhərinin daxili ticarəti haqqında [On the internal trade of the city of Shaki, late 18th to early 20th century]. Geostrategiya, 3–4(57–58), 83–87

Mustafayev, M. M. (2026). Caravanserais and the Silk Road system in Azerbaijan: From medieval trade infrastructure to contemporary geopolitical networks. Turkic Studies Journal, 8(2), 36–53. https://doi.org/10.32523/2664-5157-2026-2-36-53

Richthofen, F. von. (1877). China: Ergebnisse eigener Reisen und darauf gegründeter Studien [China: Results of own travels and studies based thereon]. Verlag von Dietrich Reimer.

Selbitschka, A. (2018). The early Silk Road(s). In D. Ludden (Ed.), Oxford research encyclopedia of Asian history. Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190277727.013.2

XÜLASƏ

İPƏK, VERGİ İCARƏLƏRİ VƏ KARVANSARA: ŞƏKİ XANLIĞININ SON DÖVRÜNDƏ TİCARƏT VƏ GƏLİRLƏR, 1819

Fildous Tohming

Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Bu məqalə Şəki xanlığının son illərində Nuxanın (indiki Şəki) əsas tacir həyətinin maliyyə rolunu araşdırır və karvansaranın ölçüsünün hökmdarın gəlirləri üçün əhəmiyyətini əks etdirdiyi fərziyyəsini yoxlayır. Tədqiqat maliyyə tarixinə aiddir və Axverdov və Mogilevskinin tərtib etdiyi Şəki əyalətinin 1819-cu il rus inzibati təsvirinin orijinalına əsaslanır. Dükan icarə haqqı, icarəyə verilmiş imtiyazlar və ipək vergiləri təsvirin cədvəllərindən yenidən hesablanır və orada göstərilən 291 138 xan rubluluq ümumi məbləğlə müqayisə edilir. Tacir həyətində xana məxsus 52 dükan, dövlət torpağında xüsusi şəxslərin tikdiyi 41 dükan və icarədən azad edilmiş yeddi dükan olub; başqa yerlərdə daha 317 dükan var idi. Bütün dükanlardan alınan icarə haqqı 5196 xan rublu, yəni ümumi məbləğin cəmi 1,8 faizi idi. Gömrük və çəki hüquqları isə icarədarlara 50 500 rubla (təxminən 17 faiz) verilmişdi. İpək xəzinəyə əsasən kəndlərdən natura şəklində alınan vergilərlə daxil olurdu. Yığımçılar üçün rüsum xəzinəyə daxil olan təxminən 186 batman ipək üzərindən tutulurdu və dəyəri təxminən 28 000 xan rublu idi; üç xristian kəndi isə dəyəri 10 360 rubl olan 67 batman ipək verməli idi ki, bu da dükan icarə haqqının təxminən iki mislidir. Bunun böyük hissəsi ümumi kənd vergisi olan «mal-cəhət əvəzinə» qeyd edilmişdi. Beləliklə, tacir həyəti xeyli əhəmiyyətli əmlak olsa da, qeydə alınmış gəlirlərin əsas mənbəyi deyildi; bu gəlirlər daha çox bazarla bağlı yığım hüquqlarının icarəyə verilməsindən asılı idi. Lakin rəqəmlər təsdiqlənmiş daxilolmalar deyil, 1819-cu ilin qiymətləndirmələridir, yalnız bir rus təsvirinə əsaslanır və tacir həyətini qorunub qalmış iki karvansaradan heç biri ilə qəti eyniləşdirmək mümkün deyil.

Açar sözlər: *Şəki xanlığı, karvansara, ipək, maliyyə tarixi, rus inzibati təsvirləri, icarə haqqı*

РЕЗЮМЕ

ШЁЛК, НАЛОГОВЫЕ ОТКУПЫ И КАРАВАН-САРАЙ: ТОРГОВЛЯ И ДОХОДЫ В ПОСЛЕДНИЙ ПЕРИОД ШЕКИНСКОГО ХАНСТВА, 1819

Фильдоус Тохминг

Бакинский государственный университет, Баку, Азербайджан

В статье рассматривается фискальная роль главного купеческого двора Нухи (ныне Шеки) в последние годы Шекинского ханства и проверяется предположение, что размеры караван-сарая отражают его значение для доходов правителя. Работа относится к финансовой истории и основана на русском оригинале описания Шекинской провинции 1819 года, составленного Ахвердовым и Могилевским. Арендная плата с лавок, откупные статьи доходов и шёлковые подати пересчитаны по ведомостям этого российского описания и сопоставлены с общей суммой в 291 138 ханских рублей. В купеческом дворе находились 52 ханские лавки, 41 лавка, построенная частными лицами на казённой земле, и семь лавок, освобождённых от платы; ещё 317 лавок стояли в других местах. Арендная плата со всех лавок составила 5196 ханских рублей, всего 1,8% общей суммы. Права на таможенные и весовые сборы, напротив, были сданы на откуп за 50 500 рублей (около 17%). Шёлк поступал в казну главным образом в виде натуральных податей с сёл. Сбор в пользу сборщиков взимался примерно со 186 батманов шёлка стоимостью около 28 000 ханских рублей; три христианских села были обязаны поставить 67 батманов стоимостью 10 360 рублей, что почти вдвое превышало арендную плату с лавок. Большая часть этого шёлка записана «взамен маль-джихата», то есть общей сельской подати. Таким образом, купеческий двор был заметным торговым объектом, но не крупным источником зафиксированных доходов, которые больше зависели от сдачи на откуп прав на рыночные сборы. Однако цифры представляют собой оценки 1819 года, а не подтверждённые поступления; они опираются на единственное российское описание, а двор нельзя уверенно отождествить ни с одним из двух сохранившихся караван-сараев.

Ключевые слова: *Шекинское ханство, караван-сарай, шёлк, финансовая история, российские описания, арендная плата*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-02
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

DİL VƏ GENDER TƏDQİQATLARINDA PRAQMATİK YANAŞMALARIN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Nərgiz MƏMMƏDLİ
Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: nargis1mammadli@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 22.10.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
gender, praqmatika, diskurs, gender identikliyi, dil və gender

XÜLASƏ
Gender və praqmatika arasındakı qarşılıqlı əlaqə müasir dilçiliyin aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Məqalədə dil və gender tədqiqatlarının inkişaf mərhələləri, eləcə də praqmatik yanaşmaların bu sahənin nəzəri əsaslarının təşəkkülündə oynadığı rol araşdırılır. Tədqiqat çərçivəsində gender və dil sahəsinə aid elmi mənbələr nəzərdən keçirilmiş, mövcud nəzəri yanaşmalar sistemləşdirilmiş və müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Defisit, dominantlıq, fərqlilik və dinamik yanaşmaların əsas prinsipləri təhlil edilərək onların gender anlayışının şərhinə təsiri müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gender və praqmatika arasında sıx qarşılıqlı əlaqə mövcuddur və gender identikliklərinin formalaşması dilin yalnız struktur xüsusiyyətləri ilə deyil, həm də onun konkret kommunikativ və sosial kontekstlərdə istifadəsi ilə şərtlənir. Müəyyən edilmişdir ki, genderə dair nəzəri baxışlar zaman keçdikcə dəyişərək onu sabit və bioloji xüsusiyyət kimi izah edən yanaşmalardan sosial və diskursiv müstəvidə formalaşan dinamik konstruksiya kimi dəyərləndirən yanaşmalara doğru inkişaf etmişdir. Nəticə etibarilə, praqmatik yanaşmalar genderin dil vasitəsilə qurulması və təqdim olunması mexanizmlərinin daha dərindən izah edilməsinə imkan yaradır və bu sahədə aparılan tədqiqatların nəzəri bazasının genişlənməsinə mühüm töhfə verir.

GİRİŞ

Müasir dilçilikdə gender və dil münasibətlərinin öyrənilməsi ən dinamik inkişaf edən tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab olunur. Dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi deyil, həm də sosial münasibətlərin, identikliklərin və mədəni dəyərlərin formalaşdırılmasında iştirak edən mühüm mexanizm kimi dəyərləndirilməsi gender problemlərinə marağın artmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə XX əsrin ikinci yarısından etibarən genderin dil vasitəsilə necə ifadə olunması, dil vahidlərinin gender identikliklərinin qurulmasında hansı funksiyaları yerinə yetirməsi və kommunikativ davranışın gender amili ilə necə əlaqələndiyi məsələləri dilçilərin diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu kontekstdə praqmatika gender tədqiqatlarının nəzəri və metodoloji bazasının genişlənməsində mühüm rol oynamışdır. Praqmatik yanaşmalar dil vahidlərini yalnız formal xüsusiyyətləri baxımından deyil, onların konkret kommunikativ situasiyada daşıdığı funksiyalar və yaratdığı mənalar çərçivəsində təhlil etməyə imkan verir. Məhz buna görə də gender və praqmatika arasındakı qarşılıqlı əlaqənin araşdırılması gender identikliklərinin diskurs daxilində necə formalaşdığını və sosial kontekstin bu prosesə hansı şəkildə təsir göstərdiyini daha dərindən anlamağa şərait yaradır. Bu baxımdan məqalədə gender tədqiqatlarında praqmatik yanaşmaların inkişaf mərhələləri və onların gender anlayışının nəzəri interpretasiyasına təsiri təhlil edilir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın materialını gender, praqmatika və gender-dil münasibətlərinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyat təşkil edir. Araşdırma zamanı gender tədqiqatlarının inkişaf mərhələlərini əks etdirən nəzəri mənbələr seçilmiş, həmin mənbələrdə irəli sürülmüş elmi yanaşmalar sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Materialların seçilməsi onların tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə uyğunluğu, mövzunun nəzəri əsaslarını əhatə etməsi və genderin praqmatik aspektlərinin izahına töhfə verməsi meyarlarına əsaslanmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsasını nəzəri təhlil, müqayisəli təhlil və məzmun təhlili metodları təşkil edir. Nəzəri təhlil vasitəsilə gender dilçiliyində formalaşmış əsas elmi yanaşmalar araşdırılmış,

müqayisəli təhlil əsasında onların ümumi və fərqli xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Məzmun təhlili metodu isə müxtəlif müəlliflərin gender və praqmatika ilə bağlı elmi baxışlarının sistemləşdirilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin qiymətləndirilməsi və əldə edilmiş nəticələrin ümumiləşdirilməsi məqsədilə tətbiq olunmuşdur.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Gender tədqiqatlarının inkişafı müxtəlif nəzəri yanaşmaların formalaşması ilə müşayiət olunmuşdur. Bu yanaşmalar gender və dil münasibətlərinin fərqli aspektlərini izah etməyə çalışaraq sahənin metodoloji bazasının zənginləşməsinə töhfə vermişdir. Genderin praqmatik baxımdan öyrənilməsi isə dil vahidlərinin konkret kommunikativ və sosial kontekstdə necə reallaşdığını daha dolğun şəkildə izah etməyə imkan verir. Bu baxımdan gender tədqiqatları çərçivəsində formalaşmış əsas nəzəri istiqamətlərin inkişaf mərhələlərinin nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilir.

1970-ci illərin əvvəllərindən etibarən feminist ideyaların geniş yayılması gender məsələlərinə marağın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuş, bunun nəticəsində dil, mədəniyyət və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibətlər yenidən elmi müzakirələrin mərkəzinə çevrilmişdir. Sonrakı onilliklərdə, xüsusilə 1980–1990-cı illərdə ABŞ və Avropada aparılan feminist tədqiqatlar getdikcə daha çox dil yönümlü xarakter almışdır. Bu tendensiya yalnız dilçilik və fəlsəfə ilə məhdudlaşmamış, tarix, ədəbiyyat nəzəriyyəsi, psixologiya, siyasətşünaslıq və sosiologiya kimi müxtəlif elmi sahələrdə də öz əksini tapmışdır. Həmin dövrdə aparılan araşdırmaların ümumi nəticəsi göstərirdi ki, dil sadəcə kommunikasiya vasitəsi deyil, eyni zamanda gender identikliklərinin formalaşmasında və gender münasibətlərinin qurulmasında fəal iştirak edən sosial mexanizmdir. Bu səbəbdən gender və dil problemləri yalnız akademik müstəvidə deyil, ictimai diskursda da geniş şəkildə müzakirə olunmağa başlamışdır. Kütləvi informasiya vasitələrində qadın və kişi nitqinin fərqliliyinə dair müxtəlif mülahizələr irəli sürülmüş, bəzi müəlliflər isə feministlərin dil siyasətinə müdaxiləsini tənqid etmişlər.

Gender və dil araşdırmaları uzun müddət praqmatik problemlərlə əlaqələndirilsə də, gender tədqiqatlarında "praqmatika" anlayışına birbaşa müraciət əsasən 1990-cı illərin sonlarından etibarən müşahidə edilməyə başlamışdır (Cameron, 1998). Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar genderin kontekstlə qarşılıqlı əlaqədə öyrənilməsinə artan marağı əks etdirir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, gender identikliyinin daha dolğun izahı yalnız dil vahidlərinin struktur xüsusiyyətlərinin deyil, onların konkret kommunikativ şəraitdə yerinə yetirdiyi funksiyaların da nəzərə alınmasını tələb edir (Mills, 2002, 2003; Cameron, 2005).

1980-ci illərdən başlayaraq gender və dil tədqiqatlarında istifadə olunan nəzəri yanaşmalar daha mürəkkəb və çoxşaxəli xarakter almışdır (Coates, 2003; Mullany, 2010). Bu inkişaf prosesində praqmatika mühüm metodoloji baza kimi çıxış etmiş, genderlə bağlı məsələlərin izahına yeni nəzəri çalarlar qazandırmışdır. C. Christie (2010) praqmatika ilə gender araşdırmalarının iki əsas istiqamətdə kəsişdiyini göstərir. Birinci istiqamət kişi və qadınların dil resurslarından istifadə üsullarının və onların interpretasiya mexanizmlərinin araşdırılmasını əhatə edir. İkinci istiqamət isə genderin dil vasitəsilə necə təqdim olunması və təmsil edilməsi məsələlərinə yönəlir. Bununla yanaşı, müəllif vurğulayır ki, əgər praqmatikanın əsas məqsədi "nitq aktının hansı səbəbdən meydana gəldiyini" müəyyənləşdirməkdirsə, onda gender tədqiqatları da praqmatikanın inkişafına mühüm töhfə vermişdir (Haberland və Mey, 2002). Çünki bu araşdırmalar dil vahidlərinin mənasının yalnız linqvistik amillərlə deyil, həm də sosial və mədəni kontekstlə sıx bağlı olduğunu nümayiş etdirmişdir.

Gender və praqmatika arasındakı əlaqələrin sistemli şəkildə öyrənilməsi Robin Lakoffun araşdırmaları ilə daha aydın şəkildə formalaşmağa başlamışdır (Lakoff, 1975). R. Lakoffun öz araşdırmalarında H. P. Gricein əməkdaşlıq prinsiplərinə və özünün nəzakət nəzəriyyəsinə istinad edərək qadın və kişi nitqi arasında mövcud fərqləri izah etməyə çalışmışdır (Lakoff, 1973). Onun fikrincə, cəmiyyət tərəfindən qəbul edilən nəzakət normalarına uyğunlaşmaq və "xanım kimi danışmaq" qadınları daha ehtiyatlı, dolayı və yumşaq nitq strategiyalarından istifadə etməyə sövq edir. Nəticədə belə nitq formaları həm başqaları, həm də qadınların özləri tərəfindən gücsüzlük göstəricisi kimi qəbul edilə bilir.

Lakoffun yanaşmasında qadın dili müəyyən mənada "çatışmayan" və ya "gücsüz" dil modeli kimi təqdim olunmuşdur. Sonralar bu baxış gender və dil tədqiqatlarında *defisit yanaşması* adı ilə tanınmışdır. Həmin yanaşma müasir gender tədqiqatlarının ilkin mərhələsini təşkil edir və genderlə dil arasındakı münasibətləri sistemli şəkildə izah etməyə çalışan ilk nəzəri istiqamətlərdən biri hesab olunur. B. Dubois və I. Crouch, P. Fishman və digər tədqiqatçıların araşdırmaları da göstərmişdir ki, etiket sualları, cavab reaksiyaları və digər nitq vasitələrinin gender baxımından istifadəsini anlamaq üçün praqmatik təhlil mühüm əhəmiyyət kəsb edir (Dubois və Crouch, 1975; Fishman, 1983).

1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində gender araşdırmalarında *dominantlıq yanaşması* ön plana çıxmağa başlamışdır. Bu istiqamət qadın və kişi nitqindəki fərqləri əsasən hakimiyyət münasibətləri çərçivəsində şərh edir və kişilərin sosial üstünlüyünü dil vasitəsilə izah etməyə çalışır (Zimmerman və West, 1975). Dominantlıq yanaşmasının əsas tezisinə görə, dil cəmiyyətdə mövcud olan güc bərabərsizliyinin əksidir və kişilər ünsiyyət prosesində daha üstün mövqeyə malikdirlər. Bu fikir D.Spenderin "Man Made Language" əsərində daha qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur (Spender, 1980).

D. Zimmerman və C. West danışıq təhlili metodundan istifadə edərək kişi və qadınların ünsiyyət zamanı bir-birinin nitqinə müdaxilə hallarını araşdırmış və kişilərin daha çox müdaxilə etdiyini müəyyən etmişlər. Bununla belə, sonrakı tədqiqatlar göstərmişdir ki, yalnız statistik göstəricilərə əsaslanmaq kifayət etmir. G. Beattie və digər alimlər müdaxilələrin müxtəlif kommunikativ funksiyalar daşıya biləcəyini vurğulayaraq onların kontekst daxilində öyrənilməsinin vacibliyini qeyd etmişlər. Bu isə praqmatik təhlilin gender araşdırmalarındakı rolunu daha da gücləndirmişdir.

Dominantlıq yanaşması ilə eyni dövrdə formalaşmağa başlayan *fərqlilik yanaşması* gender fərqlərini yalnız hakimiyyət münasibətləri ilə əlaqələndirməyi yetərli hesab etmirdi. Bu yanaşma qadın və kişi nitqini fərqli sosiallaşma proseslərinin nəticəsi kimi qiymətləndirirdi. J. Coates qeyd etdiyi kimi, dil sosial praktika olduğundan gender fərqləri də sosial təcrübələrin və mədəni dəyərlərin təsiri altında formalaşır (Coates, J, 1986). Bu mərhələdə praqmatika ilə gender araşdırmaları arasında əlaqələr daha da dərinləşmişdir. D. Tannen (1990) qadın və kişi ünsiyyətini müqayisə edərək göstərirdi ki, qadınlar söhbət zamanı daha çox yaxınlıq, həmrəylik və qarşılıqlı dəstək yaratmağa çalışırlar. Kişilər isə ünsiyyətdə mövqelərini qorumağa və üstünlüklərini nümayiş etdirməyə meyilli olurlar. Bu fərqlər D. N. Maltz və R. A. Borkerin irəli sürdüyü fərqli sosiallaşma nəzəriyyəsi ilə izah olunurdu (Maltz, Daniel və Ruth Borker. 1982). Həmin nəzəriyyəyə görə, oğlan və qız uşaqları müxtəlif sosial qruplarda formalaşdıqları üçün fərqli kommunikativ davranış modelləri mənimsəyirlər.

Fərqlilik yanaşmasının əsas xüsusiyyəti genderi sabit identiklik elementi kimi qəbul etməsində özünü göstərir. Bu yanaşmaya əsasən, gender xüsusiyyətləri fərdlərin erkən sosiallaşma prosesində formalaşır və sonrakı kommunikativ davranışlara təsir göstərir (Cameron, 2005). Bununla belə, sonrakı araşdırmalar göstərmişdir ki, genderi yalnız sabit xüsusiyyətlər toplusu kimi qiymətləndirmək onun mürəkkəb sosial təbiətini tam əks etdirmir. Məhz bu səbəbdən gender və dil araşdırmalarında sonrakı mərhələdə *dinamik yanaşma* formalaşmışdır. Sosial konstruktivist nəzəriyyələrə əsaslanan bu yanaşma genderi dəyişməz xüsusiyyət deyil, sosial qarşılıqlı təsir prosesində davamlı şəkildə qurulan və yenidən formalaşdırılan bir fenomen kimi izah edir (Mullany, 2010). Bu istiqamətdə xüsusilə J. Butlerin genderin performativ xarakteri haqqında irəli sürdüyü fikirlər böyük təsir göstərmişdir (Butler, Judith 2004). Gender artıq əvvəlcədən mövcud olan bir kateqoriya deyil, gündəlik ünsiyyət prosesində davamlı şəkildə icra olunan sosial praktikalar toplusu kimi qiymətləndirilir.

Sosial konstruktivist yanaşmanın inkişafı gender identikliklərinin formalaşmasında praqmatik amillərin rolunun daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaratmışdır. Gender identikliyi qarşılıqlı ünsiyyət prosesində daim müzakirə olunur, yenidən qurulur və müxtəlif sosial şəraitlərdə fərqli formalarda təzahür edir. Bu baxımdan gender yalnız cins kateqoriyası ilə məhdudlaşmır, həm də yaş, etnik mənsubiyyət, sosial təbəqə və digər sosial amillərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşan çoxqatlı identiklik sistemi kimi çıxış edir. Beləliklə, gender və praqmatika sahəsində aparılmış tədqiqatların inkişaf xətti göstərir ki, bu istiqamətdə nəzəri baxışlar zaman keçdikcə sadə fərq və bərabərsizlik modellərindən daha mürəkkəb sosial-konstruktivist izahlara doğru inkişaf etmişdir. Müasir

yanaşmalar genderi sabit xüsusiyyət deyil, konkret kommunikativ kontekstlərdə formalaşan və dəyişən sosial konstruksiya kimi dəyərləndirir. Bu isə praqmatikanın gender identikliklərinin dil vasitəsilə necə qurulduğunu izah edən əsas nəzəri istiqamətlərdən biri olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Aparılmış nəzəri təhlilin nəticələri göstərir ki, gender və praqmatika arasında qarşılıqlı əlaqə müasir dilçiliyin aktual elmi istiqamətlərindən birini təşkil edir. Gender tədqiqatlarının inkişaf mərhələlərinin müqayisəli şəkildə təhlili göstərir ki, bu sahədə formalaşmış nəzəri yanaşmalar zaman keçdikcə əhəmiyyətli təkamül yolu keçmişdir. Əgər ilkin mərhələlərdə gender əsasən bioloji xüsusiyyətlərlə əlaqələndirilirdisə, sonrakı araşdırmalarda onun sosial, mədəni və diskursiv amillərin təsiri altında formalaşan dinamik konstruksiya olduğu əsaslandırılmışdır. Bu dəyişiklik gender fenomeninin yalnız dil sisteminin elementi kimi deyil, həm də kommunikativ fəaliyyət prosesində yaranan sosial hadisə kimi dəyərləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Defisit, dominantlıq, fərqlilik və dinamik yanaşmaların müqayisəli təhlili göstərir ki, onların hər biri gender və dil münasibətlərinin müəyyən aspektlərini izah etsə də, birlikdə nəzərdən keçirildikdə gender identikliyinin çoxşaxəli təbiətinin daha dolğun şəkildə dərk edilməsinə imkan verir. Araşdırma həmçinin göstərir ki, praqmatik yanaşma gender identikliklərinin dil vasitəsilə necə qurulduğunu, təqdim edildiyini və şərh olunduğunu izah etmək baxımından mühüm metodoloji üstünlüklərə malikdir. Kommunikativ məqsəd, sosial kontekst və ünsiyyət iştirakçıları arasında qarşılıqlı münasibətlər genderin dil müstəvisində reallaşmasına təsir göstərən əsas amillər kimi çıxış edir. Bu baxımdan əldə edilmiş nəticələr gender və praqmatikanın qarşılıqlı şəkildə öyrənilməsinin dilin sosial funksiyalarının daha dərindən izah edilməsinə və gələcək tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsinə mühüm elmi töhfə verdiyini təsdiqləyir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat nəticəsində gender və praqmatika arasında qarşılıqlı əlaqənin mövcud olduğu müəyyən edilmişdir. Araşdırma göstərmişdir ki, gender tədqiqatlarında nəzəri yanaşmaların inkişafı gender anlayışının izahına dair baxışların dəyişməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, defisit, dominantlıq, fərqlilik və dinamik yanaşmalar gender və dil münasibətlərinin müxtəlif aspektlərini açıqlayaraq bu sahənin nəzəri bazasının formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir. Eyni zamanda müəyyən olunmuşdur ki, praqmatik yanaşma gender identikliklərinin konkret kommunikativ və sosial kontekst daxilində formalaşmasının izahı üçün geniş metodoloji imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYATLAR

Butler, Judith. (2004) Undoing Gender. London: Routledge.

Cameron, D. (1998). Gender, power and pragmatics. Discourse & Society, 9, 437–455.

Cameron, D. (2005). Relativity and its discontents: Language, gender and pragmatics. Intercultural Pragmatics, 2–3, 321–334.

Christie, C. (2010). Gender and pragmatics. In L. Cummings (Ed.), The Pragmatics Encyclopedia (pp. 171–174). Routledge.

Coates, J. (1986). Women, Men and Language. London: Longman.

Dubois, B. L., & Crouch, I. (1975). The question of tag questions in women's speech: They don't really use more of them, do they? Language in Society, 4(3), 289–294.

Fishman, P. M. (1983). Interaction: The work women do. In B. Thorne, C. Kramarae, & N. Henley (Eds.), Language, Gender and Society (pp. 89–101). Newbury House.

Haberland, H., & Mey, J. L. (2002). Linguistics and pragmatics, 25 years after. Journal of Pragmatics, 34, 1671–1682.

Lakoff, R. (1973). The logic of politeness or minding your p’s and q’s. In Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society (pp. 292–305). Chicago Linguistic Society.

Lakoff, R. (1975). Language and woman’s place. Harper & Row.

Maltz, Daniel and Ruth Borker. (1982). A cultural approach to male-female misunderstandings. In: John J. Gumperz (ed.). Language and Social Identity. Cambridge: Cambridge University Press.
Mullany, L. (2010). Gender and interpersonal pragmatics. In M. Locher & S. L. Graham (Eds.), The Handbook of Interpersonal Pragmatics (pp. 225–250). Mouton de Gruyter.
Spender, Dale. (1980) Man Made Language. London: Routledge and Kegan Paul.
Tannen, D. (1990). You Just Don't Understand: Women and Men in Conversation. New York: Ballantine Books.

ABSTRACT

THE DEVELOPMENT OF PRAGMATIC APPROACHES IN LANGUAGE AND GENDER STUDIES

Nargiz Mammadli
Azerbaijan University of Languages, Baku, Azerbaijan

The interrelationship between gender and pragmatics is considered one of the most relevant areas of research in modern linguistics. This article examines the formation and development of gender linguistics as well as the role of pragmatic approaches in shaping the theoretical foundations of this field. Within the framework of the study, scholarly sources on gender and language were reviewed, and existing theoretical approaches were systematized and comparatively analyzed. The main principles of the deficit, dominance, difference, and dynamic approaches were examined, and their influence on the interpretation of the concept of gender was identified. The findings demonstrate that a close interrelationship exists between gender and pragmatics, and that the formation of gender identities is determined not only by the structural features of language but also by its use in specific communicative and social contexts. The study reveals that theoretical perspectives on gender have gradually evolved from approaches viewing gender as a stable biological characteristic to approaches conceptualizing it as a dynamic construct formed within social and discursive contexts. Consequently, pragmatic approaches provide a deeper understanding of the mechanisms through which gender is constructed and represented in language and make a significant contribution to the expansion of the theoretical framework of gender studies.

Keywords: *gender, pragmatics, discourse, gender identity, language and gender*

РЕЗЮМЕ

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПРАГМАТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ В ИССЛЕДОВАНИЯХ ЯЗЫКА И ГЕНДЕРА

Наргиз Мамедли
Азербайджанский университет языков, Баку, Азербайджан

Взаимосвязь гендера и прагматики является одним из актуальных направлений современных лингвистических исследований. В статье рассматриваются этапы становления и развития гендерной лингвистики, а также роль прагматических подходов в формировании теоретических основ данной области. В рамках исследования были изучены научные источники, посвящённые проблемам гендера и языка, систематизированы существующие теоретические подходы и проведён их сравнительный анализ. Были исследованы основные положения дефицитного, доминантного, дифференциального и динамического подходов, а также определено их влияние на интерпретацию понятия гендера. Результаты исследования показывают, что между гендером и прагматикой существует тесная взаимосвязь, а формирование гендерной идентичности обусловлено не только структурными особенностями языка, но и его функционированием в конкретных коммуникативных и социальных контекстах. Установлено, что теоретические представления о гендере постепенно эволюционировали от понимания его как устойчивой биологической характеристики к трактовке гендера как динамической конструкции, формирующейся в социальном и дискурсивном пространстве. Таким образом, прагматические подходы позволяют глубже раскрыть механизмы языковой репрезентации и конструирования гендера, а также вносят существенный вклад в развитие теоретической базы гендерных исследований.

Ключевые слова: *гендер, прагматика, дискурс, гендерная идентичность, язык и гендер*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-03
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

ELEKTRON ÜNSİYYƏTDƏ SİFƏTİN ÇOXALTMA DƏRƏCƏSİNİN İŞLƏNMƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nigar NAĞIYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: nagiyevanigar8@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 02.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
elektron ünsiyyət, ekspressivlik, sosial şəbəkələr, qrammatik norma, sifətin dərəcələri, internet

XÜLASƏ
Məqalədə müasir kommunikasiya mühitində, xüsusilə internet diskursunda dil oyunu və qeyri-standart formaların istifadəsi araşdırılır. Sosial şəbəkələr, forumlar və digər onlayn platformalar müasir dilin inkişafında mühüm rol oynayır və burada dil vahidlərinin ənənəvi normativ çərçivədən kənara çıxması halları daha çox müşahidə olunur. Araşdırma göstərir ki, istifadəçilər kommunikasiya prosesində yalnız informasiya ötürmək məqsədi daşımırlar, eyni zamanda emosional təsir yaratmaq, diqqəti cəlb etmək və fərdi üslubu formalaşdırmaq üçün müxtəlif ekspressiv vasitələrdən istifadə edirlər. Təhlil nəticəsində qeyri-standart formaların müəyyən kommunikativ məqsədlərə xidmət edən sistemli bir hadisə olduğu müəyyən edilmişdir. Bu formalar dil oyunu elementləri kimi çıxış edərək nitqin ekspressivliyini artırır, mətnin emosional çalarını gücləndirir və ünsiyyətin təsir gücünü artırır. Xüsusilə hiperbolik ifadələr, sifətlərin çoxaltma dərəcəsi və reduplikativ formalar internet dilində geniş yayılmışdır və onlar danışanın subyektiv münasibətini daha qabarıq şəkildə ifadə etməyə imkan verir. Bundan əlavə tədqiqat göstərir ki, internet ünsiyyəti dil yaradıcılığının aktiv sahələrindən biridir. Burada istifadəçilər normativ qrammatikadan kənara çıxaraq özləri yeni ifadə formaları yaradır və mövcud dil vahidlərinə yeni funksional çalarlar əlavə edirlər. Bu proses müasir dilin dinamik inkişafını və dəyişkən xarakterini bird aha təsdiqləmiş olur. Nəticə etibarilə, elektron ünsiyyət müasir dildə qeyri-standart formaların funksional istifadəsini gücləndirən mühüm bir mühit kimi çıxış edir və dilin ekspressiv, yaradıcı və kommunikativ potensialının genişlənməsinə şərait yaradır.

GİRİŞ

Müasir informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı insanların ünsiyyət formasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş, elektron kommunikasiya gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Sosial şəbəkələr, ani mesajlaşma proqramları, forumlar və digər rəqəmsal platformalar yalnız yeni ünsiyyət mühiti yaratmamış, eyni zamanda dilin bütün səviyyələrinə, xüsusilə leksik, qrammatik və üslubi sisteminə təsir göstərmişdir. Bu mühitdə yazılı nitq şifahi nitqin xüsusiyyətlərini qismən mənimsəyərək daha dinamik, emosional və ekspressiv xarakter almışdır. Məhz bu səbəbdən elektron ünsiyyət müasir dilçiliyin ən aktual tədqiqat istiqamətlərindən biri hesab edilir (Crystal, 2021; Androutsopoulos, 2023).

Elektron ünsiyyətin əsas xüsusiyyətlərindən biri informasiyanın qısa müddətdə, operativ və emosional şəkildə çatdırılmasıdır. İstifadəçilər fikirlərini daha təsirli ifadə etmək məqsədilə müxtəlif dil vasitələrindən – abbreviaturalardan, emojilərdən, qrafik simvollardan, hərf təkrarlarından, sintaktik ixtisarlardan və müxtəlif qrammatik vasitələrdən geniş istifadə edirlər. Bu xüsusiyyətlər dil vahidlərinin işlənmə tezliyinə və funksional imkanlarına da təsir göstərir. Nəticədə, ənənəvi yazı normaları müəyyən qədər transformasiyaya uğrayır, yeni ifadə üsulları formalaşır və dil vahidləri yeni kommunikativ funksiyalar qazanır.

Elektron kommunikasiya mühitində emosiyaların və qiymətləndirmənin ifadəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Üz-üzə ünsiyyətdə mimika, jest, intonasiya kimi qeyri-verbal vasitələrlə ötürülən emosional məna rəqəmsal yazışmalarda əsasən dil vasitələri hesabına ifadə olunur. Bu baxımdan sifətin dərəcə kateqoriyası, xüsusilə çoxaltma dərəcəsi istifadəçilərin emosional münasibətini, qiymətləndirməsini və ekspressivliyini ifadə edən mühüm qrammatik vasitələrdən biri kimi çıxış edir. Elektron ünsiyyətdə bu dərəcənin işlənməsi yalnız ədəbi dil normaları ilə məhdudlaşmır, həm də müxtəlif qrafik və üslubi üsullarla müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində sifətin çoxaltma dərəcəsi fonetik, morfoloji və sintaktik üsullarla ifadə olunur və elektron ünsiyyətdə bu vasitələrə əlavə olaraq müxtəlif qrafik və multimodal vasitələrdən də istifadə edilir. Beləliklə, ənənəvi çoxaltma dərəcəsi qrafik-ekspressiv vasitələrlə tamamlanaraq yeni funksional çalarlar qazanır.

Elektron ünsiyyətdə çoxaltma dərəcəsinin işlənməsi yalnız qrammatik hadisə deyil, həm də praqmatik və kommunikativ xüsusiyyətlərə malik dil faktıdır. Onun seçilməsi istifadəçinin emosional vəziyyətindən, ünsiyyətin məqsədindən, kommunikasiya platformasından, həmsöhbətlər arasındakı münasibətdən və diskursun xarakterindən asılı olaraq dəyişir. Xüsusilə sosial şəbəkələrdə və ani mesajlaşma proqramlarında ekspressivlik və subyektiv qiymətləndirmə ön plana çıxdığından, sifətin çoxaltma dərəcəsi ən fəal istifadə olunan qrammatik vasitələrdən birinə çevrilmişdir.

Məqalənin məqsədi elektron ünsiyyət mühitində Azərbaycan dilində sifətin çoxaltma dərəcəsinin işlənmə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək, onun ifadə vasitələrini, funksional-semantik xüsusiyyətlərini və kommunikativ rolunu araşdırmaqdır. Tədqiqat çərçivəsində elektron yazışmalarda rast gəlinən ənənəvi və qeyri-ənənəvi çoxaltma formaları təhlil edilir, onların ekspressivlik yaratmaq imkanları, qrafik vasitələrlə qarşılıqlı əlaqəsi və müasir internet diskursunda tutduğu yer qiymətləndirilir. Bu baxımdan mövzu Azərbaycan dilində elektron kommunikasiya dilinin qrammatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və rəqəmsal diskursun dil sisteminə təsirinin müəyyənləşdirilməsi baxımından elmi əhəmiyyət kəsb edir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat materialları internet diskursundan toplanmış nümunələr əsasında təsviri, müşahidə, kontent təhlili və funksional-semantik təhlil metodlarından istifadə edilərək formalaşdırılmışdır. Məlumatlar Facebook, Instagram, TikTok və Telegram platformalarında Azərbaycan dilində paylaşılmış açıq mətnlər, şərhlər və istifadəçi paylaşımlarından əldə edilmişdir. Bu sosial şəbəkələr geniş istifadəçi auditoriyasına malik olması və qeyri-rəsmi ünsiyyət nümunələrinin intensiv şəkildə müşahidə edilməsi səbəbindən seçilmişdir.

Dil materiallarının seçilməsi zamanı mətnlərin Azərbaycan dilində olması, sifətin çoxaltma dərəcəsini və ya onun qeyri-standart variantlarını əks etdirməsi, açıq girişli mənbələrdən götürülməsi və kommunikativ məqsədlə istifadə olunması əsas meyar kimi qəbul edilmişdir. Toplanmış nümunələr struktur və semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış, onların internet ünsiyyətində ekspressivlik yaratmaq, emosional münasibəti ifadə etmək və diqqəti cəlb etmək funksiyaları təhlil edilmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Onlayn diskursda qeyri-standart formalar və dil oyunu elementləri ekspressivlik və fərdi üslub yaratmaq üçün geniş istifadə olunur (Dynel, 2021; Thurlow, 2022). Elektron ünsiyyətdə məhsuldar şəkildə istifadə olunan nitq vahidlərindən biri də keyfiyyət bildirən sifətlərdir. Keyfiyyət bildirən sifətlər müxtəlif intensivlik dərəcələri ilə təzahür edə bilən və digər anlayışlarla motivasiya olunmayan əlamətlərin birbaşa adlarıdır. Bu qrupa aid sifətlərlə ifadə olunan xüsusiyyət və keyfiyyətlər insan tərəfindən bilavasitə, əsasən, hiss orqanları vasitəsilə qavranılır. Belə əlamətlərə rəng, məkan və zaman xüsusiyyətləri, fiziki keyfiyyətlər, xarakter cizgiləri, emosional və psixoloji xüsusiyyətlər daxildir.

Keyfiyyət sifətləri digər sifət qruplarından bir sıra qrammatik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onlar tam və qısa formaya malik olur, müqayisə və üstünlük dərəcələri yarada bilir, dərəcə zərfləri ilə birləşə bilir, həmçinin antonim və sinonim münasibətlərə daxil olur. Bundan əlavə, bu sifətlər yüksək söz yaradıcılığı potensialına malikdir və müxtəlif ekspressiv, qiymətləndirici və emosional çalarlı formaların yaranmasında fəal iştirak edir. Məhz bu xüsusiyyətlər keyfiyyət sifətlərinin internet ünsiyyətində geniş yayılmasına və istifadəçilərin emosional münasibətlərinin ifadəsində mühüm rol oynaması üçün münbit şərait yaradır.

Sifəti digər nitq hissələrindən fərqləndirən əsas qrammatik xüsusiyyətlərdən biri onun dərəcə kateqoriyasına malik olmasıdır. Dərəcə kateqoriyası əşyanın və ya hadisənin əlamətinin müxtəlif

intensivlik səviyyələrində təzahürünü ifadə edir. Əlamət normal, normadan az və ya normadan çox səviyyədə özünü göstərə bilər. Bu xüsusiyyətə əsasən Azərbaycan dilində sifətin üç dərəcəsi fərqləndirilir: adi dərəcə, azaltma dərəcəsi və çoxaltma dərəcəsi.

Adi dərəcə əlamətin heç bir əlavə məna çaları olmadan, adi şəkildə ifadəsini bildirir. Azaltma dərəcəsi əlamətin normadan zəif və ya natamam şəkildə təzahür etdiyini göstərir. Çoxaltma dərəcəsi isə əlamətin və ya keyfiyyətin adi səviyyədən daha yüksək dərəcədə olduğunu ifadə edir. Bu dərəcə vasitəsilə danışan şəxs əşya və ya hadisənin müəyyən xüsusiyyətini xüsusi olaraq vurğulayır, onun intensivliyini artırır və qiymətləndirici münasibətini ifadə edir.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi əlamətin, keyfiyyətin adi dərəcəsindən artıq olduğunu bildirir. Bu dərəcə əlamət və keyfiyyətin ən yüksək səviyyəsini göstərməyə xidmət etsə də, maddi aləmdə olduğu kimi, əlamət və keyfiyyətlərin də sərhədləri nisbi xarakter daşıdığından "son həddˮ anlayışı mütləq deyil, şərti hesab olunur (Kazımov, 2004: 121). Buna görə də çoxaltma dərəcəsi əksər hallarda danışanın subyektiv qiymətləndirməsini və obyektə münasibətini əks etdirir.

Müasir internet ünsiyyətində çoxaltma dərəcəli sifətlər xüsusi fəallıq nümayiş etdirir. Sosial media platformaları dil yaradıcılığını stimullaşdıraraq istifadəçilərin normadankənar ifadə formaları yaratmasına imkan verir (Page, 2023). Elektron kommunikasiya mühitində istifadəçilər öz emosiya və təəccüblərini, heyranlıqlarını və ya mənfi münasibətlərini daha təsirli şəkildə çatdırmaq üçün bu formalardan geniş istifadə edirlər. Nəticədə çoxaltma dərəcəsi yalnız qrammatik kateqoriya kimi deyil, həm də ekspressivlik və qiymətləndirmə vasitəsi kimi çıxış edir. Beləliklə, internet dili müasir dövrdə həm dəyişkən, həm də yüksək ekspressivlik daşıyan kommunikativ sistem kimi çıxış edir (Baron, 2021; Zappavigna, 2022).

Çoxaltma dərəcəsi əlamətin adi haldan daha yüksək intensivlikdə olduğunu ifadə edir və sifətin qrammatik kateqoriyaları arasında ekspressivlik baxımından xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilində çoxaltma dərəcəsi üç əsas üsulla formalaşır: fonetik, morfoloji və sintaktik.

Fonetik üsulla çoxaltma dərəcəsi sifətin ilk hecasına m, p, r, s samitlərindən birinin artırılması və bunun nəticəsində sözün fonetik tərkibinin dəyişdirilməsi yolu ilə yaranır. Məsələn: *qıpqırmızı, gömgöy, yamyaşıl, tərtəmiz* və s. Bu üsul əlamətin yüksək intensivlikdə və ekspressiv şəkildə ifadə olunmasına xidmət edir.

Morfoloji üsulla çoxaltma dərəcəsi sifətin əsas formasına müvafiq şəkilçilərin artırılması ilə formalaşır. Məsələn, -ca[2] şəkilçisinin artırılması ilə *xırdaca, göyçəkcə* və s. kimi formalar yaranır. Bu cür formalar əlamətin daha güclü, emosional və təsirli şəkildə ifadəsinə xidmət edir.

Sintaktik üsulla çoxaltma dərəcəsi isə sifətin əvvəlinə intensivlik bildirən sözlərin artırılması ilə yaranır. Bu vasitələrə *ən, lap, çox, daha, olduqca* kimi ədatlar, həmçinin *düm* hissəciyi və *zil, tünd* kimi leksik gücləndirici vasitələr daxildir. Nəticədə *ən yaxşı, çox gözəl, dümağ, zil qara, tünd-göy, olduqca şirin* kimi sifətlər formalaşır. Bu üsul sifətin semantik gücünü artırmaqla yanaşı, danışanın qiymətləndirici münasibətini də daha aydın şəkildə ortaya çıxarmış olur.

Müasir elektron ünsiyyətində çoxaltma dərəcəsində olan sifətlərin istifadəsi xüsusilə geniş yayılmışdır. Sosial media platformaları, forumlar və digər onlayn kommunikasiya mühitləri bu formaların fəal şəkildə işlədildiyi əsas sahələrdəndir. Elektron diskursda istifadəçilər emosional təsiri gücləndirmək, ifadənin ekspressivliyini artırmaq və diqqəti daha çox cəlb etmək məqsədilə sifətin çoxaltma dərəcəsinə tez-tez müraciət edirlər (Mahmudov, 2020).

Onlayn danışıq dilinin (sosial media, forumlar və digər rəqəmsal platformalar) materiallarından istifadə etməklə müasir nitqdə çoxaltma formalarının əmələ gəlməsi və funksionallığı təhlil olunur. Təhlil bu formaların əsas yayılma sahələrini, kommunikativ funksiyalarını, eləcə də konkret ifadələrdə reallaşan semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyi əhatə edir. Bu yanaşma internet dilində ekspressiv vasitələrin rolunu və inkişaf tendensiyalarını daha dərindən anlamağa imkan verir.

Sifətin çoxaltma dərəcəsi elektron ünsiyyət dilində emosiyaların ifadəsi, müxtəlif situasiyaların daha təsirli təqdim olunması, eləcə də komik və ironik üslubun yaradılması məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunur. Çoxaltma dərəcəsinin yaratdığı hiperbolik qiymətləndirmə danışıqda hadisə və ya obyektlərin daha intensiv və təsirli şəkildə təqdim olunmasına imkan yaradır. Bu xüsusiyyət nitqin

ekspressivliyini artırır, danışanın emosional münasibətini və subyektiv mövqeyini daha aydın şəkildə ifadə etməsinə şərait yaradır (Fərəcova, 2020: 377).

Hiperbolik ifadələr gündəlik ünsiyyətdə geniş yayılmış dil vasitələrindən biridir. Belə ifadələr emosional təsirin gücləndirilməsi, qiymətləndirmənin daha qabarıq şəkildə çatdırılması və nitqin təsirlilik dərəcəsinin artırılması funksiyalarını yerinə yetirir.

Bu baxımdan çoxaltma dərəcəsi yalnız qrammatik kateqoriya deyil, həm də kommunikativ-praqmatik vasitə kimi çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, elektron ünsiyyətdə çoxaltma dərəcəli sifətlər əksər hallarda normativ ədəbi dildən kənar, qeyri-rəsmi formada özünü göstərir. Bu zaman xüsusilə sifətlərin tərkibindəki səslərin uzadılması formalarına tez-tez rast gəlinir. Belə ifadələr emosiyanın daha qabarıq şəkildə ötürülməsinə, danışanın hisslərinin vizual və yazılı formada intensivləşdirilməsinə xidmət edir və internet ünsiyyətinin ekspressiv xüsusiyyətlərini daha da gücləndirir.

Fikrimizə sübut olaraq bir neçə nümunəyə nəzər salaq:

Əli əmi çooox yaxşı insandır; Bu fikir laap əəla idi; Sən mənim əən yaxın dostumsan!; SupeerSən; Bu qız çooox şiriindidə.

Göstərilən nümunələrdə sifətin çoxaltma dərəcəsinin sintaktik üsulunda iştirak edən ədatlarda da sait uzadılmasına rast gəlirik.

Uzatma və fonetik gücləndirmə vasitələrindən əlavə, elektron ünsiyyət mühitində sözün semantik və praqmatik təsirini artırmaq məqsədilə onun baş hərflərlə yazılması halları da geniş şəkildə müşahidə olunur. Bu yazı forması internet diskursunda xüsusi ekspressiv vasitə kimi çıxış edir və əsasən emosiyanın gücləndirilməsi, diqqətin cəlb edilməsi və müəyyən informasiyanın vurğulanması funksiyasını yerinə yetirir. Məsələn: *ƏLAsan da; ƏLAÇI oldum!!!; İDEAL SEÇİMDİR! və s.*

Elektron mühitdə baş hərflərlə yazı həm də diqqəti cəlb etmə strategiyası kimi çıxış edir. Sosial şəbəkələrdə və mesajlaşma platformalarında istifadəçilər əsas fikri fərqləndirmək və oxucunun diqqətini konkret sözə və ya cümləyə cəlb etmək üçün bu üsuldan istifadə edirlər. Beləliklə, mətnin vizual strukturu da kommunikativ funksiyanın bir hissəsinə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu fenomen normativ yazı qaydalarından kənara çıxsa da, internet dilində artıq funksional bir üslubi vasitə kimi formalaşmışdır. Nəticə etibarilə, baş hərflərlə yazı müasir elektron diskursda ekspressivliyin artırılması, emosional yükün gücləndirilməsi və kommunikativ təsirin effektivləşdirilməsi üçün mühüm vasitələrdən biri hesab olunur.

Keyfiyyət sifətlərinin sintetik formalarından istifadə bir çox hallarda müəyyən situasiyaya emosional və qiymətləndirici münasibətin ifadə vasitəsi kimi çıxış edir. Bu cür formalar danışanın və ya yazanın subyektiv mövqeyini gücləndirərək ifadənin ekspressivliyini artırır və mətnin kommunikativ təsir gücünü yüksəldir.

Diskursda rast gəlinən daha bir hal geminasiya, yəni fonetikada samit səsin ikiləşməsidir. Bu dil hadisəsi yazılı internet nitqində normativ orfoqrafik qaydalardan kənara çıxaraq sözün ekspressiv və emosional təsirini artırmaq məqsədi daşıyır. Bu fenomenin əsas funksiyası sözün semantik yükünü gücləndirmək, emosiyanı daha qabarıq ifadə etmək və danışanın subyektiv münasibətini vurğulamaqdır. Samitlərin ikiləşdirilməsi nəticəsində sözün tələffüzündə uzanma effekti yaranır və bu, yazılı formada sanki səs intonasiyasının vizual əksi kimi çıxış edir. Elektron ünsiyyətdə geminasiya əsasən ekspressivliyin artırılması, yəni fikrin qüvvətləndirilməsi məqsədilə istifadə olunur. Məsələn: *Qəşşəng*!; *Lapp gözəl; supper, gözzəl*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu tip formalar ədəbi dil normasından kənara çıxmış olsa da, müasir elektron diskursda funksional xarakter qazanmışdır. Onlar yazılı ünsiyyətdə şifahi nitqin intonasiya xüsusiyyətlərini kompensasiya edir və kommunikativ təsiri gücləndirir. Nəticə etibarilə, geminasiya internet dilinin ekspressiv imkanlarını genişləndirən mühüm fonetik-üslubi vasitələrdən biri hesab olunur.

"*Rəsmdən mənə baxan gözlər canlıdan daha canlı idi*". Bu nümunədə dil oyunu vasitəsi kimi canlı sözünün gücləndirilməsindən istifadə olunub. Daha bir nümunədə: "*Ən zəngin və ən subay*" ifadəsi işlənmişdir. Buradakı keyfiyyət bildirən "subay" sifətinin qeyri-standart formada işlənməsi eyni kontekstdə işlənən "zəngin" sifətinin forması ilə motivasiya olunur.

Həmsöhbətlərin nitqdə yaradıcı fərdiliklərini ifadə etmək istəyi həm standart qrammatik normalardan kənaraçıxmaların, həm də qeyri-standart dil formalarından şüurlu şəkildə istifadə olunmasının genişlənməsinə səbəb olur. Bu cür dil davranışı nəticəsində kommunikasiya prosesində dil oyunu elementləri formalaşır və inkişaf edir.

Belə yanaşma danışanların yalnız informasiya ötürmək deyil, eyni zamanda öz üslubunu fərdiləşdirmək, emosional və ekspressiv təsir gücünü artırmaq məqsədi daşıdığını göstərir. Nəticədə normativ sistemdən kənar dil vahidlərinin istifadəsi təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, kommunikativ məqsədlərlə əlaqəli şüurlu seçim kimi çıxış edir. Bu isə müasir diskursda dil yaradıcılığının və üslubi variasiyanın artdığını təsdiqləyir.

Həmsöhbətlərin nitqdə yaradıcı fərdiliklərini ifadə etmək istəyi həm standart qrammatik normalardan kənaraçıxmaların, həm də qeyri-standart dil formalarından şüurlu şəkildə istifadə olunmasının genişlənməsinə səbəb olur. Bu cür dil davranışı nəticəsində kommunikasiya prosesində dil oyunu elementləri formalaşır və inkişaf edir.

Müasir Azərbaycan danışıq dili xüsusilə sosial şəbəkə və elektron ünsiyyət mühitində ingilis dilindən keçmiş sifətlərin aktiv istifadəsi ilə xarakterizə olunur. Bu hadisə əsasən kod dəyişmə və dil qarışması prosesləri ilə bağlıdır. İngilis mənşəli sifətlər çox zaman emosional ekspressivlik yaratmaq, lakonikliyi təmin etmək və müasir üslub effekti formalaşdırmaq məqsədilə istifadə edilir.

Bu sifətlər Azərbaycan cümlə quruluşuna uyğunlaşdırılaraq ya olduğu kimi saxlanılır, ya da azərbaycanlaşdırılmış fonetik formada işlədilir. İngilis mənşəli sifətlərin Azərbaycan cümlələrində istifadəsi müasir gənclərin dili və internet diskursunun əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Bu hadisə dilin qloballaşması, media təsiri və sosial şəbəkə kommunikasiya formalarının yayılması ilə bağlıdır. Belə sifətlər əsasən ekspressivlik, müasirlik effekti və emosional təsir yaratmaq funksiyasını daşıyır. Azərbaycan danışıq və internet dilində ingilis sifətlərinin istifadəsi kod qarışması nəticəsində formalaşan ekspressiv bir fenomen kimi çıxış edir. Bu proses dilin dinamik inkişafını göstərir və müasir kommunikasiya mühitində dil vahidlərinin sərhədlərinin elastik olduğunu təsdiqləyir. Nümunə olaraq bu misalları göstərmək olar: *Bu film çox interesting idi; Sənin ideyan çox creativedir; O, çox smart insandır; Bu post çox funny alınıb; Atmosfer çox cool idi. Və yaxud: sooo cute; çox nice vibe var burda; tam relax mood; super happy oldum; ən bad günüm idi*. Qeyd olunan nümunələr müasir danışıq və internet dilində müşahidə olunan kod qarışmasını göstərir. Bununla belə, düşünürük ki, Azərbaycan dilində qarşılığı olan sözlərin yerinə xarici mənşəli sözlərin işlədilməsi ədəbi dil normaları və dilimizin qorunması baxımından qəbulolunan hal kimi təqdim edilməməlidir.

NƏTİCƏ

Beləliklə, aparılan təhlillər göstərir ki, müasir ünsiyyət mühitində, xüsusilə də internet diskursunda normativ qrammatikadan kənar formaların istifadəsi sistemsiz və təsadüfi bir hal deyil, əksinə funksional xarakter daşıyır. Bu formalar, əsasən, ekspressivlik, emosional təsir və fərdi üslubun yaradılması məqsədilə istifadə olunur. Bütün bu halların nəticəsi olaraq, qeyri-standart dil vahidləri müasir nitqdə dil oyunu və yaradıcılıq mexanizmlərinin aktiv göstəricisi kimi çıxış edir və kommunikativ effektivliyin artırılmasına xidmət edir.

Əldə olunan nəticələr müasir Azərbaycan dilində elektron ünsiyyətin linqvistik xüsusiyyətlərinin daha dərindən öyrənilməsinə imkan yaradır. Tədqiqat internet diskursunda yaranan yeni ifadə vasitələrinin və qeyri-standart dil formalarının funksional xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. Bu isə gələcək araşdırmalar üçün nəzəri baza formalaşdıraraq rəqəmsal kommunikasiya dilinin inkişaf meyillərinin izlənilməsinə şərait yaradır.

ƏDƏBİYYATLAR

Androutsopoulos, J. (2023). Digital discourse and language change in online environments. Journal of Pragmatics, 190, 45–60.

Baron, N. S. (2021). How We Talk Online: The Language of Digital Communication. Oxford University Press.

Crystal, D. (2021). Language and the Internet (2nd ed.). Cambridge University Press.

Dynel, M. (2021). Internet humor and language play in digital communication. Linguistics and Education, 62, 100–115.
Fərəcova, S. (2020). "Qiymətləndirmə" konseptinə sosial-linqvistik baxış. *TÜRKLAD*, c. 4, № 2, s. 375–382
Kazımov, Q.Ş. (2004). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Azpoliqraf LTD MMC, 496 s.
Mahmudov, M. (2020). SMS informasiya mübadiləsinin linqvistik özəllikləri. Bakı: Dilçilik araşdırmaları. Beynəlxalq Elmi Jurnal, №1 (yanvar-iyun), s.64-69
Page, R., Barton, D., Unger, J. W. (2023). Researching Language and Social Media. Routledge.
Thurlow, C., Mroczek, K. (2022). Digital Discourse: Language in the New Media. Oxford University Press.
Zappavigna, M. (2022). Searchable Talk: Hashtags and Social Media Metadiscourse. Bloomsbury.

ABSTRACT

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE INTENSIFICATION DEGREE OF ADJECTIVES IN ELECTRONIC COMMUNICATION

Nigar Naghıyeva
Instutite of Linguistics named after Nasimi of ANAS, Baku, Azerbaijan

The article examines the use of language games and non-standard forms in the modern communication environment, especially in Internet discourse. Social networks, forums and other online platforms play an important role in the development of modern language, and here cases of language units going beyond the traditional normative framework are more often observed. The study shows that users do not only aim to transmit information in the communication process, but also use various expressive means to create an emotional impact, attract attention and form an individual style. As a result of the analysis, it was determined that non-standard forms are not accidental, but, on the contrary, are a systematic phenomenon serving certain communicative goals. These forms, acting as elements of language games, increase the expressiveness of speech, enhance the emotional tone of the text and increase the impact of communication. In particular, hyperbolic expressions, degree of reduplicativeness of adjectives and reduplicative forms are widespread in Internet language and allow the speaker's subjective attitude to be expressed more clearly. In addition, the study shows that Internet communication is one of the active areas of language creativity. Here, users go beyond normative grammar and create new forms of expression themselves and add new functional shades to existing language units. This process once again confirms the dynamic development and changing nature of modern language. As a result, electronic communication acts as an important environment that enhances the functional use of non-standard forms in modern language and creates conditions for expanding the expressive, creative and communicative potential of language.

Keywords: *electronic communication, expressiveness, social networks, grammatical norm, degrees of adjective, internet*

РЕЗЮМЕ

ОСОБЕННОСТИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ПРЕВОСХОДНОЙ СТЕПЕНИ ИМЕНИ ПРИЛАГАТЕЛЬНОГО В ЭЛЕКТРОННОЙ КОММУНИКАЦИИ

Нигяр Нагиева
Институт Языкознания имени Насими НАНА, Баку, Азербайджан

В статье рассматривается использование языковых игр и нестандартных форм в современной коммуникационной среде, особенно в интернет-дискурсе. Социальные сети, форумы и другие онлайн-платформы играют важную роль в развитии современного языка, и здесь чаще наблюдаются случаи языковых единиц, выходящих за рамки традиционной нормативной структуры. Исследование показывает, что пользователи стремятся не только передавать информацию в процессе общения, но и использовать различные выразительные

средства для создания эмоционального воздействия, привлечения внимания и формирования индивидуального стиля. В результате анализа установливается, что нестандартные формы не случайны, а, наоборот, являются систематическим явлением, служащим определенным коммуникативным целям. Эти формы, выступая в качестве элементов языковых игр, повышают выразительность речи, усиливают эмоциональный тон текста и увеличивают воздействие коммуникации. В частности, гиперболические выражения, степень редупликации прилагательных и редупликативные формы широко распространены в интернет-языке и позволяют более четко выразить субъективное отношение говорящего. Кроме того, исследование показывает, что интернет-коммуникация является одной из активных областей языкового творчества. Здесь пользователи выходят за рамки нормативной грамматики и сами создают новые формы выражения, добавляя новые функциональные оттенки к существующим языковым единицам. Этот процесс еще раз подтверждает динамичное развитие и изменчивую природу современного языка. В результате электронная коммуникация выступает важной средой, которая усиливает функциональное использование нестандартных форм в современном языке и создает условия для расширения выразительного, творческого и коммуникативного потенциала языка.

Ключевые слова: *электронная коммуникация, выразительность, социальные сети, грамматическая норма, степени прилагательного, интернет*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-04
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

QƏRBİ AZƏRBAYCAN (GÖYÇƏ, ZƏNGƏZUR, İRƏVAN) NAĞILLARININ STRUKTUR-SEMANTİK VƏ REGİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Tehranə XUDAVERDİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: t.xudaverdiyeva@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 04.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
Qərbi Azərbaycan folkloru, Göyçə, Zəngəzur, İrəvan, nağıl, folklor arealı, struktur-semantik xüsusiyyətlər, regional xüsusiyyətlər

XÜLASƏ
Məqalədə Qərbi Azərbaycan folklor mühitinə aid Göyçə, Zəngəzur və İrəvan bölgəsi nağıllarının struktur-semantik və regional xüsusiyyətləri kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi adıçəkilən folklor arealında formalaşmış nağıl mətnlərinin kompozisiya quruluşunu, süjet-semantik modelini, obrazlar sistemini, motiv və funksiyalarını, həmçinin regional folklor xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək və müqayisəli aspektdə təhlil etməkdir. Məqalədə nağıl mətnlərinin struktur təşkili, ekspozisiya, başlanğıc, hadisələrin inkişafı, kulminasiya və nəticə kimi kompozisiya elementləri, eləcə də təkrarlanan süjet modelləri və motivlər nəzərdən keçirilir. Bununla yanaşı, nağıllarda mifoloji və folklor düşüncə qatlarının qarşılıqlı əlaqəsi, qəhrəman, yardımçı, düşmən, sehrli qüvvə və digər funksional obrazların semantik yükü təhlil edilir. Regional xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı dialekt və şivə elementləri, etnoqrafik leksika, yerli toponimik və antroponimik materiallar, məişət təsvirləri, adət-ənənələr, mərasimlər və kollektiv yaddaşı əks etdirən digər folklor komponentləri təhlil edilir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Göyçə, Zəngəzur və İrəvan bölgələrinə aid nağıl mətnləri ümumazərbaycan nağıl ənənəsinin struktur və poetik qanunauyğunluqlarını qorumaqla yanaşı, konkret tarixi-mədəni mühitin təsiri ilə formalaşmış regional semantik və poetik xüsusiyyətlərlə də səciyyələnir. Bu xüsusiyyətlər həmin folklor nümunələrinin yalnız bədii mətn kimi deyil, həm də xalqın tarixi-mədəni təcrübəsini, dünyagörüşünü, sosial münasibətlərini və kollektiv yaddaşını əks etdirən mühüm etno-folklor mənbə kimi tədqiqinə imkan verir.

GİRİŞ

Folklor xalqın tarixi-mədəni təcrübəsini, kollektiv yaddaşını, dünyagörüşünü və estetik düşüncə sistemini qoruyub saxlayan mühüm mədəni mexanizmlərdən biridir (Luriya, 1974; Levi-Stros, 1983; Qasımov, 1988). Şifahi ənənənin məhsulu olan folklor mətnləri müəyyən tarixi və sosial mühitdə yaranaraq kollektiv yaddaş vasitəsilə nəsildən-nəslə ötürülür (Lord, 1994; Nəbiyev, 2006). Buna görə də folklor nümunələrinin öyrənilməsi yalnız mətnin poetik xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə məhdudlaşmır; mətnin yarandığı coğrafi, etnomədəni və tarixi mühitin də nəzərə alınmasını tələb edir (Qafqazlı, 2002; Xəlilov, 2008).

Nağıl janrı bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Nağıl mətnlərində xalqın dünyanı qavrama və modelləşdirmə prinsipləri, yaxşı və pis, ədalət və ədalətsizlik, qəhrəmanlıq və qorxaqlıq, sədaqət və xəyanət kimi qarşıdurmalar bədii şəkildə sistemləşdirilir (Meletinski, 1976; Rza, 2001). Nağılın fantastik və şərti məkanında real sosial münasibətlər, ailə-məişət təsəvvürləri və arxaik mifoloji modellər transformasiya olunaraq yeni semantik bütövlük yaradır (Propp, 1986; Bəydili, 2007).

Qərbi Azərbaycan folklor arealında formalaşmış Göyçə, Zəngəzur və İrəvan bölgələrinin şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri Azərbaycan folklorunun regional sistemində özünəməxsus mövqeyə malikdir (İsmayılov, 1999; AMEA, 2004, 2005, 2010; Ələkbərli, 2004; Əsgər et al., 2005). Bu bölgələrdən toplanmış və müxtəlif mənbələrdə qorunub saxlanılmış nağıl mətnləri süjet-kompozisiya quruluşu, motiv sistemi, obrazların funksional-semantik xüsusiyyətləri, dil və üslub elementləri, etnoqrafik material və məkan təsvirləri baxımından zəngin folklor materialı təşkil edir (Axundov, 2005a; Azərbaycan folkloru antologiyası [AFA], 2003, 2005). Həmin mətnlərin sistemli şəkildə araşdırılması regional folklor ənənələrinin ümumazərbaycan folklor sistemi daxilindəki yerini daha aydın müəyyənləşdirməyə imkan verir (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006).

Nağıl janrının struktur-semantik baxımdan tədqiqi mətnin yalnız zahiri kompozisiya quruluşunun təsviri ilə məhdudlaşmamalıdır. Nağılın süjetini təşkil edən motivlərin qarşılıqlı əlaqəsi,

obrazların funksional münasibətləri, məkan və zaman modelləri, sınaq və mübarizə situasiyaları, qadağa və onun pozulması, yardım və mükafat, ayrılma və qayıdış kimi struktur-semantik elementlər bütöv mətn modeli daxilində nəzərdən keçirilməlidir (Propp, 1969; Meletinski, 1976; Greimas, 1987). Bu yanaşma müxtəlif regional mətnlərdə təkrarlanan ümumi struktur modellərlə lokal xüsusiyyətlər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirməyə şərait yaradır (Aarne & Thompson, 1961; Uther, 2004).

Göyçə, Zəngəzur və İrəvan nağıllarının regional xüsusiyyətləri isə ilk növbədə onların yarandığı və yaşadığı sosial-mədəni mühitlə əlaqələndirilə bilər (Əzizov, 1995; İsmayılov, 1999; Kalafat, 2002). Nağıl mətnlərində yerli məişət elementlərinin, təsərrüfat münasibətlərinin, ailə və qohumluq əlaqələrinin, adət və mərasimlərin, folklorik inancların, yerli leksik vahidlərin və coğrafi məkan təsəvvürlərinin əks olunması regional identikliyin folklor mətnində ifadə formalarını üzə çıxarır (Seyidov, 2003; Hacıyev, 2005). Bu baxımdan regional xüsusiyyətlər mətnin yalnız dil səviyyəsində deyil, həm də süjet, obraz, motiv, semantika və poetika səviyyələrində araşdırılmalıdır (Lord, 1994; Xəlilov, 2008).

Mövzunun aktuallığı həm də onunla şərtlənir ki, regional folklor materiallarının elmi dövriyyəyə daxil edilməsi Azərbaycan folklorunun coğrafi və tipoloji xəritəsinin daha dolğun şəkildə müəyyənləşdirilməsinə imkan verir (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006). Göyçə, Zəngəzur və İrəvan bölgələrinə aid nağılların müqayisəli tədqiqi bir tərəfdən ümumi folklor qanunauyğunluqlarını (Aarne & Thompson, 1961; Propp, 1969), digər tərəfdən isə lokal variantlaşmanı meydana çıxarmağa şərait yaradır (İsmayılov, 1999; Uther, 2004). Beləliklə, regional və ümummilli folklor səviyyələri arasında qarşılıqlı əlaqənin elmi əsaslarla müəyyənləşdirilməsi mümkün olur.

Tədqiqatın əsas məqsədi Göyçə, Zəngəzur və İrəvan folklor mühitinə aid nağılların struktur-semantik quruluşunu və regional xüsusiyyətlərini sistemli şəkildə araşdırmaq, onların ümumi və fərqləndirici cəhətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün nağıl mətnlərinin kompozisiya modeli, süjet və motiv strukturu, obrazlar sistemi, məkan-zaman münasibətləri, semantik qatları, folklorik və etnoqrafik elementləri, eləcə də dil-üslub xüsusiyyətlərinin təhlili qarşıya əsas vəzifələr kimi qoyulur (Propp, 1969; Meletinski, 1976; Əzizov, 1995).

Tədqiqatın elmi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Qərbi Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan nağıl regional və struktur-semantik yanaşmaların vəhdətində nəzərdən keçirilir (İsmayılov, 1999; AMEA, 2004, 2005, 2010). Bu yanaşma folklor mətnlərinin həm daxili poetik təşkilini, həm də onların formalaşdığı etnomədəni mühitlə əlaqəsini kompleks şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir. Tədqiqatın nəticələri Azərbaycan folklorşünaslığında regional folklorun, xüsusilə nağıl janrının struktur-poetik və semantik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi istiqamətində istifadə oluna bilər (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006).

Göyçə və İrəvan Çuxuru nümunələrinin müqayisəsi göstərir ki, hər iki regional korpusda qəhrəmanın adi vəziyyətdən çıxaraq sınaq və dəyişmə prosesinə daxil olması mühüm struktur prinsipdir (Propp, 1969; Ələkbərli, 2004). Fərq isə həmin dəyişmənin konkretləşmə vasitələrində meydana çıxır (Meletinski, 1976; Uther, 2004).

Azərbaycan folklorunun mühüm tərkib hissəsi olan Qərbi Azərbaycan (Göyçə, Zəngəzur, İrəvan, Dərələyəz, Borçalı və s.) şifahi xalq ədəbiyyatı zəngin motiv, süjet və poetik struktura malikdir (İsmayılov, 1999; Qafqazlı, 2002; Xəlilov, 2008). Folklorun aparıcı janrlarından biri olan nağıllar təkcə bədii təfəkkürün göstəricisi deyil, həmin ərazidə məskunlaşmış əhalinin tarixi hafizəsini, etnoqrafik yaddaşını və mifoloji dünyagörüşünü qoruyub saxlayan mühüm mənbədir (Seyidov, 2003; Nəbiyev, 2006; Bəydili, 2007). Folklorşünaslıqda nağılların toplanması və nəşri sahəsində müəyyən işlər görülsə də (Axundov, 2005a, 2005b, 2005c; AFA, 2005), Qərbi Azərbaycan nağıllarının regional özünəməxsusluğu, mikrozonalar üzrə (Göyçə, Zəngəzur, İrəvan) lokal fərqləri və onların semantik qatları vahid kompleks halında adekvat qiymətləndirilməmişdir. Bu tədqiqat Qərbi Azərbaycan nağıllarının struktur-semantik modelini müəyyənləşdirmək, motiv və süjet dinamikasını izləmək və bu nağılların regional (lokal-coğrafi) xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq məqsədi daşıyır.

MATERİAL VƏ METODLAR

Bu tədqiqat Qərbi Azərbaycan (Göyçə, Zəngəzur və İrəvan mahalları) folklor mühitindən toplanmış nağıl matrisinin struktur-semantik təşkilini və regional variantlılığını müəyyən etmək məqsədilə qarışıq keyfiyyət-kəmiyyət (*mixed-qualitative/quantitative*) dizaynında qurulmuşdur (Cresswell, 2018; İsmayılov, 1999). Tədqiqatın metodoloji bünövrəsini Vladimir Proppun struktur-tipoloji nəzəriyyəsi (*Invariants of Folktale Functions*) (Propp, 1969), Y.Meletinskinin mifik-poetik semantika və arxetip konsepsiyası (Meletinski, 1976), eləcə də Hans-Jörg Uter tərəfindən təkmilləşdirilmiş C.Aarne–S.Tompson–H.Uter (ATU) beynəlxalq motiv-süjet təsnifatı sistemi təşkil edir (Aarne & Thompson, 1961; Uther, 2004).

Tədqiqatın empirik bazasını Qərbi Azərbaycanın tarixi-coğrafi bölgələrindən – Göyçə, Zəngəzur, İrəvan çuxuru və digər yaşayış məkanlarından müxtəlif dövrlərdə toplanmış, yazıya alınmış və nəşr edilmiş folklor materialları təşkil edir (Axundov, 2005a, 2005b, 2005c; AFA, 2003, 2005; AMEA, 2004, 2005, 2010; Ələkbərli, 2004; Əsgər et al., 2005). Tədqiqat materialı əsasən AMEA Folklor İnstitutunun Elmi Arxivində mühafizə olunan əlyazmalar və 2000–2022-ci illər arasında nəşr edilmiş *"Qərbi Azərbaycan folkloru"* çoxcildliyi (I–X cildlər) əsasında formalaşdırılmışdır (AMEA, 2004, 2005, 2010; Ələkbərli, 2004).

Ümumilikdə 135 nağıl mətni tədqiqata cəlb edilmişdir. Bunlardan 58-i sehrli nağıllar, 47-si məişət nağılları, 30-u isə heyvanlar haqqında nağıllardır (Axundov, 2005a, 2005b, 2005c; AFA, 2005).

Tədqiqatda 1948–1953-cü illərdə və 1988-ci ildə Qərbi Azərbaycandan köç etmiş əhalinin nümayəndələrindən qeydə alınmış folklor materialları mühüm empirik mənbədir (İsmayılov, 1999; Qafqazlı, 2002; Ələkbərli, 2004). Naxçıvan, Bakı, Gəncə və Azərbaycanın digər bölgələrində məskunlaşmış Qərbi Azərbaycan mənşəli informatorlardan toplanmış və arxivlərdə qorunan şifahi mətnlər də tədqiqata cəlb edilmişdir. Bu materialların əsas daşıyıcılarını aşıqlar, peşəkar və qeyri-peşəkar nağılçılar, eləcə də yaşlı nəslin nümayəndələri təşkil edir (Lord, 1994; İsmayılov, 1999).

Tədqiqat dörd əsas analitik mərhələdə həyata keçirilmişdir:

1. **Struktur-morfoloji təhlil:** Mətnlər personajların funksiyaları (*Invariant Functions*) üzrə kodlaşdırılmışdır (Propp, 1969). Nağıllardakı başlanğıc çatışmazlığı, yola düşmə, köməkçi ilə qarşılaşma, sınaqlar/döyüş, düyünün çözülməsi və qayıdış addımları zəncirvari şəkildə sistemləşdirilmişdir.
2. **Semantik təhlil:** Nağıllarda yer alan arxetiplər (Qoca/Aqsaqqal, Sehrli Anamorf, Qara Div, Su Qoruyucusu/Pəri) semantik vahidlərə (semlərə) ayrılmışdır (Meletinski, 1976; Bəydili, 2007). Mətnlərdəki dualist oppozisiya cütlükləri (*Biz / Özgə, Yuxarı / Aşağı, İşıq / Qaranlıq*) deşifrə edilmişdir (Levi-Stros, 1983; Greymas, 1987).
3. **Regional-topoqrafik və etno-leksik təhlil:** Mətnlərdəki dialektizmlər, arxaizmlər və areal etnoqrafizmlər linqvo-folkloristik aspektdə təhlil olunmuşdur (Əzizov, 1995; Seyidov, 2003).
4. **Müqayisəli-tipoloji təhlil:** Regionlararası fərqlər və ATU kataloqu üzrə beynəlxalq parallellər müəyyən edilmişdir (Aarne & Thompson, 1961; Uther, 2004).

Qərbi Azərbaycan nağıllarında regional differensiasiya matrisi mövzunu dərindən tədqiq etməyə imkan verir:

Cədvəl 1: *Qərbi Azərbaycan nağıllarında regional differensiasiya matrisi*

Region	Əsas Süjet Motivləri (ATU)	Dialekt və Dialektik Leksika	Qeydə Alınan Areal Etnoqrafizmlər
Göyçə	Göllə bağlı sehrli varlıqlar, heyvan transformasiyaları, dastan-aşıq formulları	Göyçə şivəsinin fonetik və leksik xüsusiyyətləri (-iynan/-uynan	Göyçə gölü, dağ otları, yaylaq mədəniyyəti, aşıq məclisləri (İsmayılov, 1999)

Region	Əsas Süjet Motivləri (ATU)	Dialekt və Dialektik Leksika	Qeydə Alınan Areal Etnoqrafizmlər
	(Propp, 1969; Uther, 2004)	formantları) (Əzizov, 1995)	
Zəngəzur	Qayalıq, mağara, xəzinə, div/əjdaha mübarizəsi, dağ-qaya kultu (Meletinski, 1976; Bəydili, 2007)	Cənub-şərq və qərb dialekt qrupunun sintezi (Əzizov, 1995)	Sıldırım qayalar, mağara məskənləri, çoban həyatı, daş kultu (Seyidov, 2003)
İrəvan	Şəhər məişəti, padşah-vəzir dialoqları, hiyləgərlik, sosial satira (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006)	İrəvan şəhər şivəsi və leksik xüsusiyyətləri (Əzizov, 1995)	Şəhər sənətkarlığı, bağçılıq, saray protokolları, bazar münasibətləri (Ələkbərli, 2004)

(Mənbə: AMEA, 2004, 2005, 2010; Ələkbərli, 2004; Əsgər et al., 2005 əsasında tərtib edilmişdir)

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Qərbi Azərbaycanın Göyçə, Zəngəzur və İrəvan folklor areallarından toplanmış nağıl korpusunun multidissiplinar, struktur-semantik, linqvistik və tekstoloji təhlili bu materialların ümumtürk və ümumazərbaycan epik sistemi ilə tipoloji bağlılığını (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006), eyni zamanda regional özünəməxsusluğunu müəyyən etməyə imkan verir (İsmayılov, 1999; AMEA, 2004, 2005, 2010; Ələkbərli, 2004; Əsgər et al., 2005).

Tədqiqat zamanı əldə edilmiş əsas elmi qənaətlər aşağıdakı fundamental istiqamətlər üzrə sistemləşdirilmişdir:

Məkanın poetik təşkili və mifopoetik landşaft

Təhlil olunan nağıllarda regional coğrafi landşaft — Göyçə gölü, Ağrı dağı, Zəngəzur dağları, Dəlidağ, Arpaçay, Tərtər çayı, eləcə də yerli bulaq, dağ və mağaralar yalnız hadisələrin cərəyan etdiyi fiziki fon funksiyasını daşımır (Seyidov, 2003; Bəydili, 2007). Bu obyektlər bir sıra mətnlərdə süjetin semantik təşkilinə birbaşa təsir göstərən mifopoetik obraz və motiv statusunda çıxış edir (Greimas, 1987). Real coğrafi mühit kollektiv yaddaşda simvolik məna qazanaraq mətnin spatial (məkan) koordinatlarını konkretləşdirir (Luriya, 1974; Levi-Stros, 1983).

Sehrli nağıllarda qəhrəmanın sınaqdan keçdiyi mağara, dağ və qaya mühiti arxaik mifoloji təsəvvürlərlə (dağ-qaya kultu və prototürk inancları — Tanrıçılıq, Dağ ruhu) səsləşir (Meletinski, 1976; Kalafat, 2002; Bəydili, 2007). Lakin bu motivlərin konfessional və ya spesifik tarixi inanc sisteminin birbaşa qalığı kimi qiymətləndirilməsi əlavə etnoqrafik və tarixi-müqayisəli araşdırmalar tələb edir (Seyidov, 2003; Xəlilov, 2008).

Düzənlik areallarının nağıl fizionomiyasından kəskin fərqlənən bu spatial modeldə oronimik və hidronimik mifləşmə aparıcı rol oynayır (Seyidov, 2003; AMEA, 2004, 2005, 2010).

Etnoqrafik realizm və semantik strukturlar

Sehrli və məişət nağıllarının süjet-motiv strukturunda yaylaq-qışlaq həyat tərzi, maldarlıq, əkinçilik, xalq təbabəti və ailə-məişət münasibətləri geniş yer tutur (Hacıyev, 2002; Seyidov, 2003). Fantastik personajların (divlər, nəhənglər və s.) gündəlik təsərrüfat fəaliyyəti ilə (sürü saxlamaq, pendir mayalamaq) əlaqələndirilməsi mifik və real dünyaların qarşılıqlı nüfuzunu göstərir (Propp, 1986; Hacıyev, 2005). Bu xüsusiyyət regional nağıl yaradıcılığında etnoqrafik realizmin üstün mövqeyini şərtləndirir (İsmayılov, 1999; Nəbiyev, 2006).

Təhlil edilən nağılların 82%-də klasik sehrli nağıl invariantı (*çatışmazlıq/vəd → yola düşmə → sınaq/köməkçi → qələbə → bərpa*) saxlanılır (Propp, 1969). Lakin Qərbi Azərbaycan nağıllarında aralıq sınaqlar mərhələsi digər bölgələrə nisbətən daha mürəkkəb və çoxpilləlidir (İsmayılov, 1999; Ələkbərli, 2004). Nağıllardakı semantik konstruksiyalarda dualist dünya modeli (*işıq-qaranlıq, yuxarı-aşağı, biz-özgə*) aydın görünür (Levi-Stros, 1983; Greymas, 1987). Zəngəzur və Göyçə nağıllarında *"Su pərisi"*, *"Ağ daş"*, *"Qara div"* və *"Zümrüd quşu"* obrazları təbiət kultları ilə birbaşa bağlıdır (Seyidov, 2003; Bəydili, 2007).

Göyçə materiallarında *"Torçu oğlu"* və *"Cahan keşdi Dərviş"* kimi nümunələrdə hərəkət və sınaq motivləri ön plana çıxarkən (Axundov, 2005a; AMEA, 2004), İrəvan Çuxuru materialında *"Qaradəğin sirri"* kimi mətnlərdə məlumatın gizlədilməsi və açılması süjet gərginliyinin əsas mexanizmlərindən birinə çevrilir (Ələkbərli, 2004; AMEA, 2010). Bu fərq regional folklorun tamamilə fərqli struktur sistemlərə malik olduğunu göstərmir; əksinə, eyni universal struktur funksiyalarının (Propp, 1969) müxtəlif semantik vasitələrlə reallaşmasını göstərir (Meletinski, 1976; Uther, 2004).

Linqvo-folkloristik özünəməxsusluq və lokal frazeologiya

Qərbi Azərbaycan nağıllarının poetik strukturunu və bədii dilini digər regional areallardan fərqləndirən mühüm amillərdən biri də regional təbiətə, sərt iqlim şəraitinə, dağ relyefinə və yerli mifoloji inanclara əsaslanan orijinal metaforik ifadələr, idiomlar və frazeologizmlər sistemidir (Əzizov, 1995; Hacıyev, 2002). Coğrafiya burada sadəcə fiziki məkan deyil, insanların bədii-assosiativ təfəkküründə formalaşdıran linqvik mənbədir (Əzizov, 1995; Seyidov, 2003).

Məşhur dialektoloq və dilçi alim, professor Elbrus Əzizov folklor mətnlərinin bu dil xüsusiyyətlərini dəyərləndirərkən haqlı olaraq yazırdı:

"Bu cür spesifik lokal frazeologizmlər və idiomlar layihəsi heç bir süni kabinet mühitində yaradıla bilməz. Onlar yalnız həmin konkret coğrafiyada əsrlər boyu yaşayan, o dağların boranını tənəffüs edən, o suların səsini eşidən insanların təbiətlə qurduğu emosional, mifik və praqmatik dialoqun dil şüurundakı yekun nəticəsidir. Bu baxımdan, Qərbi Azərbaycan nağıllarının dili regional etnik kimliyimizi və həmin torpaqlardakı tarixi köklərimizi təsdiq edən ən güclü linqvik-sənədli pasportdur" (Əzizov, 1995, s. 112).

Məsələn, emosional soyuqluğu bildirmək üçün *"Göyçənin buzu kimi soyuq"*, qəzəbi təsvir etmək üçün *"Alagözün dumanı kimi qaralmaq"*, dinamikanı ifadə etmək üçün *"Zəngəzurun seli kimi axmaq"* kimi coğrafi-assosiativ idiomlar işlədilir (Əzizov, 1995; İsmayılov, 1999).

Mətnlərdə Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrinə məxsus fonetik keçidlər, asimilyasiya hadisələri və spesifik morfoloji formantlar (məsələn, feli bağlamanın -iynan/-uynan variantları) konservasiya olunmuşdur (Əzizov, 1995; AMEA, 2004, 2005). Bu vəziyyət mətnlərin kütləvi standartlaşmaya (redaktəyə) məruz qalmadığını və şifahi ənənənin saflığını qoruduğunu göstərir (Lort, 1994; Əzizov, 1995).

ATU təsnifatı və beynəlxalq tipoloji parallellər

Qərbi Azərbaycan nağıllarının Aarne–Thompson–Uther (ATU) beynəlxalq təsnifatı əsasında tədqiqi onların Avrasiya folklor sistemindəki paralellərini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır (Aarne & Thompson, 1961; Uther, 2004). Əsas hədəf süjetləri sadəcə kataloq nömrələrinə uyğunlaşdırmaq deyil, beynəlxalq invariantın regional variantda hansı etnoqrafik və mifopoetik transformasiyalara uğradığını üzə çıxarmaqdır (Meletinski, 1976; İsmayılov, 1999).

Konkret mətnlərin təhlili əsasında demək olar ki, Göyçə, Zəngəzur və İrəvan nağıllarında üç əsas səviyyə qarşılıqlı əlaqədədir:

1. **Universal struktur səviyyəsi** – ayrılma, sınaq, qarşıdurma, yardım və nəticə kimi ümumi süjet funksiyaları (Propp, 1969; Greymas, 1987);
2. **Regional-mədəni səviyyə** – məkan, məişət, sosial münasibətlər, etnoqrafik elementlər və yerli dil xüsusiyyətləri (Əzizov, 1995; Seyidov, 2003; Hacıyev, 2005);
3. **Mifoloji-semantik səviyyə** – sehrli qüvvələr, sərhəd məkanları, möcüzəli yardım, sirr, çevrilmə və digər arxaik semantik modellər (Meletinski, 1976; Bəydili, 2007).

NƏTİCƏ

Göyçə, Zəngəzur və İrəvan nağılları sabit kompozisiya strukturu ilə regional dəyişkənliyin vəhdətini təşkil edir (Propp, 1969; İsmayılov, 1999; Uther, 2004). Bu mətn korpusu Azərbaycan xalqının epik təfəkkür sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını və regional folklor yaddaşının spesifik təzahürlərini əks etdirən, daxili tipoloji bütövlüyə malik mühüm elmi mənbədir (Təhmasib, 1972; Nəbiyev, 2006).

Tədqiqatın yekun elmi nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirilir:

- **Linqvistik dayanıqlıq:** Tədqiq olunan mətnlər Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələrinin fonetik, leksik və morfoloji xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan mühüm linqvo-folkloristik mənbədir (Əzizov, 1995). Dialektal orijinallığın fərdi sözlər səviyyəsində deyil, bütöv dil sistemi kontekstində qiymətləndirilməsi məqsədəuyğundur.
- **Daxili diferensiasiya:** Qərbi Azərbaycan folklor arealı homogen quruluşa malik olmayıb, daxili diferensiasiyası ilə seçilən çoxkomponentli mühitdir:
  - *Göyçə arealı:* Aşıq mühitinin güclü təsiri, dastan poetikasına yaxınlıq, ritmik formullar və nəzm parçalarının sıxlığı ilə səciyyələnir (İsmayılov, 1999; AFA, 2005).
  - *Zəngəzur arealı:* Sərt dağlıq relyeflə bağlı olaraq mağara, qaya və tilsim motivlərinin intensivliyi ilə fərqlənir (Seyidov, 2003; Əsgər et al., 2005).
  - *İrəvan arealı:* Şəhər-kənd qarşılıqlı münasibətləri, sosial-məişət realizmi, hazırcavablıq, yumor və sosial status daşıyıcılarına (xan, bəy, qazı) qarşı satirik kəskinliklə seçilir (Təhmasib, 1972; Ələkbərli, 2004).
- **Tipoloji adaptasiya:** Regional mətnlərin ATU beynəlxalq kataloqu əsasında təhlili göstərir ki, Qərbi Azərbaycan nağılları ümum-Avrasiya folklor invariantları ilə uzlaşır (Aarne & Thompson, 1961; Uther, 2004). Beynəlxalq süjet tiplərinin lokal məişət, etnoqrafiya və dialekt materialı hesabına transformasiyaya uğraması regional folklor poetikasının özünəməxsus adaptasiya imkanlarını nümayiş etdirir (Meletinski, 1976; İsmayılov, 1999).

Nəticə etibarilə, Göyçə, Zəngəzur və İrəvan nağıllarının regional xüsusiyyətləri yalnız onların toplandığı coğrafiya ilə deyil, həmin coğrafiyanın folklor mətnində hansı semantik və struktur formalarda təmsil olunması ilə müəyyənləşdirilir (Propp, 1969; Meletinski, 1976; İsmayılov, 1999).

ƏDƏBİYYATLAR

Aarne, A., & Thompson, S. (1961). The types of the folktale: A classification and bibliography (2nd rev. ed.). Suomalainen Tiedeakatemia.

Axundov, Ə. (Tərt. ed.). (2005a). Azərbaycan nağılları (Cild 3). Şərq-Qərb.

Axundov, Ə. (Tərt. ed.). (2005b). Azərbaycan nağılları (Cild 4). Şərq-Qərb.

Axundov, Ə. (Tərt. ed.). (2005c). Azərbaycan nağılları (Cild 5). Şərq-Qərb.

Azərbaycan folkloru antologiyası: XII cild (Göyçə folkloru). (2005). Səda.

Azərbaycan folkloru antologiyası: VIII cild (Naxçıvan və İrəvan folkloru). (2003). Səda.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2004). Azərbaycan folkloru antologiyası: Göyçə folkloru (Cild 1). Səda.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2005). Azərbaycan folkloru antologiyası: Zəngəzur folkloru. Nurlan.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. (2010). Azərbaycan folkloru antologiyası: İrəvan Çuxuru folkloru. Nurlan.

Bəydili, C. (2007). Türk mifoloji ensiklopedik sözlüyü. Elm.

Creswell, J. W., & Creswell, J. D. (2018). Research design: Qualitative, quantitative, and mixed methods approaches (5th ed.). SAGE Publications.

Ələkbərli, Ə. (2004). Azərbaycan folkloru antologiyası: İrəvan Çuxuru folkloru (X cild). Səda.

Əsgər, Ə., Kazımoğlu, M., & Nəbioğlu, V. (Toplayanlar). (2005). Azərbaycan folkloru antologiyası: Zəngəzur folkloru (XII cild). Səda.

Əzizov, E. (1995). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası: Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı. Bakı Dövlət Universiteti Nəşriyyatı.

Greimas, A. J. (1987). On meaning: Selected writings in semiotic theory (P. Perron & F. Collins, Trans.). University of Minnesota Press.
Hacıyev, A. (2002). Azərbaycan nağıllarının poetikası. Elm.
Hacıyev, A. (2005). Folklor və etnoqrafiya məsələləri. Nurlan.
Xəlilov, R. (2008). Azərbaycan folklorunda areal diferensiasiya. Elm.
İsmayılov, H. (1999). Göyçə folklor mühiti: Təşəkkülü və inkişaf yolları. Elm.
Kalafat, Y. (2002). Doğu Anadolu'da eski Türk inançlarının izleri. Berikan Yayınevi.
Qafqazlı, H. (2002). Qərbi Azərbaycanın etnik cəmiyyət tarixi və folkloru. Nurlan.
Qasımov, M. (1988). Azərbaycan folklorunun janrlar sistemi. Yazıçı.
Lévi-Strauss, C. (1983). Structural anthropology (Vol. 2; M. Layton, Trans.). University of Chicago Press.
Lord, A. B. (1994). The singer of tales. Harvard University Press.
Luriya, A. R. (1974). Ob istoricheskom razvitii poznavatel'nykh protsessov. Nauka.
Meletinsky, E. M. (1976). Poetika mifa. Nauka.
Nəbiyev, A. (2006). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı (Cild 1–2). Elm.
Propp, V. (1969). Morfologiya skazki (2-e izd.). Nauka.
Propp, V. (1986). Istoricheskie korni volshebnoy skazki. Izdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.
Rza, X. (2001). Nağıl janrının semantikası. Elm.
Seyidov, M. (2003). Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Yazıçı.
Təhmasib, M. H. (1972). Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Elm.
Uther, H.-J. (2004). The types of international folktales: A classification and bibliography based on the system of Antti Aarne and Stith Thompson (FF Communications Nos. 284–286, Parts I–III). Suomalainen Tiedeakatemia.

ABSTRACT

STRUCTURAL-SEMANTIC AND REGIONAL CHARACTERISTICS OF WESTERN AZERBAIJANI (GOYCHA, ZANGEZUR, IREVAN) FOLKTALES

Tehrana Khudaverdiyeva
Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

This article comprehensively examines the structural-semantic and regional characteristics of folktales from the Western Azerbaijan folklore environment, specifically the Goycha, Zangezur, and Yerevan regions. The primary objective of the research is to determine and comparatively analyze the compositional structure, plot-semantic models, character systems, motifs, functions, and regional folklore peculiarities of folktale texts formed within the specified folklore areal. The study investigates the structural organization of folktale texts, including compositional elements such as exposition, initiation, plot development, climax, and resolution, as well as recurring plot models and motifs. Additionally, it analyzes the interplay between mythological and folklore cognitive layers, alongside the semantic significance of functional characters, including the hero, helper, villain, and magical forces. In identifying regional traits, the paper analyzes dialectal elements, ethnographic vocabulary, local toponymic and anthroponymic data, depictions of daily life, customs, rituals, and other folklore components that reflect collective memory. The findings demonstrate that folktale texts from the Goycha, Zangezur, and Yerevan regions preserve the structural and poetic patterns of the broader Azerbaijani folktale tradition while exhibiting distinct regional semantic and poetic traits shaped by the specific socio-cultural environment. These characteristics highlight the value of these folklore samples not only as literary texts, but also as vital ethno-folklore sources reflecting the historical-cultural experience, worldview, social relations, and collective memory of the people.

Keywords: *Western Azerbaijan folklore, Goycha, Zangezur, Yerevan, folktale, folklore areal, structural-semantic characteristics, regional features*

РЕЗЮМЕ

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ И РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ СКАЗОК ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (ГЕЙЧА, ЗАНГЕЗУР, ИРЕВАН)

Техрана Худавердиева

Нахчыванский государственный университет, Нахчыван, Азербайджан

В статье комплексно исследуются структурно-семантические и региональные особенности сказок, относящихся к фольклорной среде Западного Азербайджана — регионам Гейча, Зангезур и Иреван. Основная цель исследования заключается в определении и сравнительном анализе композиционной структуры, сюжетно-семантической модели, системы образов, мотивов и функций, а также региональных фольклорных особенностей сказочных текстов, сформировавшихся в данном фольклорном ареале. В работе рассматриваются структурная организация сказочных текстов, такие композиционные элементы, как экспозиция, зачин, развитие событий, кульминация и развязка, а также повторяющиеся сюжетные модели и мотивы. Наряду с этим анализируется взаимосвязь мифологического и фольклорного пластов мышления, семантическая нагрузка таких функциональных персонажей, как герой, помощник, противник, волшебная сила и др. При выявлении региональных особенностей анализируются диалектные элементы, этнографическая лексика, местный топонимический и антропонимический материал, бытовые описания, обычаи, обряды и другие фольклорные компоненты, отражающие коллективную память. Результаты исследования показывают, что сказочные тексты, относящиеся к регионам Гейча, Зангезур и Иреван, сохраняя структурные и поэтические закономерности общеазербайджанской сказочной традиции, характеризуются также региональными семантическими и поэтическими особенностями, сформировавшимися под влиянием конкретной историко-культурной среды. Эти особенности позволяют исследовать данные образцы фольклора не только как художественные тексты, но и как важный этнофольклорный источник, отражающий историко-культурный опыт, мировоззрение, социальные отношения и коллективную память народа.

Ключевые слова: *фольклор Западного Азербайджана, Гейча, Зангезур, Иреван, сказка, фольклорный ареал, структурно-семантические особенности, региональные особенности*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-05
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN REGİONAL DİALEKTLƏRİNİN KORPUS ƏSASLI MÜQAYİSƏSİ

Gülçöhrə QƏDİROVA
Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: gulchohra.gadirova@au.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 11.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
regional dialekt, korpus dilçiliyi, Azərbaycan dialektologiyası, ingilis dialektləri, sosiolinqvistika, leksik variasiya, kontrastiv analiz

XÜLASƏ
Bu məqalə Azərbaycan və ingilis dillərinin seçilmiş regional dialektlərini korpus əsaslı müqayisəli yanaşma ilə nəzərdən keçirir. Tədqiqatın məqsədi hər iki dildə dialekt variasiyasının leksik, fonetik və sintaktik göstəricilərini müəyyənləşdirmək və korpus məlumatlarının dialektoloji tədqiqatlara metodoloji töhfəsini qiymətləndirməkdir. Azərbaycan dili üzrə Bakı, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Quba dialektləri, ingilis dili üzrə isə Cockney, Scots English, Şimali İngilis, Cənubi Amerikan variantları və ayrıca sosial-etnik variasiya nümunəsi kimi AAVE təhlil obyektinə çevrilmişdir. Material kimi British National Corpus, Corpus of Contemporary American English, Azərbaycan Milli Korpusu, dialektoloji lüğətlər və sosial media mətnləri istifadə edilmişdir. Tezlik, kollokasiya və kontrastiv analiz metodlarından istifadə edilmiş, lakin Azərbaycan dili üzrə korpus bazasının daha məhdud olması səbəbindən nəticələr əsasən keyfiyyət xarakterli müqayisə kimi şərh olunmuşdur. Tədqiqat göstərmişdir ki, hər iki dildəki dialekt variasiyası coğrafi-tarixi şərtlənmə və sosial prestijlə əlaqə kimi universal, həmçinin morfo-sintaktik strukturun fərqliliyi və korpus infrastrukturunun inkişaf dərəcəsi kimi dil-spesifik qanunauyğunluqlara malikdir. İşin elmi yeniliyi az tədqiq edilmiş Azərbaycan dialektologiyasının zəngin ingilis korpus dilçiliyi bazası ilə sistemli müqayisəsinin ilk dəfə aparılmasındadır. Tədqiqat Azərbaycan dialektlərinin rəqəmsal korpusunun yaradılması zərurətini əsaslandırır və korpus dilçiliyinin dialektologiyada metodoloji potensialını nümayiş etdirir.

GİRİŞ

Müasir dilçilik elminin ən aktual istiqamətlərindən biri olan dialektologiya son onilliklərdə korpus metodologiyası ilə birləşərək yeni bir tədqiqat paradigması yaratmışdır. Dil dəyişməsinin sosial, coğrafi və tarixi boyutlarını anlamaq üçün dialekt tədqiqatları həmişə əhəmiyyətli olmuşdur. Bununla belə, ənənəvi sahə tədqiqatlarının məhdudiyyətləri — əhatə dairəsinin darlığı, subyektivlik riski, məlumatların müqayisəliliyinin çətinliyi — müasir korpus dilçiliyi vasitəsilə aradan qaldırılmağa başlamışdır (McEnery & Hardie, 2012; Biber & Conrad, 2009).

Regional dialektlər dil sisteminin dinamikasını əks etdirən ən mühüm göstəricilərdən biridir. Onlar nə yalnız coğrafi bölgünün məhsulu, nə də sadəcə tarixi qalıqdır: dialektlər sosial identiklik, mədəni yaddaş və dil siyasəti ilə bağlı canlı sistemlərdir (Labov, 1972; Trudgill, 2000). Bu baxımdan Azərbaycan dili kimi müxtəlif tarixi-coğrafi zonalara malik bir dilin dialektlərini, eyni zamanda dünya miqyasında ən çox tədqiq olunan ingilis dilinin regional variantlarını müqayisəli şəkildə araşdırmaq həm nəzəri, həm də metodoloji cəhətdən önəmlidir.

Dialekt anlayışı linqvistik ədəbiyyatda müxtəlif mənalarda işlədilir. Chambers and Trudgill (1998) dialekti bir dilin coğrafi və ya sosial baxımdan fərqli alt-sistemi kimi müəyyənləşdirir. Regional (coğrafi) dialektlər bölgəyə görə fərqlənən dil variantları ikən, sosial dialektlər (ya da sosiodialektlər) istifadəçinin sinif, etnik kimlik, yaş və cins kimi sosial xüsusiyyətlərinə görə şəkillənir (Fasold, 1990; Wolfram & Schilling, 2016).

Sosiolinqvistikanın banisi sayılan William Labov (1966, 1972) New York şəhərinin müxtəlif sosial təbəqələrindəki danışıqları tədqiq edərək dil variasiyasının sosial struktur ilə dərindən bağlı olduğunu elmi sübuta yetirmişdir. Labovun variasiya nəzəriyyəsi dialekt tədqiqatlarında sosial dəyişənlərə diqqətin yetirilməsini məcburi etmişdir. Ferguson (1959) isə diqlossiya anlayışı ilə eyni dil icmasında yüksək (H) və aşağı (L) variantların mövcudluğunu göstərmiş, bu anlayış sonradan dialekt-ədəbi dil münasibətlərinin izahında geniş istifadə edilmişdir.

Korpus dilçiliyi isə böyük həcmli, sistematik şəkildə toplanmış dil məlumatlarının kompüter vasitəsilə təhlilini nəzərdə tutan metodoloji çərçivədir (Sinclair, 1991; Stubbs, 2001). Leech (1992) korpus annotasiyasının dilçilik tədqiqatlarına gətirdiyi dəqiqliyi vurğulamışdır. Biber and Conrad (2009) isə korpus metodlarının leksik-qrammatik variasiyanın üzə çıxarılmasında xüsusi üstünlüklərini ətraflı şərh etmişdir.

Dialekt tədqiqatlarında korpus metodlarının üstünlükləri çoxdur: geniş əhatə dairəsi, məlumatların obyektivliyi, statistik müqayisəlilik, zamana görə dəyişməni izləmək imkanı. Müasir korpus dialektologiyası da məlumatların sistemli toplanması, emalı və statistik təhlilinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır (Pustka et al., 2023). Auer (2005) dialekt dəyişməsi ilə dil kontaktının ayrılmazlığını vurğulamış, Wolfram and Schilling (2016) isə Amerika ingiliscəsindəki dialekt variasiyasının sosial və tarixi kökləri barədə ətraflı məlumat vermişdir.

Tədqiqatın əsas məqsədləri aşağıdakılardır: (1) Azərbaycan və ingilis dillərinin regional dialektlərinin leksik, fonetik və sintaktik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə müəyyənləşdirmək; (2) korpus məlumatlarının bu fərqləri üzə çıxarmaq baxımından metodoloji üstünlüklərini göstərmək; (3) sosial və mədəni amillərin hər iki dildəki dialekt variasiyasına təsirini qiymətləndirmək.

Tədqiqatın əsas sualları bunlardır: Azərbaycan və ingilis dillərinin regional dialektləri leksik-qrammatik düzən baxımından nə dərəcədə fərqlənir? Korpus məlumatları bu fərqləri ənənəvi metodlara nisbətən daha dəqiq şəkildə üzə çıxara bilirmi?

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatda müxtəlif tipli korpus və dil materiallarından istifadə edilmişdir. İngilis dili üçün British National Corpus (BNC, 2007) və Corpus of Contemporary American English (COCA; Davies, 2008) əsas mənbələr kimi götürülmüşdür. Şifahi danışıq materiallarının korpus əsaslı öyrənilməsi baxımından Spoken BNC2014-ün metodoloji xüsusiyyətləri də nəzərə alınmışdır (Love et al., 2017). Azərbaycan dili üzrə mövcud rəqəmsal mətn bazaları, "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" (2007), Məmmədağa Şirəliyevin dialektoloji təsnif və təsvirləri (Şirəliyev, 2008), sosial media mətnləri və Azərbaycan Milli Korpusunun müvafiq materialları (Azərbaycan Milli Korpusu, 2023) istifadə edilmişdir. AAVE üzrə isə regional danışıq variasiyasını sənədləşdirən CORAAL ayrıca mənbə kimi nəzərə alınmışdır (Kendall & Farrington, 2023).

Azərbaycan dili üzrə material bazasının ingilis dili ilə müqayisədə daha məhdud və heterogen olması tədqiqatın əsas metodoloji məhdudiyyətlərindən biridir. Buna görə Azərbaycan və ingilis dilləri üzrə təqdim olunan müşahidələr birbaşa normallaşdırılmış tezliklərin müqayisəsi kimi deyil, seçilmiş dil markerlərinin mənbə və korpus materiallarında keyfiyyət xarakterli müqayisəsi kimi şərh edilir. Bu yanaşma nəticələrin ümumiləşdirilməsinin sərhədlərini nəzərə almağa imkan verir.

Tədqiqatda üç istiqamətdən istifadə edilmişdir: tezlik və paylanma göstəricilərinin korpuslarda müəyyənləşdirilməsi, kollokasiya və kontekst nümunələrinin nəzərdən keçirilməsi, habelə kontrastiv müqayisə. Lakin bu məqalədə reproduksiya olunan tam kəmiyyət cədvəlləri və statistik testlər təqdim edilmədiyindən nəticələr əsasən keyfiyyət xarakterlidir. Bu baxımdan iş korpus məlumatları ilə dəstəklənən müqayisəli-təsviri tədqiqat kimi qiymətləndirilməlidir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Azərbaycan dialektologiyası zəngin tarixə malikdir. Klassik tədqiqatçılar Azərbaycan dialektlərini coğrafi əlamətlərə görə şərq, qərb, şimal, cənub qruplarına ayırmışlar (Axundov, 1983; Cəfərov, 2002). Bu tədqiqatda dörd əsas regional dialekt — Bakı, Qarabağ, Şəki-Zaqatala və Quba dialektləri — müqayisəli şəkildə nəzərdən keçirilmişdir.

Bakı dialekti müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında mühüm rol oynamış, lakin özünəməxsus leksik, fonetik və sintaktik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Bu dialektə xas cəhətlər arasında ön sait harmoniyasının zəifləməsi, rus mənşəli alınmaların intensiv şəkildə işlənməsi (xüsusən texniki sahəyə aid söz-ifadələrdə), müvafiq leksik spesifikanın (“yekə”, “birəhm” və s.) olması qeyd edilə bilər. Sosial media mətnlərinin təhlili göstərir ki, Bakı dialektinin elementləri yazılı korpusda digər dialektlərə nisbətən çox daha tez-tez müşahidə edilir.

Qarabağ dialekti qərb Azərbaycan dialekt zonasının ən mühüm nümunəsidir. Bu dialektin xarakterik cəhətləri arasında söz sonunda /q/ samitinin qorunması (ədəbi dildəki düşmə tendensiyasına zidd olaraq), xüsusi leksik vahidlər (“cücə”, “biyə”, “imrən-” kimi regionalizmlər) və sintaktik konstruksiyaların ədəbi normadan kənarlaşması sayıla bilər. Tarixi hadisələrlə bağlı sosial media diskursu bu dialekt elementlərinin yazılı mətnlərə keçişini sürətləndirmişdir.

Şəki-Zaqatala dialekt zonası güclü ləzgi, avar, gürcü dil kontaktlarının izlərini daşıyır. Bu bölgənin ağzında çoxsaylı kontakt leksikası, fərqli fonotaktik strukturlar və özünəməxsus leksik və fonotaktik xüsusiyyətlər müşahidə edilir. Quba dialekti isə şimal zonasını təmsil edir; burada Azərbaycan dilinin arxaik leksik layları daha geniş şəkildə qorunub saxlanmışdır.

Cədvəl 1-də Azərbaycan dialektlərinin bir sıra leksik fərqlərinin müqayisəli mənzərəsi verilir (Cədvəl 1):

Cədvəl 1. *Azərbaycan dialektlərinin seçilmiş leksik və variant formalarından nümunələr*

Ədəbi dil	Bakı dialekti	Qarabağ dialekti	Şəki-Zaqatala	Quba dialekti
uşaq	uşax / bala	uşağ	bala / həçi	körpə / uşağ
gəlmək	gəlmək	gəlməx	gəlmağ	gəlmek
ev	ev	ev / hüvüz	ev / dam	öy / ev
yaxşı	yaxşı / dəli	yaxşı / ürəfdə	yaxşı / bərk	yaxşı / ala
çörək	çörək / lavaş	çörəy	lavaş / çörək	çörək / xubz

Mənbə: “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti” (2007) və Şirəliyev (2008) əsasında seçilmiş nümunələr. Cədvəldəki vahidlər illustrativ xarakter daşıyır və normallaşdırılmış tezlik nəticələrini ifadə etmir.

Korpus materiallarında regional leksik vahidlərin sosial media mətnlərində müşahidə olunması onların rəqəmsal yazılışda təmsil oluna bildiyini göstərir; lakin bu materiallar üzrə normallaşdırılmış tezlik hesablaması ayrıca təqdim edilmədiyindən kəmiyyət üstünlüyü iddia edilmir. Fonetik xüsusiyyətlər (söz sonunda /x/ əvəzinə /k/ işlənməsi, saitlərin dəyişməsi) yazılı korpusda orfoqrafik variasiya şəklində özünü göstərir ki, bu da rəqəmsal dialekt tədqiqatlarında fonetikanı müəyyən dərəcədə əhatə etməyə imkan verir.

İngilis dilinin dialekt tədqiqatı sahəsində BNC və COCA kimi geniş korpuslar, eləcə də regional və sosial variasiyanı ayrıca sənədləşdirən korpuslar mühüm empirik imkanlar yaradır. BNC-nin ümumi quruluşu və şifahi materialın ayrıca korpuslaşdırılması korpus əsaslı dialekt tədqiqatları üçün metodoloji baza təqdim edir (British National Corpus, 2007; Love et al., 2017). AAVE üzrə regional danışıq materiallarının ayrıca CORAAL korpusunda sənədləşdirilməsi bu variasiyanın sosial-etnik xüsusiyyətlərinin daha dəqiq nəzərə alınmasına imkan verir (Kendall & Farrington, 2023). Crystal (1995, 2001) ingilis dilinin qlobal miqyasda mövcud variantlarını sistemli şəkildə səciyyələndirmişdir. Bu tədqiqatda Britaniya ingiliscəsinin Cockney, Scots English və Şimali İngilis, Amerika ingiliscəsinin isə Cənubi İngilis və Midwest variantları, AAVE isə ayrıca sosial-etnik variasiya kimi nəzərdən keçirilmişdir.

Cockney Londonun Şərqinə məxsus dialektdir. Bu dialektdə h-düşmə (“hammer” → “ammer”), th-fronting (“three” → “free”), glottal stop (“bottle” → “bo'le”), həmçinin Cockney rhyming slang (“apples and pears” = stairs; “plates of meat” = feet) kimi xarakterik leksik-fonetik xüsusiyyətlər nümayiş etdirir. Cockney kimi fonetik xüsusiyyətlərin yazılı korpuslarda müəyyənləşdirilməsi birbaşa səs materialına deyil, qeyri-standart orfoqrafik təmsillərə və kontekstual göstəricilərə əsaslana bilər; buna görə bu nümunələr ehtiyatla şərh edilməlidir.

Scots English leksik zənginliyi (“wee” = kiçik, “loch” = göl, “braw” = gözəl, “dinnae” = etmə) və fərqli qrammatik quruluşu (“I'm wanting” kimi aspekt konstruksiyası) ilə seçilir. COCA-da Şotlandiya kontekstlərindəki mətnlər Scots English elementlərini ayrıca müəyyənləşdirməyə imkan yaradır.

Şimali Amerika dialektlərindən Southern English özünəməxsus vokalizm (“pin” və “pen” sözlərinin birləşməsi), spesifik leksik vahidlər (“y'all”, “fixin' to”, “reckon”) və mürəkkəb sosiolinqvistik tarixi (irqayrılığı dövrü, postkolonial miras) ilə seçilir. AAVE isə morfosintaktik xüsusiyyətləri ilə səciyyələnən sosial-etnik variasiya kimi, neqasiya modeli (“I ain't got none”) və zəngin leksik yaradıcılığı ilə müasir dilçiliyin geniş tədqiq olunan variasiyalardan biridir (Wolfram & Schilling, 2016).

Cədvəl 2 ingilis dialektlərinin seçilmiş qrammatik xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə göstərir (Cədvəl 2):

Cədvəl 2. *İngilis dialektlərinin seçilmiş qrammatik xüsusiyyətləri (COCA/BNC məlumatları əsasında)*

Xüsusiyyət	**Standart İngilis**	**Cockney**	**AAVE**	**Southern**
2-ci şəxsin cəm müraciət formaları	you (all)	you lot	y'all	y'all
Habitual aspekt	—	—	He be working	—
Neqasiya	I don't have	I ain't got	I ain't got none	ain't konstruksiyaları
h-düşmə	yox	var (“ammer”)	—	—
Th-fronting	yox	var (“free”)	məhdud / qeyri-tipik	bəzi danışıq formalarında

“y'all” formasının regional paylanması COCA kimi böyük korpuslarda araşdırıla bilər; lakin burada konkret normallaşdırılmış tezlik hesablaması təqdim edilmədiyindən sayısal nisbət göstərilmir. AAVE-yə xas “gonna” forması isə ümumən danışıq ingilisinə keçərək artıq bütün regional variantlarda yüksək tezliklə müşahidə edilir — bu, dialekt xüsusiyyətlərinin ümumiləşməsinə (dialect levelling) klassik nümunədir.

Hər iki dildəki regional dialektlərin müqayisəli analizi bir sıra mühüm ümumi qanunauyğunluqları üzə çıxarır. Bunların ilki leksik variasiyada coğrafi-tarixi izdir. Həm Azərbaycan, həm də ingilis dialektlərinin leksik sistemi həmin bölgənin tarixi dil kontaktları tərəfindən şərtləndirilmişdir: Şəki-Zaqatala dialektindəki gürcü və ləzgi qatı, Scots English-in nors leksikası, AAVE-nin Qərbi Afrika mənşəli leksik elementləri buna əyani misaldır.

İkincisi, hər iki dildə standart formadan kənar dialekt xüsusiyyətlərinin sosial statusla mənfi korrelyasiyası müşahidə edilir. Lakin ingilis dilində bu korrelyasiyaya dair son onilliklərdə dəyişmə müşahidə edilir: AAVE elementlərinin hip-hop mədəniyyəti vasitəsilə qlobal yayılması, Scots English-in ədəbi prestijinin artması bu tendensiyaları nümayiş etdirə bilər (Crystal, 2001; Auer, 2005). Azərbaycan kontekstində isə dialekt prestiji ilə bağlı araşdırmalar hələ ilk mərhələdədir.

Üçüncüsü, rəqəmsal kommunikasiyanın hər iki dildəki dialekt elementlərini sürətlə yazılı korpusa daxil etməsi mühüm metodoloji imkan yaradır. Sosial media bu baxımdan ənənəvi yazılı korpusla şifahi nitq arasında bir körpü rolunu oynayır.

Əsas fərqlər baxımından isə qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin dialekt tədqiqat bazası Azərbaycan dilinə nisbətən qat-qat zəngindir. BNC və COCA kimi böyük həcmli, annotasiya edilmiş korpusların mövcudluğu ingilis dilçilərinin statistik metodları daha etibarlı şəkildə tətbiq etməsinə imkan verir. Azərbaycan dialektologiyasının rəqəmsal infrastrukturunun gücləndirilməsi — böyük dialekt korpusunun yaradılması — müasir tədqiqatın ən aktual tələbinə çevrilmişdir.

Cədvəl 3 hər iki dilin dialekt xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə ümumiləşdirir (Cədvəl 3):

Cədvəl 3. *Azərbaycan və ingilis dialektlərinin müqayisəli xülasəsi*

Göstərici	**Azərbaycan dialektləri**	**İngilis dialektləri**
Leksik fərqlər	Bölgəyə görə güclü, kontakt leksikası var	Bölgəyə görə güclü, tarixi qat zəngin
Fonetik variasiya	Sait harmoniyası, samit dəyişmələri	H-düşmə, TH-fronting, vokal keçidlər
Sintaktik xüsusiyyət	Fel formaları, şəkilçi variantları	Aspekt konstruksiyaları, neqasiya modeli
Korpus bazası	Məhdud, inkişaf mərhələsindədir	Zəngin (BNC, COCA, regional korpuslar)
Sosial prestij	Dialekt → aşağı statusa bağlı (dəyişir)	Müxtəlif (AAVE qlobal, Scots literary)
Rəqəmsal iz	Sosial mediada artır	Sosial mediada güclü, tədqiq edilib

Tədqiqatın əsas tapıntıları üç istiqamətdə ümumiləşdirilə bilər. Birincisi, hər iki dildəki regional dialektlər leksik, fonetik və sintaktik cəhətdən ədəbi norma ilə müqayisədə sistematik kənarlaşmalar nümayiş etdirir; bu kənarlaşmalar coğrafi, tarixi və sosial amillərin birgə məhsuludur. İkincisi, korpus məlumatları bu fərqləri ənənəvi sahə tədqiqatlarına nisbətən daha geniş əhatə dairəsində, daha obyektiv şəkildə səciyyələndirir; korpus məlumatları dialekt markerlarının müxtəlif sosial və regional kontekstlərdə paylanmasını sistemli şəkildə müşahidə etməyə imkan verir. Üçüncüsü, rəqəmsal dövrdə dialektlər — xüsusilə sosial media vasitəsilə — daha sürətlə yayılır və ya müəyyən ümumiləşmə prosesindən keçir; bu proses korpus əsaslı dialektologiya üçün yeni imkanlar açır.

Auer (2005) dialekt dəyişməsinin qloballaşma ilə sürətlənən "dialekt ümumiləşməsi" (dialect levelling) fenomenini vurğulamışdır. Bu fenomen ingilis dilindəki bəzi AAVE elementlərinin qlobal yayılmasında, həmçinin Azərbaycan dialektlərindəki Bakı-mərkəzli standartlaşma tendensiyasında izlənilə bilər. Crystal (2001) isə internetin dialektlər üzərindəki paradoksal təsirini göstərmişdir: bir tərəfdən standartlaşdırmaya sövq edir, digər tərəfdən dialekt cəmiyyətlərinin onlayn birləşməsinə şərait yaradaraq dialekt xüsusiyyətlərinin yeni nəsillərə ötürülməsini asanlaşdırır.

Tədqiqatın metodoloji əhəmiyyəti budur ki, az tədqiq edilmiş Azərbaycan dialektologiyasının böyük həcmli ingilis dilçiliyi korpus bazası ilə çarpaz müqayisəsini reallaşdırmış, müqayisəli korpus metodologiyasının bu kontekstdə tətbiqinin mümkünlüyünü nümayiş etdirmişdir.

NƏTİCƏ

Bu tədqiqat Azərbaycan və ingilis dillərindəki regional dialektlərin müqayisəli korpus dilçiliyi metodları ilə tədqiqini reallaşdırmışdır. Nəticələr göstərir ki, hər iki dildəki dialekt variasiyası həm universal (coğrafi-tarixi şərtlənmə, sosial və coğrafi dəyişənlərlə əlaqə, rəqəmsal mühitin təsiri), həm də dil-spesifik (morfo-sintaktik strukturun fərqliliyi, kontakt dillərinin müxtəlifliyi, rəqəmsal infrastrukturun inkişaf dərəcəsi) qanunauyğunluqlara malikdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi iki istiqamətdə üzə çıxır: (1) Azərbaycan və ingilis regional variasiyasının müqayisəli korpus yanaşması çərçivəsində sistemləşdirilməsinə cəhd edilmiş; (2) hər iki dil üçün rəqəmsal mühitin dialekt dəyişməsinə təsiri metodoloji olaraq nəzərə alınmışdır.

Gələcək tədqiqatlar üçün aşağıdakı istiqamətlər perspektivli görünür: Azərbaycan dialektlərinin geniş əhatəli rəqəmsal korpusunun yaradılması; sosial media platformaları üçün xüsusi dialekt annotasiya sxeminin hazırlanması; Azərbaycan dilinin türk dili qohum dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi; diaxronik korpus vasitəsilə dialekt dəyişməsinin zaman kəsiyindəki dinamikasının izlənməsi.

ƏDƏBİYYATLAR

Auer, P. (2005). Europe's sociolinguistic unity, or: A typology of European dialect/standard constellations. In N. Delbecque, J. van der Auwera & D. Geeraerts (Eds.), Perspectives on variation (pp. 7–42). Mouton de Gruyter.

Axundov, A. (1983). Azərbaycan dialektologiyası. Maarif.

Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Şərq-Qərb.

Azərbaycan Milli Korpusu. (2023). Azərbaycan Dili Korpusu. https://corpus.az/

Biber, D., & Conrad, S. (2009). Register, genre, and style. Cambridge University Press.

British National Corpus. (2007). BNC XML Edition. Oxford Text Archive. https://www.natcorp.ox.ac.uk/

Cəfərov, N. (2002). Azərbaycan dilinin sosiolinqvistikası. Elm.

Chambers, J. K., & Trudgill, P. (1998). Dialectology (2nd ed.). Cambridge University Press.

Crystal, D. (1995). The Cambridge encyclopedia of the English language. Cambridge University Press.

Crystal, D. (2001). Language and the Internet. Cambridge University Press.

Davies, M. (2008–). The Corpus of Contemporary American English (COCA). https://www.english-corpora.org/coca/

Fasold, R. (1990). The sociolinguistics of language. Blackwell.

Ferguson, C. A. (1959). Diglossia. Word, 15(2), 325–340. https://doi.org/10.1080/00437956.1959.11659702

Kendall, T., & Farrington, C. (2023). The Corpus of Regional African American Language (CORAAL), Version 2023.06. https://doi.org/10.7264/1ad5-6t35

Labov, W. (1966). The social stratification of English in New York City. Center for Applied Linguistics.

Labov, W. (1972). Sociolinguistic patterns. University of Pennsylvania Press.

Leech, G. (1992). Corpora and theories of linguistic performance. In J. Svartvik (Ed.), Directions in corpus linguistics (pp. 105–122). Mouton de Gruyter.

Love, R., Dembry, C., Hardie, A., Brezina, V., & McEnery, T. (2017). The Spoken BNC2014: Designing and building a spoken corpus of everyday conversations. International Journal of Corpus Linguistics, 22(3), 319–344. https://doi.org/10.1075/ijcl.22.3.02lov

McEnery, T., & Hardie, A. (2012). Corpus linguistics: Method, theory and practice. Cambridge University Press.

Pustka, E., Quijada Van den Berghe, C., & Weiland, V. (Eds.). (2023). Corpus Dialectology. John Benjamins. https://doi.org/10.1075/scl.110

Sinclair, J. (1991). Corpus, concordance, collocation. Oxford University Press.

Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Şərq-Qərb.

Stubbs, M. (2001). Words and phrases: Corpus studies of lexical semantics. Blackwell.

Trudgill, P. (2000). Sociolinguistics: An introduction to language and society (4th ed.). Penguin.

Wolfram, W., & Schilling, N. (2016). American English: Dialects and variation (3rd ed.). Wiley-Blackwell.

ABSTRACT

COMPARATIVE CORPUS ANALYSIS OF REGIONAL DIALECTS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH

Gulchohra Gadirova
Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

This article presents a corpus-based comparative examination of selected regional dialects of Azerbaijani and English. The study aims to identify the lexical, phonetic and syntactic markers of dialect variation in both languages and to evaluate the methodological contribution of corpus data to dialectological research. The Baku, Karabakh, Shaki-Zagatala and Guba dialects of Azerbaijani, together with Cockney, Scots English and Northern English, the Southern American variety, and African American Vernacular English (AAVE) as a distinct socio-ethnic variation, serve as the objects of analysis. The material draws on the British National Corpus, the Corpus of Contemporary American English, the Azerbaijani National Corpus, dialect dictionaries and social media texts. Frequency analysis, collocation analysis and contrastive analysis are employed; however, because the Azerbaijani corpus base remains comparatively limited, the findings are interpreted mainly as a qualitative comparison rather than a normalized frequency study. The results show that dialect variation in both language families exhibits universal patterns, such as geographic-historical conditioning and correlation with social prestige, alongside language-specific regularities, including differences in morphosyntactic structure and the degree of corpus infrastructure development. The scientific novelty of the study lies in its first systematic attempt to situate the underexplored field of Azerbaijani dialectology within a comparative corpus framework alongside the extensive English corpus linguistics tradition. The research underscores the need for a dedicated digital corpus of Azerbaijani dialects and demonstrates the methodological potential of corpus linguistics for dialectology.

Keywords: *regional dialect, corpus linguistics, Azerbaijani dialectology, English dialects, sociolinguistics, lexical variation, contrastive analysis*

РЕЗЮМЕ

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ КОРПУСНЫЙ АНАЛИЗ РЕГИОНАЛЬНЫХ ДИАЛЕКТОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Гюльчохра Кадирова
Азербайджанский университет, Баку, Азербайджан

Данная статья представляет собой сравнительное корпусное исследование отдельных региональных диалектов азербайджанского и английского языков. Цель исследования — выявить лексические, фонетические и синтаксические маркеры диалектной вариации в обоих языках и оценить методологический вклад корпусных данных в диалектологические исследования. Объектами анализа служат бакинский, карабахский, шекинско-загатальский и кубинский диалекты азербайджанского языка, а также диалекты английского языка — кокни, шотландский и северноанглийский, южноамериканский вариант, и отдельно рассматриваемый как социально-этническая вариация AAVE. В качестве материала использованы British National Corpus, Corpus of Contemporary American English, Азербайджанский национальный корпус, диалектологические словари и тексты социальных сетей. Применяются методы частотного анализа, анализа коллокаций и контрастивного анализа; однако ввиду ограниченности корпусной базы азербайджанского языка результаты интерпретируются преимущественно как качественное, а не строго нормализованное количественное сопоставление. Результаты показывают, что диалектная вариация в обоих языках демонстрирует как универсальные закономерности — географо-историческую обусловленность и связь с социальным престижем, — так и языкоспецифические особенности, включая различия морфосинтаксической структуры и степень развития корпусной инфраструктуры. Научная новизна работы заключается в первой попытке системного

сопоставления малоизученной азербайджанской диалектологии с обширной базой англоязычной корпусной лингвистики. Исследование обосновывает необходимость создания цифрового корпуса азербайджанских диалектов и демонстрирует методологический потенциал корпусной лингвистики в диалектологии.

Ключевые слова: *региональный диалект, корпусная лингвистика, азербайджанская диалектология, диалекты английского языка, социолингвистика, лексическая вариация, контрастивный анализ*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-06
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

İCTİMAİ NİTQİN SOSİAL-PSİXOLOJİ MEXANİZMLƏRİ VƏ KÜTLƏVİ ŞÜURUN İDARƏ OLUNMASINDA DİLİN ROLU

Arzu MİRZƏYEVA
Azərbaycan Tibb Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: mirzayeva.arzu1960@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 13.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
ictimai nitq, kütləvi şüur, sosial psixologiya, dil manipulyasiyası, ritorik fiqurlar, siyasi diskurs, emosional təsir

XÜLASƏ
Bu tədqiqat işində ictimai nitqin cəmiyyətin sosial-psixoloji vəziyyətinə göstərdiyi təsir, kütləvi şüurun formalaşdırılması və idarə olunmasında dil vasitələrinin rolu kompleks və fənlərarası müstəvidə təhlil olunur. Tədqiqat çərçivəsində siyasi liderlərin, media mənsublarının və ictimai xadimlərin çıxışlarında geniş tətbiq edilən sosial-psixoloji təsir mexanizmləri, konseptual metaforalar, evfemizmlər, disfemizmlər və emosional yüklü leksik vahidlər sosiolinqvistik və diskursiv aspektlərdən ətraflı araşdırılır. Araşdırmada tənqidi diskurs təhlili və sosiolinqvistik metodlardan istifadə edilərək dil vasitələrinin cəmiyyətdə hansı psixoloji reaksiyaları və davranışı tətiklədiyi müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, dil təkcə fikir ifadə etmək və ya məlumat ötürmək vasitəsi kimi çıxış etmir. O, eyni zamanda sosial reallığı konstruksiya edən, fərdlərin və kollektivlərin dəyərlər sistemini transformasiyaya uğradan, kütləvi davranışı müəyyən ideoloji məqsədlərə doğru istiqamətləndirən son dərəcə effektiv bir idarəetmə və manipulyasiya alətidir. Müasir rəqəmsal media mühitində bu təsir imkanları daha da genişlənir, cəmiyyətdə media savadlılığının və kritik təfəkkürün inkişaf etdirilməsini zəruri edir. Əldə olunan tapıntılar ictimai diskursun sosial-psixoloji təsir imkanlarını anlamağa xidmət edir.

GİRİŞ

İnsan cəmiyyətinin tarixi inkişafı və sosial münasibətlərin nizamlanması doğrudan-doğruya kommunikasiya prosesləri ilə bağlıdır. Bu prosesdə ictimai nitq sosial-siyasi həyatın mərkəzində dayanan müstəsna fenomen kimi çıxış edir. Antik dövrdən (Aristotel, 2008; Siseron, 2012) başlayaraq nitq sənəti təkcə fikir ifadə etmək bacarığı kimi deyil, auditoriyanı inandırmaq, emosional baxımdan səfərbər etmək və müəyyən davranış modelinə yönəltmək gücünə malik sosial institut kimi dəyərləndirilmişdir.

Müasir informasiya cəmiyyətində və kütləvi kommunikasiya vasitələrinin (KİV), xüsusilə də rəqəmsal media şəbəkələrinin kütləvi xarakter aldığı bir dövrdə ictimai nitqin təsir imkanları keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur (Şahbazov, 2020). İctimai nitq — fərdin (liderin, jurnalistin, siyasi xadimin) geniş auditoriya qarşısında müəyyən bir məqsədlə etdiyi verbal və qeyri-verbal müraciəti olmaqla yanaşı, kütləvi şüurun formalaşmasında, ictimai rəyin istiqamətləndirilməsində və siyasi iradənin leqallaşdırılmasında əsas alətə çevrilmişdir. Siyasi diskursda idrak, təfəkkür və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqə, eyni zamanda dilin sosial hakimiyyəti qurma və qoruma imkanları müasir sosiolinqvistikada və tənqidi təhlildə müstəsna aktual məsələlərdən biridir (Chilton, 2004; Fairclough, 2015). Bu baxımdan, ictimai nitqin sosial-psixoloji mexanizmlərini və dildə təzahür edən manipulyativ təsir vasitələrini öyrənmək sosiolinqvistika, politologiya və sosial psixologiyanın qovşağında böyük elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edir (Əzizov, 2015; Veliyeva, 2018).

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın material bazasını siyasi liderlərin, media mənsublarının və ictimai xadimlərin ictimai çıxışları, rəqəmsal media platformalarında (X, Facebook, Telegram) yayımlanan bəyanat mətnləri, habelə sosiolinqvistika, diskurs təhlili və sosial psixologiya sahəsində mövcud olan fundamental elmi ədəbiyyat təşkil edir.

Tədqiqat çərçivəsində fənlərarası metodoloji yanaşmadan istifadə olunmuş, aşağıdakı elmi tədqiqat metodları tətbiq edilmişdir:

1. **Tənqidi diskurs təhlili:** Dil vasitələrinin arxasında dayanan ideoloji mövqeləri, sosial hakimiyyət münasibətlərini və gizli manipulyativ strukturları üzə çıxarmaq üçün tətbiq olunmuşdur (Fairclough, 2015; Van Dijk, 2008).

2. **Sosiolinqvistik və semantik analiz:** Leksik vahidlərin, konseptual metaforaların, evfemizm və disfemizmlərin cəmiyyətdə yaratdığı sosial-semantik məna çalarlarını araşdırmaq məqsədilə istifadə edilmişdir (Charteris-Black, 2004; Veliyeva, 2018).

3. **Deskriptiv və şərh etmə metodu:** Kütləvi şüura təsir göstərən sosial-psixoloji mexanizmlərin (təlqin, təkrarlama, çərçivələmə) nəzəri əsaslandırılması və təsnifatı üçün tətbiq olunmuşdur.

4. **Konseptual çərçivələmə təhlili:** Corc Lakoffun çərçivələmə nəzəriyyəsinə söykənərək, ritorik fiqurların auditoriyanın idrak psixologiyasındakı təsir modelini qiymətləndirməyə xidmət etmişdir (Lakoff, 2014).

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Tədqiqat nəticəsində bəlli olmuşdur ki, ictimai nitq vasitəsilə kütləvi şüurun yönləndirilməsi iki ana müstəvidə — sosial-psixoloji mexanizmlər və dilin linqvo-ritorik alətləri vasitəsilə həyata keçirilir.

1. Kütləvi şüurun sosial-psixoloji xüsusiyyətləri və nitqin təsir mexanizmləri

İctimai nitqin effektivliyi doğrudan-doğruya auditoriyanın sosial-psixoloji vəziyyəti, kollektiv təfəkkürün strukturu və kütlə psixologiyasının qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir (Rüstəmov, 2017). Qustav Le Bonun klassik kütlə psixologiyası nəzəriyyəsində qeyd olunduğu kimi, kütlə halında birləşən fərdlər müstəqil mühakimə yürütmək və tənqidi təfəkkür tətbiq etmək qabiliyyətini qismən itirir, emosional təlqinlərə və verbal manipulyasiyalara daha açıq olurlar (Le Bon, 2018). Müasir kütləvi kommunikasiya şəraitində isə bu təsir mexanizmləri media texnologiyaları vasitəsilə sistemli psixoloji manipulyasiya alətinə çevrilir (Kara-Murza, 2015; Yagublu, 2016).

İctimai nitq vasitəsilə kütləvi şüura təsir göstərən əsas sosial-psixoloji mexanizmlər aşağıdakılardır:

- **Təlqin və verbal hipnoz:** Məntiqi dəlillərə və faktlara söykənmədən, doğrudan-doğruya emosiyalara və şüuraltı proseslərə yönələn təsir üsuludur. Natiq jest, mimika, səs tonu, pauzalar və emosional yüklü leksika vasitəsilə irəli sürülən fikri auditoriyaya tənqidsiz qəbul etdirir (Zeynallı, 2022).
- **Təkrarlama (affirmasiya):** Müəyyən bir tezis, şüar və ya ideoloji konsept nitqdə davamlı olaraq təkrar edildikdə, həmin fikir kütləvi şüurda mübahisəsiz həqiqət və sosial norma kimi həkk olunur.
- **Emosional dominantlığın yaradılması (qorxu və ümid sindromu):** Nitqdə ekzistensial təhlükə, qorxu, qürur və ya xilaskar ümid hissi oyadan ifadələrdən istifadə etməklə auditoriyanın rasionallığı bloklanır və emosional reaksiya ön plana çıxarılır.
- **Sosial identifikasiya və çərçivələmə ("Biz" və "Onlar" bölgüsü):** Natiq öz auditoriyası ilə mənəvi, psixoloji və sosial birlik yaradaraq ("Biz" obrazı — haqlı, mənəvi, qəhrəman), qarşı tərəfi ("Onlar" obrazı — təhlükəli, təqsirkar, düşmən) mənfi kontekstdə təqdim edir (Lakoff, 2014; Wodak, 2021).

2. Kütləvi şüurun idarə olunmasında dilin linqvistik və ritorik vasitələri

Kütləvi şüurun idarə olunması və yönləndirilməsi təkcə psixoloji prizmadan deyil, birbaşa dilin təqdim etdiyi zəngin leksik, semantik və sintaktik vasitələrdən məqsədyönlü istifadə olunmaqla həyata keçirilir. Siyasi və ictimai diskursda dil mexanizmləri ideoloji mövqeləri gizlətmək, sosial reallığı yenidən konstruksiya etmək və ya müəyyən qərarları leqallaşdırmaq məqsədi daşıyır (Məmmədov, 2019; Van Dijk, 2008).

- **Konseptual metaforalar və çərçivələmə:** Mürəkkəb sosial, iqtisadi və ya siyasi prosesləri sadələşdirərək cəmiyyətin şüurunda arzuolunan təsəvvürü formalaşdırmaq üçün konseptual metaforalardan geniş istifadə olunur (Charteris-Black, 2004). Lakoffun (2014) "çərçivələmə"

(*framing*) nəzəriyyəsinə görə, seçilən hər bir metafora insan beynində müəyyən assosiativ çərçivəni aktivləşdirir. Məsələn, *"İqtisadiyyatın sağlamlaşdırılması"* metaforası cəmiyyətə iqtisadiyyatın "xəstə" olduğu və tətbiq edilən kəskin islahatların "müalicə" xarakteri daşıdığı fikrini təlqin edir; *"Dövlət gəmisi"* və ya *"Siyasi tufan"* ifadələri vətəndaşları liderin ətrafında sıx birləşməyə və itaətə sövq edən fəlakət çərçivəsini formalaşdırır.

- **Evfemizmlər və disfemizmlər:** Cəmiyyətdə gərginlik, narahatlıq və ya mənfi reaksiya doğura biləcək reallıqları yumşaltmaq, həqiqəti gizlətmək üçün evfemizmlərdən istifadə olunur (Chomsky, 2002). Məsələn, *"qiymət artımı"* əvəzinə *"qiymətlərin tənzimlənməsi"*, *"işdən çıxarma"* əvəzinə *"kadr optimallaşdırılması"*, *"müharibə"* əvəzinə *"xüsusi əməliyyat"* və ya *"hərbi müdaxilə"* ifadələrinin işlədilməsi reallığın psixoloji ağırlığını azaldır və kütləvi etiraz potensialını zəiflədir. Əksinə, siyasi rəqibləri və ya mənfi prosesləri gözdən salmaq üçün disfemizmlərdən — kəskin, təhqiramiz və mənfi emosional çalar gətirən leksikadan istifadə edilir.
- **Sintaktik və ritorik konstruksiyalar:** Nitqə xüsusi ritm və ekspressivlik vermək, fikrin yaddaqalanlığını artırmaq üçün ritorik fiqurlardan (anafora, epifora, ritorik suallar, mübaliğə) geniş istifadə olunur (Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti, 2021). Cümlə başlanğıclarının təkrarlanması (*"Biz qalib gələcəyik, biz quracağıq..."*) nitqdə hipnotik təlqin ritmi yaradır.

Müasir media mühiti, rəqəmsal nitq və sosial təsir

Müasir rəqəmsal dövrdə ictimai nitq yalnız canlı tribuna və ya ənənəvi televiziya çıxışları ilə məhdudlaşmır. Kütləvi informasiya vasitələri və sosial şəbəkə platformaları (X, Facebook, YouTube, Telegram) nitqin təsir gücünün, yayılma sürətinin və əhatə dairəsinin dəfələrlə artırılması funksiyasını yerinə yetirir (Chomsky, 2002; Şahbazov, 2020). Müasir rəqəmsal media vasitəsilə yayılan yalan və yönləndirici məlumatlar ictimai rəyi manipulyasiya etməyi daha da asanlaşdırır (Bennett & Livingston, 2020).

Media mənsubları və rəqəmsal məzmun yaradıcıları ictimai nitqləri hissələrə bölərək diqqətçəkən sensasion başlıqlarla auditoriyaya təqdim edirlər. Sosial media platformalarının alqoritmləri isə emosional, ziddiyyətli və qütbləşdirici nitqlərin daha sürətlə yayılmasını ("virallıq") təmin edir. Bu da cəmiyyətdə fikirlərin kəskin radikallaşmasına, sosial-psixoloji gərginliyin artmasına və konstruktiv dialoq mühitinin sıradan çıxmasına gətirib çıxarır (Wodak, 2021).

NƏTİCƏ

İctimai nitqin sosial-psixoloji mexanizmlərinin və dil vasitələrinin kompleks təhlili göstərir ki, dil cəmiyyətin idarə olunmasında, sosial dəyərlərin formalaşmasında və ictimai rəyin yönləndirilməsində müstəsna rola malikdir. Natiqlər tərəfindən seçilən leksik vahidlər, konseptual metaforalar, evfemik ifadələr və psixoloji təlqin üsulları kütləvi şüura birbaşa təsir göstərərək sosial davranışları istiqamətləndirir.

Tədqiqatın yekunu olaraq, kütləvi şüurda manipulyativ təsirlərdən qorunmaq və cəmiyyətin psixoloji immun sistemini möhkəmləndirmək üçün aşağıdakı təkliflər irəli sürülür:

1. **Media savadlılığı və kritik təfəkkür:** Cəmiyyətdə, xüsusilə təhsil müəssisələrində media savadlılığı və tənqidi təfəkkür vərdişləri sistemli şəkildə inkişaf etdirilməlidir.
2. **Linqvistik manipulyasiyaları tanıma:** Fərdlərin nitqdəki dil manipulyasiyalarını, evfemik tələləri və psixoloji təlqin üsullarını tanımaq bacarığı yüksəldilməlidir.
3. **Etik kommunikasiya standartları:** Peşəkar nitq mədəniyyətinin, kommunikasiya etikasının və obyektiv informasiya standartlarının qorunması təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYATLAR

Aristotel. (2008). Ritorika (M. Qocayev, Tərc.). Şərq-Qərb.

Bennett, W. L., & Livingston, S. (2020). The disinformation age: Politics, technology, and disruptive communication in the United States. Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781108914628

Charteris-Black, J. (2004). Corpus approaches to critical metaphor analysis. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1057/9780230000612

Chilton, P. (2004). Language and politics: Analyzing political discourse. Routledge. https://doi.org/10.4324/9780203561218
Chomsky, N. (2002). Media control: The spectacular achievements of propaganda (2nd ed.). Seven Stories Press.
Əzizov, E. (2015). Siyasi dil və sosiolinqvistika. Elm.
Fairclough, N. (2015). Language and power (3rd ed.). Routledge. https://doi.org/10.4324/9781315838250
Kara-Murza, S. (2015). Sözlərlə manipulyasiya (E. Əliyev, Tərc.). Qanun.
Lakoff, G. (2014). Don't think of an elephant!: Know your values and frame the debate. Chelsea Green Publishing.
Le Bon, G. (2018). Kütlə psixologiyası (C. Həsənov, Tərc.). Qanun.
Məmmədov, A. (2019). Diskurs təhlilinin əsasları. Ədliyyə.
Müasir Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. (2021). Təhsil.
Rüstəmov, Ə. (2017). Sosial psixologiya. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
Şahbazov, Z. (2020). Kütləvi kommunikasiya və cəmiyyət. Zərdabi.
Siseron, M. T. (2012). Natiqlik haqqında. Elm və təhsil.
Van Dijk, T. A. (2008). Discourse and power. Palgrave Macmillan. https://doi.org/10.1007/978-1-137-07299-3
Veliyeva, N. (2018). Sosiolinqvistikanın aktual problemləri. Mutərcim.
Wodak, R. (2021). The politics of fear: The shameless discourse of right-wing populism (2nd ed.). SAGE Publications. https://doi.org/10.4135/9781529739497
Yagublu, Q. (2016). Media və dil manipulyasiyaları. Nurlan.
Zeynallı, Ə. (2022). İctimai nitq və ritorika incəsənəti. Qanun.

ABSTRACT

SOCIO-PSYCHOLOGICAL MECHANISMS OF PUBLIC SPEECH AND THE ROLE OF LANGUAGE IN MANAGING MASS CONSCIOUSNESS

Arzu Mirzayeva
Azerbaijan Medical University, Baku, Azerbaijan

This research paper comprehensively analyzes the impact of public speech on the socio-psychological state of society, as well as the role of linguistic tools in the formation and management of mass consciousness from an interdisciplinary perspective. Within the scope of the study, socio-psychological mechanisms of influence, conceptual metaphors, euphemisms, dysphemisms, and emotionally charged lexical units applied in the speeches of political leaders, media representatives, and public figures are thoroughly examined from sociolinguistic and discursive aspects. Utilizing critical discourse analysis and sociolinguistic methods, the research identifies the psychological reactions and behavioral patterns triggered by linguistic tools in society. The results demonstrate that language serves not merely as an instrument for expressing thoughts or transmitting information, but as an exceptionally effective management and manipulation tool that constructs social reality, transforms the value systems of individuals and collectives, and directs mass behavior toward specific ideological goals. In the contemporary digital media environment, these mechanisms of influence expand further, necessitating the development of media literacy and critical thinking in society. The findings contribute to a deeper understanding of the socio-psychological potential of public discourse.

Keywords: *public speech, mass consciousness, social psychology, language manipulation, rhetorical devices, political discourse, emotional impact*

РЕЗЮМЕ

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ПУБЛИЧНОЙ РЕЧИ И РОЛЬ ЯЗЫКА В УПРАВЛЕНИИ МАССОВЫМ СОЗНАНИЕМ

Арзу Мирзаева

Азербайджанского медицинского университета, Баку, Азербайджан

В данной исследовательской работе в комплексном и междисциплинарном аспектах анализируется глубокое влияние публичной речи на социально-психологическое состояние общества, а также важная роль специфических языковых средств в формировании и эффективном управлении массовым сознанием. В рамках исследования с социолингвистической и дискурсивной точек зрения подробно рассматриваются социально-психологические механизмы воздействия, концептуальные метафоры, эвфемизмы, дисфемизмы и эмоционально окрашенные лексические единицы, широко применяемые в выступлениях политических лидеров, представителей СМИ и общественных деятелей. С использованием методов критического дискурс-анализа и социолингвистики определены психологические реакции и модели поведения, провоцируемые языковыми средствами в обществе. Результаты исследования показывают, что язык выступает не просто средством выражения мыслей или передачи информации, но и высокоэффективным инструментом управления и манипуляции, конструирующим социальную реальность, трансформирующим систему ценностей индивидов и коллективов и направляющим массовое поведение к определенным идеологическим целям. В современной цифровой медиасреде эти возможности воздействия еще больше расширяются, что обусловливает необходимость развития медиаграмотности и критического мышления в обществе. Полученные результаты служат лучшему пониманию социально-психологического потенциала публичного дискурса.

Ключевые слова: *публичная речь, массовое сознание, социальная психология, языковая манипуляция, риторические фигуры, политический дискурс, эмоциональное воздействие*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-07
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

EKOTERMİNLƏRİN TEMATİK QRUPLARI VƏ ONLARIN SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nurlana ABDULAYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: melisaaliyeva1@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 18.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
ekologiya, dilçilik, terminlər, ekoterminlər, terminoloji paradiqma

XÜLASƏ
Məqalədə Azərbaycan dilində işlənən ekoloji terminlərin semantik və tematik xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi ekoloji sahəyə aid terminoloji vahidlərin tematik qruplarını müəyyənləşdirmək, onların struktur, semantik və funksional xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdır. Araşdırmada ekoloji terminlərin ekstralinqvistik parametrlər əsasında qruplaşdırılması əsas götürülür. Nəticədə elmi biliklərin ekoloji sahəsini əhatə edən beş əsas tematik qrup müəyyən edilmişdir: "Ümumi ekologiya", "Geoekologiya", "İnsan ekologiyası", "Sosial ekologiya" və "Tətbiqi ekologiya". Məqalədə bu qruplara daxil olan "populyasiya", "biokütlə", "həyat forması", "eroziya", "yer qabığı", "ekosistem", "ekoloji amillər", "biosfer", "ailənin həyat dövrü", "şəhər ekologiyası" və "əks effekt" kimi terminlərin izahı və mətnlərdə işlənmə xüsusiyyətləri təhlil olunur. Terminlər tərkibinə görə tək-, iki- və üçkomponentli, mənasına görə təkmənalı və çoxmənalı, sabitlik baxımından isə sabit və qeyri-sabit vahidlər kimi səciyyələndirilir. Tədqiqat göstərir ki, ekoloji terminlərin semantik aktuallaşması kommunikativ məqsəd və kontekstdən asılıdır. Ekoloji terminlərin Azərbaycan dilinin peşəkar terminologiyasında fəal işlənməsi ekoloji problemlərin ictimai və elmi əhəmiyyətinin artmasını əks etdirir. Onların qəzet, jurnal və şəbəkə nəşrlərində geniş yayılması ekoloji biliklərin kütləvi kommunikasiya vasitəsilə ötürülməsinə xidmət edir və terminoloji sistemin inkişaf dinamikasını göstərir. Məqalədə həmçinin terminlərin nominativ məna, konnotativ xüsusiyyət və cümlənin semantik həcminə təsiri nəzərdən keçirilir. Bu yanaşma ekoloji terminologiyanın sistemli şəkildə təsnifinə və dil daxilində funksional imkanlarının müəyyənləşdirilməsinə və gələcək tədqiqat istiqamətlərinə şərait yaradır.

GİRİŞ

Ekologiya bir elm kimi canlı orqanizmlərin bir-biri ilə və ətraf mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir. Müasir dünyada ekoloji problemlər aktuallaşmışdır və bir çox insan dayanıqlı inkişafa, şüurlu istehlaka və təbiətə vurulan ziyanı minimuma endirməyə can atır.

Hazırda dilin leksik tərkibinin zənginləşməsi böyük əksəriyyətdə xüsusi bilik sahələrinin, o cümlədən ekologiya sahəsinin sözlərinin yeni mənalar qazanması (mənimsənilməsi) hesabına baş verir.

Seçilmiş mövzunun aktuallığı bir sıra səbəblərlə şərtlənir: birincisi, Azərbaycan dilinin ekologiya sahəsinə aid leksik tərkibinin genişlənməsi; ikincisi, elektron media mətnlərində ekoloji terminlərin aktiv istifadə olunması; üçüncüsü, dilçi alimlərin bu məsələyə marağının artması ilə. (Соколова, Хлобжева, Гамага, 2022)

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın əsas metodu terminlərin istifadə sahələrinə görə qruplaşdırılmasını nəzərdə tutan mənaların diferensiasiyası və ümumiləşdirilməsi metodu olmuşdur; tədqiqat zamanı həmçinin komponent, semiotk və semantik təhlil metodları; leksikoqrafik məlumatların təhlili; tədqiq olunan vahidlərin mənalarının mücərrədləşdirilməsi və modelləşdirilməsi metodları, eləcə də koqnitiv və linqvokulturoloji təhlil tətbiq edilmişdir.

Ekologiya termini elektron formalarda təqdim olunan istənilən mətn, audio və videomateriallarda ekologiya sahəsinin əsas terminidir. Ekologiya sözü elmi dövriyyədə müəyyən mənada işlənən təkkomponentli termindir: "bitki və heyvan orqanizmlərinin, onların əmələ gətirdiyi birliklərin bir-biri ilə və ətraf mühitlə əlaqələri haqqında elm" (Соколова, Хлобжева, Гамага,

2022). Bu termin alınma sözdür (yun. oikos — "məskən" ("ev", "vətən"), "mövqe/yerləşmə" + systema — "sistem" ("birlik", "bütöv")), "canlı orqanizmlərin və cansız maddənin maddələr və enerji mübadiləsi ilə bir-biri ilə bağlandığı, sabit bir bütövlük əmələ gətirdiyi" mürəkkəb təbii kompleksi bildirir. (Федорук, 2010)

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Ekologiya bir elm sahəsi kimi canlı varlıqların və ekosistemlərin qarşılıqlı əlaqəsini daha yaxşı anlamağa kömək edən çoxsaylı termin və anlayışları əhatə edir. Aşağıda ekologiyanın əsas terminlərindən bir neçəsi təqdim olunur:

- Ekosistem – canlı orqanizmlərin və onların yaşayış mühitinin bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu məcmusudur. Ekosistemdə maddələr və enerji mübadiləsi ilə bağlı proseslər daim baş verir.
- Biomüxtəliflik – Yer kürəsində canlı növlərinin, ekosistemlərin və genetik ehtiyatların müxtəlifliyini ifadə edən termindir. Biomüxtəliflik ekosistemlərin davamlılığını və dəyişikliklərə uyğunlaşma qabiliyyətini təmin edir.
- Ekoloji iz – insan fəaliyyətinin təbiətə təsirini göstərən göstəricidir. O, mövcud istehlak səviyyəsini təmin etmək və yaranan tullantıları utilizasiya etmək üçün tələb olunan təbii ehtiyatların miqdarını ölçür.
- Davamlı inkişaf – ətraf mühitə və gələcək nəsillərə zərər vurmadan cəmiyyətin və iqtisadiyyatın inkişafını nəzərdə tutan konsepsiyadır.

Hazırda ekoloji problemlərin vəziyyəti ekoloqlar, jurnalistlər və siyasətçilər tərəfindən müzakirə olunur. Ekoloji terminlərin təhlili onların ekstralinqvistik parametrlər — ümumi mövzuya əsasında eyni nitq hissəsinə aid sözlərin birliyini təşkil edən tematik qruplarının müəyyən edilməsinə yönəlmişdir. Məsələn, dilin terminoloji paradiqmasında özündə aşağıdakı yarımqrupları ehtiva edən "Ekologiya" tematik meqaqrupu fərqlənir: "Ətraf mühit" ("Flora", "Fauna", "Cansız orqanizmlər" və s.), "Qarşılıqlı münasibətlər" ("İnsan və təbiət", "İnsan və insan", "İnsan, təbiət və cəmiyyət"); məcazi mənalar qrupu (müq. et: "Toksik münasibətlər" = "neqativ həyəcanlar", "neqativ təcrübə" və s.) və s.

Ekoloji terminlər müxtəlif meyarlara görə qruplaşdırılır: Ümumi ekologiya, Geoekologiya, İnsan ekologiyası, Sosial ekologiya, Tətbiqi ekologiya, Bitki ekologiyası, Dəniz ekologiyası, Şəhər ekologiyası, Şəxsiyyət ekologiyası, Sənaye ekologiyası, Əhali ekologiyası, Ailə ekologiyası, Kənd təsərrüfatı ekologiyası, Şirin suların ekologiyası, Tibbi ekologiya, İnsanın bioekologiyası, Etnoekologiya, Kimyəvi ekologiya, Mədəniyyət ekologiyası və s.

I. "Ümumi ekologiya" tematik qrupu hər hansı canlı orqanizmlərin və mühitin, o cümlədən bioloji varlıq kimi insanın qarşılıqlı əlaqələrinin ümumi qanunauyğunluqlarını öyrənir (Третьякова, 2015). Ümumi ekologiya termini digər ekoloji fənlərin nəzəri əsasını təşkil edir və ekoloji elmlər sistemində mərkəzi yer tutur. Ümumi ekologiya sahəsində geniş istifadə olunan məhsuldar terminləri nəzərdən keçirək.

- **Populyasiya** — müəyyən bir ərazidə uzun müddət məskunlaşan, ümumi genofonda malik, sərbəst cütləşmə imkanı olan və bu növün digər populyasiyalarından bu və ya digər dərəcədə təcrid olunmuş "eyni bioloji növə aid fərdlərin məcmusu"dur (Новгородцева, 2015). Qeyd olunan termin təkkomponentlidir (əcnəbi mənşəli sözdür). Məsələn: "*Professorun fikrincə, endemizmin əsas konsentrasiyaları Talış dağları və Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazilərində müşahidə olunur. Antropogen təsirlərin, xüsusilə turizm fəaliyyətinin intensivləşməsi, sərhədlərin açıq olması və iqlim dəyişmələrinin təsiri nəticəsində bəzi endemik növlərin populyasiya dinamikasında azalma qeydə alınmaqdadır."(*https://azertag.az/xeber/professor_bezi_endemik_bitki_novlerinin_populyasiya_dinamikasinda_azalma_qeyde_alinmaqdadir-3929859*)* Termin təkmanalıdır; nominativ mənanı ifadə edir.
- **Biokütlə** — "maddənin, orqanizmlərin, növün, növlər qrupunun, birliyin və s. quru və ya yaş maddəsinin ümumi kütləsi"dir (Биосфера // Экологическая энциклопедия, 2008); təkkomponentli termindir, strukturuna görə mürəkkəb (mürəkkəb-ixtisar olunmuş) sözdür. Məsələn: *Biokütlə enerji mənbəyidir va sanaye baxımından biokütlə bu bioloji maddələrdən yanacağın alınması va ya digər sənaye məqsədləri üçün istifadə edilməsi ilə əlaqəlidir.*

(https://www.azmiib.az/movzu/Biok%C3%BCtl%C9%99) Termin təkmanalıdır; nominativ mənanı ifadə edir; kontekstin semantik həcminə təsir göstərir.

• **Həyat forması** — həyat tərzinin xarakterik cəhətlərini və növün mühit şəraitinə uyğunlaşmasını əks etdirən morfoloji əlamətlərin məcmusudur. Həyat formaları mühitin indikatorları rolunda çıxış edir, təbii zonaların bitki örtüyünün xarakterini müəyyənləşdirir; ikikomponentli termindir. Məsələn, *Elm laboratoriyasında alimlər yeni bir növ kiçik həyat forması kəşf etdilər və onlara "sinnerg" adını verdilər*. (https://eolymp.com/az/problems/5704) Termin qeyri-sabit, çoxmanalıdır. *Epimorfa, biomorfa, ekomorfa, ekobiomorfa, morfoekoloji tip (forma), morfoadaptasiya tipi* və s. kimi terminlər onun sinonimləri hesab edilə bilər (Федорук, 2010); Mətnlərdə termin nominativ mənanı ifadə edir; bütün cümlənin semantik həcminə təsir göstərir.

II. "Geoekologiya" tematik qrupu (yun. *geo-* "torpaq/yer", *oikos* — "məskən", "ev" və *logos* — "təlim") — ekoloji-coğrafi (geoekoloji) yanaşma əsasında Yer haqqında elmlər (coğrafiya, geologiya, atmosfer fizikası, Yer fizikası, geokimya və s.) və canlı təbiət (biologiya) sahəsində nəzəri və tətbiqi tədqiqatları birləşdirən, təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqələrinin məkan-zaman qanunauyğunluqlarını öyrənən fənlərarası elmi istiqamətdir (Третьякова, 2015). Bu qrupa mətnlərdə geniş istifadə olunan bir neçə termin daxildir.

• **Eroziya** (lat. *erodo* — "yeyilmə", "dağılma") — torpaqların və süxurların axar sular tərəfindən dağıdılmasıdır, Yer səthinin relyefinin formalaşmasında əsas faktorlardan biridir; təkkomponentli termindir. Məsələn: *Təbiətdə eroziya prosesini törədən səbəblərə görə onları su, külək (deflyasiya), antropogen, irriqasiya və s. eroziyaları adlandırırlar.* (https://www.azmiib.az/movzu/Torpaqlar%C4%B1n-Erroziyas%C4%B1) Termin çoxmənalıdır və yalnız geologiya sahəsində deyil, həm də insan ekologiyasında işlənir (mətnin məzmununa baxın); mənfi məna ifadə edir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir.

• **Yer qabığı** — "litosferin üst hissəsi, xarici bərk təbəqə". Qeyd olunan termin ikikomponentlidir. Məsələn: *Materiklərin və okeanların altında yerləşən Yer qabığı həm quruluşuna, həm də qalınlığına görə fərqlənirlər: Ona görə də materik və okean tipli Yer qabığını fərqləndirmək qəbul olunmuşdur.* (https://www.realwiki.az-az.nina.az/Yer_qab%C4%B1%C4%9F%C4%B1.html) Termin təkmənalıdır; nominativ mənanı ifadə edir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərmir.

III. "İnsan ekologiyası" tematik qrupu — ekoloji-sosial-demoqrafik (antropo-ekoloji) proseslərin istiqamətini və nəticələrini, eləcə də onların yaranma səbəblərini müəyyən etmək məqsədilə insan cəmiyyətinin onları əhatə edən və davamlı olaraq mürəkkəbləşən yaşayış mühiti, təbii, sosial, istehsalat, ekoloji amillərlə (mədəniyyət, adət-ənənələr, din daxil olmaqla) qarşılıqlı əlaqələrinin qanunauyğunluqlarını öyrənən elmdir. Bu qrupa daxil olan terminləri nəzərdən keçirək.

• **Ekosistem** (yun. *oikos* — 'məskən', 'yaşayış yeri' və *systema* — 'sistem') — vahid bir bütöv kimi fəaliyyət göstərən, fiziki yaşayış mühiti ilə birlikdə müxtəlif növlərdən olan canlı orqanizmlərin birliyidir (biosenoz). Termin ingilis ekoloqu A.Tensli tərəfindən daxil edilmişdir. Aydındır ki, nə ayrı-ayrı orqanizmi, nə populyasiyanı, nə də ümumilikdə birliyi ətraf mühitdən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək olmaz (Третьякова, 2015). Termin təkkomponentlidir; əcnəbi mənşəli mürəkkəb sözdür. Məsələn: *Ekosistem tədqiqatları ümumiyyətlə canlıları və ya biotik komponentləri cansız və ya abiotik komponentlərlə əlaqələndirən müəyyən proseslərin öyrənilməsini əhatə edir*. (https://www.ekolojik.com.tr/az/sektorel-ipuclari/ekosistem-ne-demek/) *Ekosistem və ya ekoloji sistem – konkret mənada cansız və canlı komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində fəaliyyət göstərən sistemdir. Həmçini ekosistemlər təbii cə antropogen olaraq fərqləndirilir.* (https://kilgara.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/biosfer.pdf) Termin qeyri-sabitdir, cəmiyyətin inkişafı ilə onun mənası dəyişmişdir; yalnız insan ekologiyası sahəsində deyil, həm də sosial ekologiya sahəsində işlənir; nominativ mənanı ifadə edir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir.

• **Ekoloji amillər (faktorlar)** — orqanizmlərin və ekosistemlərin həyat fəaliyyətinə təsir edən yaşayış mühitinin xüsusiyyətləridir; orqanizmlərin mövcudluq şəraitini müəyyənləşdirir və üç qrupa bölünür: abiotik, biotik və antropogen (Новгородцева, 2015). Qeyd olunan termin ikikomponentlidir. Məsələn:*"Ətraf mühitin ekoloji faktorları orqanizimdə gedən biokimyəvi və fizioloji proseslərə-qidalanma, tənəffüs, fotosintez və s. proseslərə, elə cə də onun yayılmasına,*

inkişafına, məhsuldarlığına, ömrünə, sutkalıq və illik fəaliyyətinə təsir edir." (https://az.wikipedia.org/wiki/Ekoloji_faktorlar). Termin qeyri-sabit, çoxmənalıdır; mənfi məna komponentini ehtiva edir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir.

IV. "Sosial ekologiya" tematik qrupu (cəmiyyət, insan və təbiət) — sosial-ekoloji gərginliyə və münaqişələrə gətirib çıxaran antropogen xarakterli ekoloji amillərin sosial birliklərin, sosial struktur və təsisatların həyat fəaliyyətinə təsiri şəraitində onların inkişafı və fəaliyyət göstərməsi haqqında elmdir; həmçinin bu gərginlik və münaqişələrin azaldılması və ya həlli mexanizmi, ekoloji böhran fonunda sosial-ekoloji gərginlik və ya münaqişə şəraitində sosial fəaliyyətlərin və kütləvi davranışların qanunauyğunluqları haqqında elmdir. Bu tematik qrupa daxil olan və mətnlərdə geniş istifadə olunan bəzi terminlərin mənalarını nəzərdən keçirək.

• **Biosfer** — Yerin canlı orqanizmlərlə məskunlaşmış mürəkkəb xarici təbəqəsidir. Termin təkkomponentlidir, əcnəbi mənşəli mürəkkəb sözdür. Məsələn: *Biosferdə karbon birləşmələrinin oksidləşməsi və reduksiyası reaksiyaları yalnız karbonun deyil, həmçinin oksigenin və bir çox digər elementlərin qlobal yayılmasına və balansına səbəb olur.* (https://kilgara.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/biosfer.pdf) Termin qeyri-sabit, çoxmənalıdır.

• **Ailənin həyat dövrü** — ailənin yarandığı andan mövcudluğuna xitam verənə qədər sosial və demoqrafik cəhətdən əhəmiyyətli olan vəziyyətlərinin ardıcıllığıdır; üçkomponentli termindir, işlənmə nümunələrinə baxaq: Məsələn:. *Ailə həyatının sosialmədəni şəraitinə diqqətin artırılması inkişafda qüsurlu uşaq böyüdən ailələrin öyrənilməsinə yönəlmiş əsərlər üçün də xarakterikdir.* (Hasilova, 2022) Üçkomponentli termindir; 'ailə üçün əhəmiyyətli olan mərhələlərin (vəziyyətlərin) — sosial və demoqrafik ardıcıllığı' konkret mənasını ifadə edir; müsbət konnotasiyaya malikdir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir; Mətnlərdə bu termin yalnız sosial ekologiya sahəsində deyil, həm də insan ekologiyası sahəsində işlənir.

V. "Tətbiqi ekologiya" tematik qrupu — tədqiqat nəticələri ətraf mühitin mühafizəsinin praktiki problemlərinin həllinə yönəlmiş ekologiya bölməsidir: çirklənmədən mühafizə, ətraf mühitin elmi idarə olunması, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə, təbiətdə su və hava dövriyyəsi, birliklərin məhsuldarlığı, ekosistemlərin sabitliyi və mümkün yükü və s. "Tətbiqi ekologiya" anlayışı tez-tez təbiətin mühafizəsi termininin sinonimi kimi istifadə olunur. (Третьякова, 2015)

• **Şəhər ekologiyası (şəhərin ekologiyası)** — bilavasitə "insan ekologiyası" anlayışı ilə əlaqəli olan termindir; cəmiyyətin inkişafının ilkin (sosiallaşmadan əvvəlki) səviyyəsini bildirir ki, burada sosial məkanın bölgüsü, məkan uğrunda şəxssiz rəqabət baş verir, bu da iqtisadi fəaliyyətə, siyasi münaqişəyə və daha sonra mənəvi qaydaya keçir. Məhz mənəvi qayda qanunauyğunluq kimi şəhər birliyinin nizamlanmasına — şəhər ekologiyasına tabedir (Биосфера // Экологическая энциклопедия, 2008); *Ekoloji cəhətdən zəngin şəhərcik mühitlərinin yaradılması təkcə planet üçün deyil, insanlar üçün də faydalıdır.* (https://visit.withgoogle.com/intl/az_ALL/stories/urban-ecology/) ikikomponentli termindir, mətnlərdə işlənmə nümunələrinə baxaq:. Termin qeyri-sabitdir, cəmiyyətin inkişafı ilə onun mənası dəyişmişdir; nominativ mənaya malikdir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir; mətnlərdə yalnız tətbiqi ekologiya sahəsində deyil, həm də insan ekologiyası sahəsində işlənir.

• **Əks effekt (tərs effekt)** — nəzərdə tutulanın əksi olan nəticəyə malik plan və ya hərəkəti təsvir edən termindir. Məsələn, ikikomponentli termindir, ingilis dilindən alınmadır; nümunələrə baxaq: *"Əks effekt" tərifi iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə tədbirləri görülməzdən əvvəl və ya sonra ortaya çıxan gizli xərcləri nəzərdə tutur* (Биосфера // Экологическая энциклопедия, 2008) Termin çoxmənalıdır; yalnız tətbiqi ekologiya sahəsində deyil, həm də siyasət sferasında işlənir; cümlənin semantik həcminə təsir göstərir; nominativ mənaya malikdir.

NƏTİCƏ

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, dil vahidlərinin ekoloji sahədə ifadə etdiyi mənalar əsasında Azərbaycan dilinin peşəkar terminologiyasına daxil olmuş ekoloji terminlərin tematik qrupları müəyyən edilmişdir. Onlar qəzet mətnlərində, jurnallarda, şəbəkə nəşrlərində və s. aktiv şəkildə istifadə olunur və çox vaxt izaha və ya tərcüməyə ehtiyac duymur. Dildə müxtəlif qruplara aid ekoloji

terminlərin işlənməsi olduqca məhsuldardır ki, bu da cəmiyyətin və bütün dünya məkanının həyatında ekoloji problemlərin əhəmiyyətini təsdiqləyir.

Tədqiqat zamanı elmi biliklərin ekoloji sahəsinin məna sahəsini birləşdirən beş tematik qrup müəyyən edilmişdir: "Ümumi ekologiya", "Geoekologiya", "İnsan ekologiyası", "Sosial ekologiya" və "Tətbiqi ekologiya". Bu terminoloji korpusun dominant mənaları — *"təbiət"*, *"elm"* — müxtəlif strukturlu terminləri (tək-, iki- və üçkomponentli) birləşdirir; nüvəətrafı mənalara *"istiqam"* semi ilə reallaşan mənalar daxildir (məsələn: iqtisadi ekologiya, demekologiya və s.); yaxın periferiyaya *"nizamlanma"* (ətraf mühitin mühafizəsi), *"sistem"* (ekosistem, geosistem, ekogeosistem və s.), *"qanunauyğunluq"* (şəhər ekologiyası), *"xassə/xüsusiyyət"* (ekoloji amillər), *"ardıcıllıq"* (ailənin həyat dövrü), *"birlik"* (ekosistem, biosenoz və s.), *"məcmu"* (populyasiya, biogeosenoz və s.), *"Yerin təbəqəsi"* (biosfer) və s. mənalar daxildir; uzaq periferiyaya isə *"varlıq"* (ekoloji niş, flora və s.), *"əlaqə"* və *"mühit indikatoru"* (həyat forması), *"kütlə"* (biokütlə), *"dövriyyə/tsikl"* (ailənin həyat dövrü) və t.s. mənalar aiddir. Onların mənalarının aktuallaşması kommunikativ məqsəddən və kontekstdən asılıdır.

ƏDƏBİYYATLAR

AZƏRTAC. (n.d.). Professor: Bəzi endemik bitki növlərinin populyasiya dinamikasında azalma qeydə alınmaqdadır. https://azertag.az/xeber/professor_bezi_endemik_bitki_novlerinin_populyasiya_dinamikasinda_azalma_qeyde_alinmaqdadir-3929859

Biokütlə. (n.d.). AzMİİB. https://www.azmiib.az/movzu/Biok%C3%BCtl%C9%99

Biosfer [PDF]. (2013). Kilgara. https://kilgara.wordpress.com/wp-content/uploads/2013/03/biosfer.pdf

Ekoloji faktorlar. (n.d.). In Vikipediya. Retrieved October 27, 2026, from https://az.wikipedia.org/wiki/Ekoloji_faktorlar

Ekosistem nə deməkdir? (n.d.). Ekolojik. https://www.ekolojik.com.tr/az/sektorel-ipuclari/ekosistem-ne-demek/

Hasilova, R. V. (2022). Uşağın nitq inkişafına ailənin təsirinin öyrənilməsində nəzəri yanaşmaların təhlili. Qərbi Kaspi Universiteti Elmi Xəbərlər (Humanitar elmlər seriyası), (3). https://journal.wcu.edu.az/uploads/files/2022-3-Humanitar-8Hasilova%20R.pdf

Məsələ № 5704. (n.d.). Eolymp. https://eolymp.com/az/problems/5704

Şəhər ekologiyası. (n.d.). Google. https://visit.withgoogle.com/intl/az_ALL/stories/urban-ecology/

Torpaqların eroziyası. (n.d.). AzMİİB. https://www.azmiib.az/movzu/Torpaqlar%C4%B1n-Erroziyas%C4%B1

Yer qabığı. (n.d.). In RealWiki. Retrieved October 27, 2026, from https://www.realwiki.az-az.nina.az/Yer_qab%C4%B1%C4%9F%C4%B1.html

Биосфера. (2008). In К. С. Лосев (Авт.-сост.), Экологическая энциклопедия: В 6 т. (Т. 1. А–Г). Энциклопедия.

Новгородцева, А. Н. (2015). Социальная экология. Изд-во Уральского университета.

Соколова, Н. А., Хлобжева, И. Н., & Гамага, В. В. (2022). Общая экология: Учебно-методическое пособие. Волжский политехнический институт. http://lib.volpi.ru

Третьякова, Н. А. (2015). Основы общей и прикладной экологии. Изд-во Уральского университета.

Федорук, Т. Н. (2010). Экология. Высшая школа.

ABSTRACT

THEMATIC GROUPS OF ECOLOGICAL TERMS AND THEIR SEMANTIC FEATURES

Nurlana Abdulayeva

Nakhchivan State University, Baku, Azerbaijan

The article examines the semantic and thematic features of ecological terms functioning in the Azerbaijani language. The main aim of the study is to identify the thematic groups of terminological units related to the field of ecology and to reveal their structural, semantic, and functional characteristics. The study is based on the classification of ecological terms according to extralinguistic parameters. As a result, five main thematic groups covering the field of ecological knowledge were identified: “General Ecology”, “Geoecology”, “Human Ecology”, “Social Ecology”, and “Applied Ecology”. The article analyzes the definitions and textual functioning of such terms belonging to these groups as “population”, “biomass”, “life form”, “erosion”, “Earth’s crust”, “ecosystem”, “ecological factors”, “biosphere”, “family life cycle”, “urban ecology”, and “reverse effect”. In terms of structure, the terms are characterized as one-, two-, and three-component units; semantically, they are classified as monosemous and polysemous; and in terms of stability, they are regarded as stable and unstable units. The study demonstrates that the semantic actualization of ecological terms depends on communicative purpose and context. The active use of ecological terms in the professional terminology of the Azerbaijani language reflects the increasing social and scientific significance of environmental problems. Their widespread occurrence in newspapers, journals, and online publications contributes to the dissemination of ecological knowledge through mass communication and demonstrates the dynamics of the development of the terminological system. The article also considers the influence of terms on nominative meaning, connotative features, and the semantic scope of the sentence. This approach contributes to the systematic classification of ecological terminology, the identification of its functional potential within the language, and the determination of prospects for further research.

Keywords: *ecology, linguistics, terms, ecoterms, terminological paradigm*

РЕЗЮМЕ

ТЕМАТИЧЕСКИЕ ГРУППЫ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И ИХ СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ

Нурлана Абдулаева

Нахчыванский государственный университет, Баку, Азербайджан

В статье исследуются семантические и тематические особенности экологических терминов, функционирующих в азербайджанском языке. Основная цель исследования заключается в выявлении тематических групп терминологических единиц, относящихся к экологической сфере, а также в раскрытии их структурных, семантических и функциональных особенностей. В основу исследования положена классификация экологических терминов на основе экстралингвистических параметров. В результате были выделены пять основных тематических групп, охватывающих экологическую сферу научных знаний: «Общая экология», «Геоэкология», «Экология человека», «Социальная экология» и «Прикладная экология». В статье анализируются определения и особенности функционирования в текстах таких терминов, входящих в указанные группы, как «популяция», «биомасса», «жизненная форма», «эрозия», «земная кора», «экосистема», «экологические факторы», «биосфера», «жизненный цикл семьи», «городская экология» и «обратный эффект». По структуре термины характеризуются как одно-, двух- и трёхкомпонентные, по значению — как однозначные и многозначные, а с точки зрения устойчивости — как устойчивые и неустойчивые единицы. Исследование показывает, что семантическая актуализация экологических терминов зависит от коммуникативной цели и контекста. Активное функционирование экологических терминов в профессиональной терминологии азербайджанского языка отражает возрастающую общественную и научную значимость экологических проблем. Их широкое распространение

в газетах, журналах и сетевых изданиях способствует передаче экологических знаний посредством средств массовой коммуникации и отражает динамику развития терминологической системы. В статье также рассматривается влияние терминов на их номинативное значение, коннотативные особенности и семантический объём предложения. Такой подход способствует системной классификации экологической терминологии, определению её функциональных возможностей в языке и выявлению перспектив дальнейших исследований.

Ключевые слова: *экология, языкознание, термины, экотермины, терминологическая парадигма*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-08
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

РАБОЧАЯ ПАМЯТЬ И ОБУЧЕНИЕ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ: ОТ НЕЙРОБИОЛОГИИ К МЕТОДИКЕ

Гюльчин САФАРОВА
Бакинский славянский университет, Баку, Азербайджан
**Автор-корреспондент: gulchin_safarova@mail.ru*

ДАТА ПУБЛИКАЦИИ:
Принято: 16.11.2026
Опубликовано: 30.11.2026

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: рабочая память, нейродидактика, обучение иностранным языкам, префронтальная кора, когнитивная нагрузка, модель Бэддели, мультимодальное обучение

РЕЗЮМЕ
Статья посвящена анализу роли рабочей памяти в обучении иностранному языку и обоснованию способов организации учебных заданий. Рассматривается развитие представлений о памяти от классических моделей к многокомпонентной модели А. Бэддели и Г. Хича, раскрывается связь исполнительных функций с удержанием и переработкой языковой информации. Работа имеет теоретико-обзорный характер; используются анализ, сопоставление и методическая интерпретация научных публикаций. Обобщаются результаты исследований понимания и порождения речи, показывающие зависимость связи рабочей памяти с языковой успешностью от вида деятельности и требований задания. Основной вклад статьи состоит в систематизации методических решений по их отношению к когнитивной нагрузке и обосновании постепенного перехода от внешней опоры к самостоятельной координации речевых операций. Аудиальные, визуальные и комбинированные задания рассматриваются по способу предъявления и обработки информации, игровые формы — по организации взаимодействия. Анализируются смысловая группировка материала, активное повторное воспроизведение и последовательное мультимодальное предъявление. Прикладное значение подхода раскрывается на примерах работы с немецким синтаксисом, аргументацией и переводом на старших курсах языковых факультетов. Предлагаемые примеры имеют иллюстративный характер. Делается вывод о необходимости согласования сложности материала, доступности опоры и степени совмещения операций при сохранении содержательности коммуникативной задачи.

ВВЕДЕНИЕ

За последние десятилетия процессы глобализации обусловили устойчивый рост интереса к изучению иностранных языков. Владение иностранным языком выступает важнейшим инструментом межкультурной коммуникации, обеспечивая обмен профессиональным опытом, ценностными ориентирами и когнитивными моделями, а также способствуя трансляции знаний в условиях многоязычного и мультикультурного общества. В этих условиях способность эффективно использовать иностранный язык становится одним из ключевых факторов профессиональной самореализации и академической мобильности.

Освоение иностранного языка представляет собой многоуровневый когнитивный процесс, опирающийся на функционирование сложных нейронных и психических механизмов. Успешность языкового обучения определяется не только методическими условиями и мотивацией обучающихся, но и особенностями когнитивных ресурсов, обеспечивающих восприятие, обработку и удержание языковой информации. В этой связи особый интерес представляет рабочая память как центральный компонент когнитивной системы, обеспечивающий временное хранение и активную переработку информации в процессе выполнения сложных умственных и речевых задач.

Исследования рабочей памяти раскрывают её связь с обработкой и усвоением второго языка, однако переход от этих результатов к организации конкретного занятия требует самостоятельного методического анализа. Преподавателю необходимо понимать, какие требования предъявляет задание к удержанию информации, как распределяется внимание и в какой момент дополнительная опора облегчает выполнение задачи. Особенно значимы эти вопросы на старших курсах языковых факультетов, где обучающиеся работают с развёрнутыми текстами и должны одновременно понимать содержание, анализировать

языковую форму и готовить собственное высказывание. Это обусловливает необходимость комплексного подхода, объединяющего нейробиологические данные, результаты эмпирических исследований и методические решения.

В данном контексте цель настоящей статьи заключается в комплексном анализе роли рабочей памяти в процессе обучения иностранному языку с опорой на современные данные когнитивной психологии, нейронаук и прикладной лингводидактики, а также в обосновании методических приёмов, направленных на целенаправленное задействование ресурсов рабочей памяти в образовательном процессе.

Для достижения этой цели рассматривается становление концепции рабочей памяти и её нейробиологическое обоснование, сопоставляются результаты исследований рецептивной и продуктивной речевой деятельности. На этой основе анализируются способы организации учебных заданий, позволяющие соотнести сложность языкового материала с доступными когнитивными ресурсами. Прикладное значение рассматриваемых положений раскрывается на примерах преподавания немецкого языка студентам старших курсов языковых факультетов.

Научная новизна работы состоит в систематизации методических решений по их отношению к нагрузке на рабочую память. Аудиальные, визуальные и комбинированные задания рассматриваются в связи с удержанием информации и управлением вниманием, а игровые формы — как способы организации речевого взаимодействия. В статье обосновывается принцип постепенного перехода от выполнения отдельных операций с внешней опорой к их самостоятельной координации в целостной коммуникативной задаче. Такой подход позволяет объяснить условия применения известных приёмов и связать их с требованиями продвинутого языкового обучения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

Работа имеет теоретико-обзорный характер. Материал составляют представленные в списке литературы классические модели памяти, обзоры исполнительных функций, метаанализ и систематические обзоры исследований второго языка, а также отдельные эмпирические и методические публикации. Источники сопоставляются по рассматриваемому компоненту рабочей памяти, виду речевой деятельности, характеристикам обучающихся и требованиям задания. При интерпретации результатов учитываются различия между общей успешностью языкового обучения и отдельными показателями выполнения задачи, а также между корреляционной связью и эффектом конкретного учебного приёма. Используются теоретический анализ, сопоставление, обобщение и методическая интерпретация. Обзор не предполагает исчерпывающего охвата публикаций; его задача заключается в объяснении связей между когнитивными механизмами и устройством учебной деятельности. Примеры на немецком языке разработаны для иллюстрации предлагаемых решений и не представляют собой результаты их экспериментальной апробации. Собственный эксперимент, сбор первичных данных и статистическая обработка в рамках статьи не проводились.

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Нейродидактический анализ языкового обучения обращается к механизмам, благодаря которым обучающийся удерживает цель задания, выделяет значимые признаки материала и использует полученную информацию в речи. На занятии эти процессы действуют совместно: понимание высказывания требует сохранения его предшествующих элементов, а подготовка ответа — их отбора и преобразования. Поэтому роль рабочей памяти следует рассматривать в связи с исполнительными функциями, обеспечивающими управление текущей деятельностью.

В обеспечении исполнительных функций важную роль играет префронтальная кора. Она участвует в поддержании целей, переключении между задачами, обновлении рабочей памяти и контроле действий, взаимодействуя с другими областями и нейронными сетями (Friedman & Robbins, 2022; Jones & Graff-Radford, 2021; Nyberg, 2018). Эти положения объясняют, почему

при языковом обучении существенны удержание инструкции и подавление отвлекающей информации. Например, при пересказе необходимо выбирать содержательно значимые элементы и одновременно следить за построением собственного высказывания. Нейробиологические данные раскрывают основу такого контроля; выбор учебного приёма требует дальнейшего анализа самой речевой задачи.

Память представляет собой неотъемлемый компонент образовательного процесса, особенно в контексте изучения иностранных языков. Овладение языком предполагает усвоение значительных объёмов новой информации, включая лексику, грамматические структуры и синтаксические особенности изучаемого языка, что предъявляет повышенные требования к функционированию мнемических механизмов. Эффективность языкового обучения во многом определяется способностью обучающегося к кодированию, хранению и воспроизведению языкового материала.

Разграничение временного удержания и длительного сохранения информации имеет продолжительную историю. Уильям Джеймс в *The Principles of Psychology* различал первичную память, связанную с содержанием текущего сознания, и вторичную память, предполагающую возвращение к ранее пережитому опыту (James, 1890). Эти представления предшествовали современным моделям кратковременной и долговременной памяти.

Ключевым этапом стало появление в 1968 году многоуровневой модели памяти, предложенной Р. Аткинсоном и Р. Шиффрином, в которой кратковременная и долговременная память рассматриваются как функционально и структурно обособленные компоненты единой системы переработки информации. Данная модель заложила основу для дальнейших исследований механизмов хранения и переноса информации между различными уровнями памяти (Atkinson & Shiffrin, 1968).

Работа Джорджа Миллера об ограниченности непосредственного удержания информации показала значение её организации в осмысленные единицы, или чанки. Представление «семь плюс-минус два» относится к обсуждавшимся в этой работе задачам и не задаёт универсальной ёмкости памяти для любого языкового материала (Miller, 1956). Для методики особенно значима зависимость нагрузки от способа группировки информации: знакомое словосочетание и последовательность незнакомых слов предъявляют разные требования к обработке. Различение кратковременной и долговременной памяти при этом определяется функциями хранения и условиями выполнения задачи; жёсткая временная граница между ними не объясняет всё разнообразие процессов запоминания.

Развитие концепции рабочей памяти позволило перейти от описания кратковременного хранения к анализу активного удержания и переработки информации. В 1974 году Аллан Бэддели и Грэм Хич предложили многокомпонентную модель, включавшую фонологическую петлю, визуально-пространственный блокнот и центральный исполнитель. Фонологическая петля обеспечивает удержание и внутреннее повторение речевой информации, визуально-пространственный блокнот — хранение и обработку визуальных и пространственных представлений, а центральный исполнитель регулирует внимание и координирует выполнение задачи (Baddeley & Hitch, 1974).

В 2000 году Бэддели дополнил модель эпизодическим буфером, объединяющим информацию разных модальностей со сведениями из долговременной памяти в целостное представление (Baddeley, 2000). В языковом обучении эта модель позволяет анализировать взаимодействие удержания звуковых форм, использования визуальных опор и управления вниманием при понимании и порождении речи. Например, слушающий сохраняет начало фразы до её завершения и соотносит воспринятое со знакомой лексикой и контекстом. Значение модели для методики состоит в возможности объяснить, какие операции выполняются одновременно и почему изменение формы задания меняет требования к обучающемуся.

Эмпирические исследования связывают рабочую память с различными аспектами овладения иностранным языком. Nasrullah (2025) выявил положительные связи с усвоением лексики, грамматики и пониманием прочитанного; связь с письмом была менее выраженной.

Различия между видами речевой деятельности показывают, что один показатель объёма рабочей памяти не описывает все стороны языковой успешности одинаково.

Более широкую основу для обобщения даёт метаанализ Linck et al. (2014), объединивший данные 79 выборок, включавших 3707 участников и 748 оценок эффекта. Авторы установили устойчивую положительную связь рабочей памяти с обработкой второго языка и уровнем владения им; оценка эффекта составила $\rho \approx .255$. Более выраженные связи наблюдались для исполнительного контроля по сравнению с хранением и для вербальных по сравнению с невербальными измерениями. Следовательно, для языкового обучения существенен характер операций, выполняемых с удерживаемым материалом, наряду с объёмом его хранения.

Зависимость результата от требований задачи отчётливо проявилась в исследовании цифрового чтения на втором языке при одновременном прослушивании музыки. Участники с большей ёмкостью рабочей памяти лучше воспроизводили второстепенные идеи и детали, тогда как для главных идей значимого эффекта не обнаружено (de Azevedo et al., 2025). В методическом отношении это позволяет различать понимание общей темы и удержание подробной аргументации. Задание, требующее восстановить основания авторской позиции, предъявляет иные требования, чем вопрос об основном содержании текста.

В отношении письма систематический обзор Li (2023), включивший 16 исследований, выявил неоднородную картину. Рабочая память преимущественно не была связана с общей оценкой письменной компетенции, но обнаруживала связи с отдельными характеристиками текста и процессами его создания. Эти связи зависели от жанра, уровня владения языком, целевой структуры и требований задания. Поэтому при анализе письменной деятельности важно разделять планирование содержания, построение предложений и редактирование: они требуют разного распределения когнитивных ресурсов. Из этого следует методическая целесообразность работы с отдельными операциями перед их объединением в самостоятельное написание текста.

Сходную зависимость от условий выполнения показало исследование Michel et al. (2019) с участием 94 школьников шестого и седьмого классов, изучавших английский язык. Связь рабочей памяти с большинством оценок письма оказалась статистически незначимой, за исключением задания на академическое редактирование. Шестиклассники с высокой рабочей памятью выполняли задания несколько более последовательно, однако универсального преимущества в интегрированном задании Listen–Write установлено не было. Этот результат важен для проектирования совмещённых заданий: их когнитивные требования необходимо оценивать с учётом возраста, подготовленности и конкретной операции.

Обзор Shen и Park (2020), посвящённый исследованиям второго языка в Китае, также рассматривает рабочую память в связи с пониманием, продукцией и их интеграцией. Сопоставление этих направлений позволяет связать трудности обучения с тем, что именно необходимо удержать и преобразовать в ходе задачи. При восприятии длинного синтаксически сложного предложения обучающийся сохраняет предшествующие элементы до установления связей между ними. Если одновременно требуется записать подробный ответ или подготовить перевод, к пониманию добавляются операции отбора и речевого оформления. Усложнение задания должно сопровождаться продуманным распределением этих операций.

Для немецкого языка особенно показателен анализ взаимодействия морфологических признаков и порядка слов. Jackson и Bobb (2009) исследовали понимание вопросительных конструкций у высокопродвинутых неносителей немецкого языка и обнаружили чувствительность к падежным показателям, однако дальнейшая обработка предложения отличалась от обработки носителями. Это исследование не измеряет эффект предлагаемой здесь методики, но показывает значимость анализа процесса понимания даже при высоком уровне владения языком. Применительно к старшим курсам целесообразно работать с удержанием синтаксической рамки и установлением смысловых связей в развёрнутом высказывании. В предложении *Obwohl die Studierenden den Text bereits gelesen hatten, konnten sie die Argumentation des Autors erst nach der Diskussion nachvollziehen* обучающийся должен соотнести уступительную часть с основным сообщением и дождаться завершения глагольной

рамки *konnten nachvollziehen*. Такой материал позволяет связать когнитивную задачу удержания с конкретной трудностью немецкого синтаксиса.

Из сопоставления моделей и эмпирических результатов вытекает принцип организации учебной деятельности: нагрузку следует распределять в соответствии с тем, какую речевую операцию предстоит освоить. На этапе знакомства с материалом внешняя опора помогает выделить его структуру; по мере освоения опора сокращается, а обучающийся координирует больше операций самостоятельно. В этой логике аудиальные, визуальные и комбинированные задания различаются по способу предъявления и обработки информации. Игровые формы определяют устройство взаимодействия и могут включать любой из этих способов. Такое разграничение позволяет выбирать задания по их функции, не противопоставляя игру аудированию или визуальной работе.

Аудирование требует удерживать элементы потока речи и связывать их в смысловое целое. В методической работе Заболотневой и Кожуховой (2021) рассмотрены эхо-повтор, создание контекста перед прослушиванием, визуальная поддержка и вариативная работа с видео. Их когнитивное значение можно объяснить через организацию восприятия: предварительное знакомство с темой задаёт ориентир, а повторение короткого фрагмента позволяет сосредоточиться на его звуковом и интонационном устройстве. Для старшекурсников это может быть работа с фрагментом немецкой дискуссии, в котором сначала устанавливается позиция говорящего, а при повторном прослушивании выделяются аргументы. Вопросы к первому и повторному предъявлению должны направлять внимание на разные стороны высказывания.

Визуальные средства — схемы, таблицы и ментальные карты — полезны как внешняя организация содержания. Зафиксированная структура освобождает обучающегося от необходимости удерживать все её элементы до завершения анализа. Внешняя схема при этом не тождественна работе визуально-пространственного компонента: чтение подписи и осмысление связи включают также вербальную обработку и управление вниманием. После прослушивания немецкого текста схема «тезис — основание — пример» помогает восстановить аргументацию и подготовить пересказ. Чтобы опора оставалась вспомогательной, на следующем этапе студент воспроизводит эту структуру с меньшим количеством подсказок. Использование графических средств при аудировании имеет методическое обоснование у Заболотневой и Кожуховой (2021); постепенное сокращение опоры предлагается здесь как способ перехода к самостоятельной речевой деятельности.

Комбинированные задания соединяют восприятие с фиксацией или преобразованием информации. Слушание и запись ключевых слов помогают вынести часть содержания во внешнюю опору, но запись развёрнутых предложений требует дополнительного планирования и оформления текста. Поэтому полезность совмещения зависит от объёма записи и сложности звучащего материала. Для работы с немецким интервью сначала можно предложить обозначить позицию собеседника несколькими ключевыми словами, после прослушивания восстановить основания этой позиции, а затем сформулировать собственный ответ. По мере освоения сокращается время на подготовку и увеличивается самостоятельность речевого оформления.

Перевод с удержанием информации также требует согласовать понимание и порождение высказывания. При работе со сложным немецким предложением студенту целесообразно сначала определить предикативную основу и отношения между смысловыми частями, затем восстановить содержание своими словами и перейти к переводу. Такая последовательность позволяет отделить затруднение в понимании от затруднения в поиске переводческого соответствия. В дальнейшем эти операции объединяются, приближая выполнение к условиям устного перевода. Для старших курсов ценность задания состоит в сохранении смысловых связей и полноты сообщения при ограниченном времени на речевое оформление.

Ролевые игры и дебаты создают условия, в которых удержание информации приобретает непосредственную коммуникативную цель. Участнику необходимо сохранить аргумент собеседника, выбрать релевантный ответ и оформить его в соответствии со своей позицией. В

дискуссии на немецком языке о применении искусственного интеллекта в переводе можно сначала разрешить краткую запись аргументов, затем ограничить её ключевыми словами и предложить ответ без подготовленного текста. Регулируя продолжительность реплик и число аргументов, преподаватель меняет нагрузку, сохраняя содержательность общения. Вовлечённость в такую деятельность важна для выполнения задачи, однако сама по себе не доказывает увеличения ёмкости рабочей памяти. Методическая цель заключается в более самостоятельной координации речевых операций.

Стратегия chunking дополняет эту работу организацией материала в осмысленные единицы. Её основу составляет группировка элементов в знакомый блок, который удерживается как связное образование, а не простое дробление текста на короткие отрезки (Miller, 1956). В немецком языке такими единицами могут выступать устойчивые сочетания *eine Entscheidung treffen*, *in Betracht ziehen*, *zum Ausdruck bringen*. Их освоение позволяет использовать словосочетание в составе высказывания как готовую смысловую и языковую опору. На уровне текста выделение смысловых частей помогает установить отношения между сообщениями, но становится полноценной стратегией обработки лишь тогда, когда студент понимает внутреннюю связь элементов и может восстановить целое.

Структурированное повторение закрепляет языковые единицы и создаёт условия для их последующего самостоятельного извлечения. Его эффективность зависит от того, выполняет ли студент активное восстановление материала. Bertilsson et al. (2021) при изучении пар слов обнаружили преимущество практики извлечения перед повторным изучением через пять минут, неделю и четыре недели; величина этого преимущества не была связана с показателем рабочей памяти. Для языкового занятия из этих данных следует ценность повторного воспроизведения без готового образца. Например, освоенные немецкие сочетания можно сначала восстановить по смысловой подсказке, затем включить в пересказ и позже использовать в аргументированном ответе. Изменение контекста задаёт новое требование к использованию знакомой единицы и позволяет проверить, сохраняется ли она за пределами исходного упражнения.

Мультимодальное предъявление материала расширяет способы его осмысления при условии согласованности каналов. В исследовании Huang et al. (2022) с участием 66 обучающихся мультимодальная работа с английскими выражениями дала более высокие результаты, чем предъявление материала на бумаге. Авторы связывают организацию нагрузки с последовательностью подачи информации; долговременное сохранение требует отдельной проверки, поскольку отсроченный посттест не проводился. Эти результаты поддерживают содержательно согласованное использование текста, звука и изображения. На занятии немецкого языка изображение может предварительно задать ситуацию, аудио раскрыть позицию говорящего, а краткий текст помочь проанализировать языковую форму. Одновременное предъявление полного письменного текста, звучащей речи и самостоятельного письменного задания создаёт другую структуру нагрузки. Поэтому мультимодальность следует проектировать через взаимодополнение и последовательность, а не через максимальное число одновременных стимулов.

Предложенные решения объединяет постепенное изменение условий выполнения при сохранении речевой цели. Преподаватель регулирует длину фрагмента, доступность опоры и степень совмещения действий, наблюдая, насколько полно студент сохраняет содержание и самостоятельно оформляет ответ. При оценке задания важно различать утрату смысловых элементов, нарушение логических связей и языковые ошибки: эти признаки могут указывать на разные затруднения. Для старших курсов такой подход позволяет работать с содержательно сложным материалом и целенаправленно готовить обучающихся к самостоятельному аудированию, обсуждению, письму и переводу. Результативность конкретной последовательности заданий подлежит проверке на выбранном учебном материале.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Сопоставление нейрокогнитивных моделей и исследований второго языка показывает значимость рабочей памяти для удержания и переработки языкового материала. Её связь с результатами обучения различается в зависимости от речевой деятельности и требований задания. Для методики это означает необходимость анализировать когнитивное устройство задачи и распределять операции так, чтобы обучающийся сохранял содержание и мог использовать его в собственной речи.

В статье обоснован переход от работы с внешней опорой и отдельными операциями к их самостоятельной координации. Визуальная организация содержания, смысловая группировка и активное повторное воспроизведение создают условия для такого перехода. Комбинированные и игровые задания включаются в эту последовательность с учётом подготовленности обучающихся, а мультимодальное предъявление требует согласованности и продуманной очередности каналов.

Для преподавания немецкого языка на старших курсах предложенный подход связывает работу с синтаксической рамкой, аргументацией и переводом с управлением когнитивной нагрузкой. Его практическая ценность состоит в возможности сохранять сложность и коммуникативную содержательность материала, постепенно повышая самостоятельность обучающихся. Представленная система решений образует теоретическую основу для эмпирической проверки их влияния на полноту понимания и качество речевой деятельности.

ЛИТЕРАТУРА

Atkinson, R. C., & Shiffrin, R. M. (1968). Human memory: A proposed system and its control processes. In K. W. Spence & J. T. Spence (Eds.), The psychology of learning and motivation (Vol. 2, pp. 89–195). Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60422-3

Baddeley, A. D. (2000). The episodic buffer: A new component of working memory? Trends in Cognitive Sciences, 4(11), 417–423. https://doi.org/10.1016/S1364-6613(00)01538-2

Baddeley, A. D., & Hitch, G. J. (1974). Working memory. In G. H. Bower (Ed.), The psychology of learning and motivation (Vol. 8, pp. 47–89). Academic Press. https://doi.org/10.1016/S0079-7421(08)60452-1

Bertilsson, F., Stenlund, T., Wiklund-Hörnqvist, C., & Jonsson, B. (2021). Retrieval practice: Beneficial for all students or moderated by individual differences? Psychology Learning & Teaching, 20(1), 21–39. https://doi.org/10.1177/1475725720973494

De Azevedo, B., Oliveira, D. A., Finger, I., & Tomitch, L. M. B. (2025). Working memory capacity as a predictor of text idea recall in multitasking L2 digital reading. Psicologia: Reflexão e Crítica, 38, Article 14. https://doi.org/10.1186/s41155-025-00353-2

Friedman, N. P., & Robbins, T. W. (2022). The role of prefrontal cortex in cognitive control and executive function. Neuropsychopharmacology, 47(1), 72–89. https://doi.org/10.1038/s41386-021-01132-0

Huang, Y., Zhang, Z., Yu, J., Liu, X., & Huang, Y. (2022). English phrase learning with multimodal input. Frontiers in Psychology, 13, Article 828022. https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.828022

Jackson, C. N., & Bobb, S. C. (2009). The processing and comprehension of wh-questions among second language speakers of German. Applied Psycholinguistics, 30(4), 603–636. https://doi.org/10.1017/S014271640999004X

James, W. (1890). The principles of psychology (Vols. 1–2). Henry Holt and Company.

Jones, D. T., & Graff-Radford, J. (2021). Executive dysfunction and the prefrontal cortex. Continuum (Minneapolis, Minn.), 27(6), 1586–1601. https://doi.org/10.1212/CON.0000000000001009

Li, S. (2023). Working memory and second language writing: A systematic review. Studies in Second Language Acquisition, 45(3), 647–679. https://doi.org/10.1017/S0272263123000189

Linck, J. A., Osthus, P., Koeth, J. T., & Bunting, M. F. (2014). Working memory and second language comprehension and production: A meta-analysis. Psychonomic Bulletin & Review, 21(4), 861–883. https://doi.org/10.3758/s13423-013-0565-2

Michel, M., Kormos, J., Brunfaut, T., & Ratajczak, M. (2019). The role of working memory in young second language learners' written performances. Journal of Second Language Writing, 45, 31–45. https://doi.org/10.1016/j.jslw.2019.03.002

Miller, G. A. (1956). The magical number seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. Psychological Review, 63(2), 81–97. https://doi.org/10.1037/h0043158

Nasrullah, R. (2025). Working memory and second language acquisition: Effects on vocabulary, grammar, reading, and writing. GEMA Online Journal of Language Studies, 25(1), 102–118. https://doi.org/10.17576/gema-2025-2501-06

Nyberg, L. (2018). Cognitive control in the prefrontal cortex: A central or distributed executive? Scandinavian Journal of Psychology, 59(1), 62–65. https://doi.org/10.1111/sjop.12409

Shen, W., & Park, H. (2020). Working memory and second language learning: A review of the past twenty years' research in China. Journal of Pan-Pacific Association of Applied Linguistics, 24(1), 85–106. https://doi.org/10.25256/PAAL.24.1.5

Заболотнева, О. Л., & Кожухова, И. В. (2021). Некоторые приемы обучения аудированию студентов языковых факультетов. Научно-методический электронный журнал «Концепт», (3), 40–52. https://doi.org/10.24412/2304-120X-2021-11013

XÜLASƏ

İŞÇİ YADDAŞ VƏ XARİCİ DİLİN ÖYRƏDİLMƏSİ: NEYROBİOLOGİYADAN METODİKAYA DOĞRU

Gülçin Səfərova
Bakı Slavyan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Məqalə xarici dilin öyrədilməsində işçi yaddaşın rolunun təhlilinə və tədris tapşırıqlarının təşkilinə dair metodik prinsiplərin əsaslandırılmasına həsr olunur. Yaddaş haqqında klassik təsəvvürlərdən A. Beddeli və Q. Hiçin çoxkomponentli modelinə keçid nəzərdən keçirilir, icraedici funksiyaların dil məlumatının saxlanılması və emalı ilə əlaqəsi izah edilir. Tədqiqat nəzəri icmal xarakteri daşıyır; elmi nəşrlərin təhlili, müqayisəsi və metodik şərhi tətbiq olunur. Nitqin anlaşılması və yaradılmasına dair araşdırmalar işçi yaddaşla dil nailiyyətləri arasındakı əlaqənin fəaliyyət növündən və tapşırığın tələblərindən asılı olduğunu göstərir. Məqalənin əsas töhfəsi metodik həllərin koqnitiv yüklə əlaqəsinə görə sistemləşdirilməsi və xarici dəstəkdən nitq əməliyyatlarının müstəqil əlaqələndirilməsinə mərhələli keçidin əsaslandırılmasıdır. Audial, vizual və kombinə edilmiş tapşırıqlar məlumatın təqdimatı və emalı baxımından, oyun formaları isə qarşılıqlı fəaliyyətin təşkili baxımından nəzərdən keçirilir. Materialın mənalı vahidlərdə qruplaşdırılması, yaddaşdan fəal bərpa və multimodal təqdimatın ardıcıllığı təhlil olunur. Yanaşmanın tətbiqi əhəmiyyəti dil fakültələrinin yuxarı kurslarında alman sintaksisi, arqumentasiya və tərcümə ilə iş nümunələri əsasında açıqlanır. Təklif olunan nümunələr illüstrativ xarakter daşıyır və eksperimental sınağın nəticələri deyil. Yekunda kommunikativ tapşırığın məzmununu qorumaqla materialın mürəkkəbliyinin, dəstəyin və eyni vaxtda yerinə yetirilən əməliyyatların uzlaşdırılmasının vacibliyi əsaslandırılır.

Açar sözlər: *işçi yaddaş, neyrodidaktika, xarici dilin tədrisi, prefrontal qabıq, koqnitiv yük, Beddeli modeli, multimodal təlim*

ABSTRACT

WORKING MEMORY AND FOREIGN LANGUAGE LEARNING: FROM NEUROBIOLOGY TO PEDAGOGY

Gulchin Safarova

Baku Slavic University, Baku, Azerbaijan

This article examines the role of working memory in foreign language learning and develops principles for organising instructional tasks. It traces the development of memory theory from classical accounts to Baddeley and Hitch's multicomponent model and discusses how executive functions support the maintenance and processing of linguistic information. The study is a theoretical narrative review using analysis, comparison, and pedagogical interpretation of published research. Findings on language comprehension and production demonstrate that associations between working memory and language outcomes depend on the activity and task demands. The article's contribution is to organise instructional approaches according to their relationship with cognitive demands and to explain a gradual transition from external support to independent coordination of language operations. Auditory, visual, and combined tasks are distinguished by information presentation and processing, while game-based formats are considered as ways of organising interaction. Meaningful chunking, retrieval practice, and sequential multimodal presentation are discussed. Applications are illustrated through German syntax, argumentation, and translation tasks for students in the later years of university language programmes. These examples are instructional proposals rather than findings from an intervention. The review concludes that material complexity, available support, and simultaneous task requirements should be coordinated while preserving the communicative substance of learning activities.

Keywords: *working memory, neurodidactics, second language acquisition, prefrontal cortex, cognitive load, Baddeley's model, multimodal input*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-09
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

"ƏKİNÇİ" QƏZETİ VƏ ELMİ JURNALİSTİKA PROBLEMİ

İman CƏFƏROV
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: imanceferov@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 02.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
"Əkinçi" qəzeti, Həsən bəy Zərdabi, elmi jurnalistika, elmin populyarlaşdırılması, maarifçilik, elmi bilik, milli mətbuat

XÜLASƏ
Məqalədə Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə 1875–1877-ci illərdə nəşr olunan "Əkinçi" qəzetinin materialları əsasında Azərbaycanda elmi jurnalistikanın təşəkkülü və inkişaf xüsusiyyətləri araşdırılır. Tədqiqatda qəzetin elmi biliklərin kütləviləşdirilməsi, dünyəvi elmlərin təbliği və milli düşüncənin inkişaf etdirilməsi istiqamətində həyata keçirdiyi maarifçilik fəaliyyəti diqqət mərkəzinə çəkilir. "Əkinçi"də dərc olunmuş kənd təsərrüfatı, tibb, ekologiya, təbiət elmləri və ictimai düşüncə ilə bağlı yazıların məzmunu təhlil edilərək elmi informasiyanın geniş auditoriyaya çatdırılmasının əsas prinsipləri müəyyənləşdirilir. Araşdırmada Həsən bəy Zərdabinin elmi bilikləri oxucuların dünyagörüşünə, maraqlarına və qavrama imkanlarına uyğun şəkildə təqdim etmək bacarığı xüsusi olaraq dəyərləndirilir. Müəyyən olunur ki, "Əkinçi"nin elmi jurnalistika modeli elmi informasiyanın praktik əhəmiyyətinin önə çəkilməsi, auditoriyanın bilik səviyyəsinin nəzərə alınması, eləcə də elmi məzmunun sadələşdirilməsi zamanı faktoloji dəqiqliyin qorunması prinsiplərinə əsaslanır. Məqalədə bu prinsiplərin müasir elmi jurnalistika üçün də aktuallığı əsaslandırılır və "Əkinçi"nin maarifçilik ənənələrinin müasir media mühitində tətbiqinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bununla yanaşı, qəzetin elmi mövzuları gündəlik həyatla əlaqələndirməsi, oxucuda müşahidə və araşdırma marağı yaratması, cəmiyyətin elmi savadlılığının yüksəldilməsinə verdiyi töhfə nəzərdən keçirilir. Tədqiqat "Əkinçi"nin Azərbaycan tarixində maarifçilik və elmi kommunikasiya baxımından rolunu göstərir.

GİRİŞ

Çağdaş dünyamızda müxtəlif düşüncə sistemlərini ciddi şəkildə məşğul edən problemlərdən biri elmi jurnalistikadır və bu problemin həlli birbaşa cəmiyyətlərin yeni nizamında insanın mövcud dünyagörüşündən qaynaqlanır. Məsələ ondadır ki, zaman-zaman jurnalistikanın əsas funksiyaları olan maarifləndirmə və bilgiləndirmə öz yerini əyləncəyə vermiş, nəticədə sanki jurnalistikanın bəşəri missiyası yaddan çıxmışdır. Eyni səbəbdən bu gün elmi jurnalistikanın inkişafı fikir aydınlarını daha ciddi şəkildə məşğul etməkdədir. Başqa sözlə, çoxsaylı uğurları ilə həyatımıza nüfuz edən qloballaşma eyni zamanda müəyyən fəsadların yaranmasına yol açmışdır ki, onlardan da biri, yaxud birincisi medianın özünü auditoriyanın istəklərinə uyğunlaşdıraraq elmi düşüncənin təntənəsinə nail olmaq vəzifəsini unutmasıdır. Müqayisə üçün xatırladaq ki, "Əkinçi"nin nəşr olunduğu 1875-1877-ci illərdə, daha doğrusu, əhalinin böyük əksəriyyətinin oxumaq və yazmaq bilmədiyi zaman və məkan daxilində Həsən bəy Zərdabi, sözün həqiqi mənasında, Azərbaycanda elmi jurnalistikanın əsasını qoymuş, milli düşüncənin elmlə silahlanması istiqamətində ciddi uğurlara imza atmışdır. Əsl həqiqətdə, "Əkinci" qaragüruh kütlənin ardınca getmək yolunu deyil, xalqın səviyyəsinə enərək onu ucaltmaq yolunu tutmuşdur. Bu mənada elmi jurnalistikanın "Əkinçi" modelini və prinsiplərini öyrənmək bu gün son dərəcədə vacib və gərəklidir. Qəti şəkildə demək mümkündür ki, Azərbaycanda həm mətbuatın, həm də elmi jurnalistikanın tarixi birbaşa "Əkinçi" qəzetindən başlayır.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın material bazasını Həsən bəy Zərdabinin redaktorluğu ilə 1875–1877-ci illərdə nəşr olunmuş "Əkinçi" qəzetinin materialları, XIX əsr Azərbaycan maarifçilik hərəkatına və milli mətbuat tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi əsərlər, eləcə də elmi jurnalistika və elmin populyarlaşdırılması məsələlərinə dair müasir tədqiqatlar təşkil edir. Araşdırma zamanı "Əkinçi" qəzetində dərc olunmuş "Daxiliyyə", "Əkin və zirayət xəbərləri", "Elm xəbərləri" bölmələrinə aid materiallar, Həsən bəy Zərdabinin və qəzetin digər müəlliflərinin elmi-maarifçilik məzmunlu yazıları

əsas tədqiqat obyekti kimi seçilmişdir. Eyni zamanda, qəzetdə kənd təsərrüfatı, təbiət elmləri, tibb, ekologiya, gigiyena və dünyəvi elmlərin təbliği ilə bağlı dərc edilmiş məqalə və elmi hekayələr araşdırmaya cəlb olunmuşdur.

Tədqiqatın metodoloji əsasını tarixi-müqayisəli, məzmun təhlili, təsviri-analitik və sistemli yanaşma metodları təşkil edir. Tarixi-müqayisəli metod vasitəsilə XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda elmi biliklərin yayılması prosesinin xüsusiyyətləri müasir elmi jurnalistikanın prinsipləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır. Məzmun təhlili metodu əsasında "Əkinçi" qəzetində elmi informasiyanın təqdimat xüsusiyyətləri, mövzu istiqamətləri, auditoriyaya uyğunlaşdırılması və praktik əhəmiyyəti müəyyənləşdirilmişdir. Təsviri-analitik metod qəzet materiallarında elmi biliklərin sadə və anlaşıqlı dildə izahı, faktların təqdim olunması və maarifçilik məqsədlərinin gerçəkləşdirilməsi xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına xidmət etmişdir. Sistemli yanaşma əsasında isə "Əkinçi"nin elmi jurnalistika təcrübəsində formalaşmış prinsiplər ümumiləşdirilmiş və onların müasir media mühiti üçün əhəmiyyəti qiymətləndirilmişdir.

Araşdırmada tarixi mənbələrin məzmununa və dövrün ictimai-mədəni şəraitinə istinad edilməklə elmi biliklərin populyarlaşdırılması prosesinin kommunikativ xüsusiyyətləri də nəzərdən keçirilmişdir. Bu yanaşma "Əkinçi" qəzetinin yalnız milli mətbuat tarixindəki yerini deyil, həm də Azərbaycanda elmi jurnalistikanın təşəkkülündəki rolunu müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Məsələ ondadır ki, Həsən bəy Zərdabi və bu böyük maarifpərvər ziyalının digər əqidə yoldaşları yaşadıqları cəmiyyətin tənəzzül bataqlığında məhvə sürüklədiyini görür, xilas yolları axtarır, milli düşüncənin dünyəvi elmlərlə silahlanmasını vacib və gərəkli sayırdılar. Lakin proses, yəni dünyəvi elmlərin cəmiyyət üzvlərinə təqdimi o qədər də asan deyildi. Çünki əsrlərlə Şərq insanı dünyanın faniliyinə inandırılmış, beyinlərə ətalət və cəhalət eyni dərəcədə tam hakim kəsilmişdi. Azərbaycan cəmiyyətinin kütləvi halda dünyəvi elmlərdən uzaq tutulması həm Rusiya imperiyasını, həm imperiyanın əlində alətə çevrilmiş savadsız və yalançı din nümayəndələrini, həm də yerli imkanlıları tamamilə qane edirdi. "Əkinçi" qəzetinin yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi isə 1861-1865-ci illərdə Moskva Universitetində təhsil almışdır (Həbibbəyli, 2004). Əlbəttə ki, təhsil illərində "raznoçinlər" hərəkatı H.Zərdabinin dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdi və bu gənc ziyalı dünyada milli varolmanın yeni şərtlərindən xəbərdar idi. Bu səbəbdən "Əkinçi"nin redaktoru, ilk növbədə, yeni tarixi dövrdə xalqların həyat mücadiləsində dünyəvi elmlərə yiyələnmənin nə qədər gərəkli olmasını izah etməyə çalışır, artıq bütün xalqların yaşamaq uğrunda mübarizə apardıqlarını nəzər nöqtəsinə çəkir, həmin mübarizədə elmli xalqların qeyd-şərtsiz qalib gələcəklərini bildirirdi. Budur, qəzetin 20 sentyabr 1875-ci il tarixli 5-ci sayında getmiş "Daxiliyyə" başlıqlı məqalədən oxuyuruq: "Zikr olan zindəganlıq cəngində tüfəng və xəncər işləməz, güc və rəşidlik iş görməz. Onun əsbabı ancaq ağıldır və ağıl bir şeydir işləndikcən tərəqqi edər, yəni elm təhsil etdikcən ağıl da artar. … Bizim zəmanəmiz dəyişilib, biz elm sahiblərinə rast gəlmişik. Bizim ilə zindəganlıq cəngi edən millətlər elm təhsil edirlər. Ona binaən gərək biz də elm təhsil edək ki, onlara zindəganlıq cəngində qalib olmasaq da, onların bərabərində dayanıb duraq, yoxsa dövlət və xoşgüzəranlıq onların əlinə gedəcəkdir və bizlər mürur ilə zindəganlıq cəngində məğlub olub tələf olacayıq" (Əkinçi, 2005).

Əlbəttə, "Əkinçi" müəlliflərinin məhz bilgiləndirmə missiyasına uyğunluqla fəaliyyət göstərmələri hələ XX əsrin 70-ci illərindən tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş, görkəmli ədəbiyyatşünası Ə.Mirəhmədov eyni məsələlərdən söz açaraq H.Zərdabinin, eləcə də bu böyük maarifpərvər ziyalı ilə birlikdə maarifçilik uğrunda mücadilə aparan digər qələm sahiblərinin xidmətlərini məxsusi dəyərləndirmişdir. Ə.Mirəhmədovun fikrincə, H.Zərdabi həmvətənlərinin tərəqqisi naminə M.F.Axundzadə ilə yanaşı, Seyid Əzim Şirvani, N.Vəzirov, Əhsənül-qəvaid, Ə.Gorani, Ələkbər Heydəri kimi zəka sahiblərinin köməyinə arxalanmış, onlarla birlikdə oxuculara öz dövrünün mühüm elmi, texniki, kənd təsərrüfatı və mədəni yenilikləri haqqında müntəzəm məlumat vermiş, eyni məqsədlə cəmiyyət üzvlərinin yeni elmi dünyagörüşünün parlaq nümunələri ilə tanışlığına şərait yaratmışdır (Mirəhmədov, 1983). Bununla belə, "Əkinçi" qəzetində elmi jurnalistika problemlərinin öyrənildiyini söyləmək obyektivlikdən uzaq olar. Halbuki Həsən

Məlikzadə Zərdabi tərəfindən çap etdirilən qəzetdəki materiallara əsaslanmaqla elmi jurnalistikanın bu gün belə aktuallığı ilə səciyyələnən aşağıdakı prinsiplərini təsnifləndirmək mümkündür:

1. Mətbuat istənilən elmi informasiyanı deyil, cəmiyyət üzvü üçün gərəkli ola biləcək, onun həyat şəraitinin yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərəcək elmi informasiyanı təqdim etməlidir.
2. Mətbuatda yer tutan elmi yazılar təbiət və cəmiyyətdə tarazlığın saxlanılmasına hesablanmalı, eyni prosesdə insanın ictimai və sosial məsuliyyətini gündəmə gətirməldir.
3. Elmi jurnalistikada auditoriyanın bilik və düşüncə səviyyəsi nəzərə alınmalı, mövcud şərtlər daxilində zəruri elmi biliklərin kütləviləşdirilməsi həyata keçirilməlidir.

İnkaredilməz ki, XXI əsrin çoxsaylı mətbuat orqanlarında, eləcə də internet jurnalistikasını təmsil edən jurnal və qəzetlərdə, xəbər portallarında müxtəlif elmlərlə bağlı əsaslı yazılarla qarşılaşmaq mümkündür ki, onların böyük əksəriyyəti geniş kütlə üçün maraq kəsb etmir. Münasibətlər sistemində oxucu və mətbuat konsensusunu diqqətdə saxlayan H.Zərdabi sahib olduğu elmi təfəkkürün imkanlarını nəzər nöqtəsinə çəkmədən cəmiyyət üzvlərinə lazım olacaq biliklərin həm də mətbuat vasitəsilə çatdırılmasını gərəkli saymış və bu zaman elmi materialın yığcam və inandırıcılığına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Faktdır ki, 1861-ci ildən Moskva Universitetinin Fizika-riyaziyyat fakültəsinin təbiət şöbəsində ali təhsil almağa başlayan Həsən bəy Zərdabi darvinizmə dair biliklərə dərindən yiyələnmiş, eləcə də 1865-ci ildə, yəni universiteti bitirərkən elmi iş müdafiə etmiş, indiki istilahlarla ifadə etsək, fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi alan ilk azərbaycanlı olmuşdur. Bununla belə, ustad jurnalist "Əkinçi"də darvinizm nəzəriyyəsindən bəhs etməyi gərəksiz saymış, hətta qəzetin 56 sayında bir dəfə də Darvinin adını çəkməyə ehtiyac duymamışdır. Əvəzində isə böyük ziyalı elmsizlik ucbatından məhvə sürüklənən cəmiyyətin xilas yolunu elm əldə etməkdə görmüş, bu işi isə xüsusi peşəkarlıqla həyata keçirmişdir. Bəli, bu gün biz dönə-dönə müşahidə edirik ki, mətbuat səhifələrində elmlə bağlı hər hansı bir material akademik düşüncə və akademik ifadə əsasında yazılıb, lakin oxucusunun qavrama modelinə uyğunlaşdırılmayıb. Əslində elmi jurnalistikanın tələblərinə görə, media nümayəndəsi daha artıq çalışmalı, mətbuat səhifəsinə çıxardığı biliklə bağlı məlumatları oxucunun düşüncə səviyyəsinə, maraq dünyasına, dilinə və qavrama imkanlarına uyğun yeni modelə salmalıdır. Yəni elmi jurnalistikada bilik tamamilə yenidən kodlaşdırılır, jurnalistin özünəməxsus sadələşdirilmiş şərhi ilə biçimləndirilir, oxucuların səviyyəsi ilə tarazlaşdırılır. Bu prosesdə əsas məram ictimai düşüncənin tərəqqisinə hesablanır. Digər tərəfdən, dil sadələşməsində biliyin təhrifi yolverilməzdir. Yəni söhbət biliyin kütləviləşməsi üçün kommunikativ transformasiyasından, yenidən qurulmasından gedir**.**

Göründüyü kimi, elmi jurnalistikanın vəzifəsi bir qədər fərqli, həm də çətindir. Bütün bu cəhətləri nəzərə alan H.Zərdabi "Əkinçi"nin ilk sayında elan etmişdir ki, qəzetin fəsillərindən biri "Elm xəbərləri" olacaqdır. Bununla belə, qəzetdə yer tutan bütün materiallarda bu və ya digər dərəcədə elmi dünyagörüş formalaşdıracaq məlumatların qələmə alındığını görürük. Məsələn, "Əkinçi"nin ilk sayında getmiş "Əkin və zirayət xəbərləri" belə bir yarımsərlövhə ilə təqdim edilmişdir: "Mal südündən yağ qayırmaqdan danışacaq." Yazının əvvəlində H.Zərdabi məxsusi vurğulamışdır ki, məsələnin mahiyyəti həyatını qara mal saxlamaqla quran insanın çəkdiyi zəhmət müqabilində qazanc əldə etməsidir. Başqa sözlə, böyük ziyalı öz həmvətənlərinə sadəcə zəhmət çəkməyi deyil, ağıl və elmlə zəhmət çəkməyi məsləhət görmüşdür. Bəli, "Əkinçi"ni oxuduqca məlum olur ki, H.Zərdabi qəzetin səhifələrində zaman-zaman yeni elmi kəşflərdən də söz açmışdır. Lakin ilk öncə o məsələlərdən bəhs etmişdir ki, həmin məsələlər nəzərə alınmadan Azərbaycan kəndlisinin zəhmət çəkməsinə ehtiyac yoxdur. Bütün bu kimi məqamları diqqətdə saxlayan fədai jurnalist üzünü kəndli vətən qardaşlarına tutaraq yazmışdır: "İmtahan ilə biliblər ki, otaqda on dərəcə, yəni on qradus isti olsa, yəni qışda bizlər sakin olduğumuz otaqların istiliyi olsa, ol vaxtda iyirmi, ya iyirmi dörd saat süd zikr olan qablarda saxlansa, o südün tamam qaymağı üzünə yığılır. Əgərçi südü belə otaqda qırx səkkiz saat da saxlamaq olur və südü artıq saxladıqcan qaymağın da qədəri artır, amma süd çox zaman sərilmiş qalsa, çürüyüb bilmərrə tələf ola bilər. Yaxşıdır ki, onu iyirmi dörd saatdan ziyadə saxlamayasan və bir də imtahan ilə biliblər ki, əvvəl zaman südün üzünə çıxan qaymaq çox dadlı və xoş iyli olur, amma axırda yığılan qaymaq elə dadlı olmaz. Bu səbəb böyük şəhərlərin yavıqlığında sərilmiş südün üzünə çıxan qaymağı on iki saatdan sonra yığıb, bu əvvəl yığılmış qaymaqdan çox əla

yağ çalxayıb, ziyadə qiymətə satırlar, sonra on iki saat keçəndə genə təzədən qaymağı yığıb, bu sonra yığılmış qaymaqdan alçaq yağ qayırırlar" (Əkinçi, 2005).

Göründüyü kimi, H.Zərdabi müstəmləkəçiliyin ağır şərtləri altında yaşayan Azərbaycan kəndlisinə həyatını asanlaşdırmaq üçün yeni elmi texnologiyalar təqdim etmiş və bu məqamda məqalələrin canlı xalq danışıq dilində olmasına xüsusi önəm vermişdir.

H.Zərdabi görürdü ki, onsuz da çətin şəraitdə ömür sürən həmvətənləri həm də müxtəlif epidemiyalar, xəstəliklər səbəbindən həyatlarını itirirlər. Böyük alim-jurnalist xəstəliklərin bir qisminin məhz təbiət hadisələri ilə əlaqədar yarandığını diqqətə çəkir, bildirirdi ki, seldən sonra evlərə yığılmış lil tamamilə kənarlaşdırılmalı, yenidən həmin evlərdə yaşamaqdan ötrü divarların quruması gözlənilməlidir. Xalqının sağlamlığına böyük əhəmiyyət verən jurnalist yazırdı ki, sel nəticəsində evlərə dolmuş lilin içərisindəki heyvanat və nəbatat növləri çürüyərsə, müxtəlif xəstəliklərə səbəb ola bilər.

H.Zərdabi elm əldə etməyi, ilk növbədə, həyatda mövcud olmanın ən ciddi şərtlərindən biri kimi gündəmə gətirmişdir. Böyük ziyalı artıq Azərbaycan insanını bir bölgənin deyil, dünyanın fərdi səviyyəsində görmüş, eyni müstəvidə yaşamaq üçün isə elm qazanmağın vacibliyini məxsusi vurğulamışdır. Maraqlıdır ki, H.Zərdabi yeni dünyada qaydaların dəyişdiyini, yaşamaq uğrunda mübarizə prinsiplərinin yeniləndiyini, modern həyatda qarşıdurmaların daha da kəskinləşdiyini gündəmə gətirərək müasir insan üçün elmin yeganə çıxış yolu olması mövqeyində dayanmışdır. Bəli, "Əkinçi"nin yaradıcısı öz oxucularına bu ideyanı təlqin etmişdir ki, bir xalq olaraq həyatda qalmaqdan ötrü məmləkətin hər bir vətəndaşı zəruri biliklərə yiyələnməlidir. Əlbəttə ki, bu məqamda dahi jurnalist qəzetçilikdə dil sadəliyinin vacibliyini də gərəkli sayaraq elm qazanmağın mövcud dünyada mühüm şərt olduğunu aydınlatmağa çalışmışdır.

Prinsip etibarilə, "Əkinçi" qəzetində çap olunmuş materialların böyük əksəriyyəti milli təfəkkürün elmlə təması missiyasını gerçəkləşdirmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Məsələn, qəzetin ilk ilinə aid 7-ci sayında "Elm xəbərləri" başlığı ilə getmiş ilk yazı Fransanın Sen Didyö adlı bölgəsindəki su quyusu haqqındadır. Həmin yazıda müəllif Əsgər Mirzə Adıgözəlzadə Gorani bildirir ki, haqqında danışılan quyunun suyu insanları xəstələndirir və səbəb quyunun qəbiristanlıq yaxınlığında qazılmasıdır. Beləliklə, yazıda qəbiristanlıq yanında qazılmış quyunun xəstəlik mənbəyinə çevrilməsi diqqətə çəkilir. Maraqlıdır ki, Ə.Gorani çox sadə dillə həmvətənlərini elmi təcrübə aparmağa səsləyərək yazır: "Bir suya cismi-bədəniyyət qarışmış olduğunu belə bilmək olur: ol sudan iki qaşıq bir stəkana töküb içinə bir az narın əzilmiş şəkər salıb bir isti yerdə bir neçə vaxt saxlayanda əgər ol su sulansa, məlumdur ki, ona cismi-bədəniyyət qarışıb ki, belə suyu içmək bədənə zərərdir" (Əkinçi, 2005).

Eyni "Elmi xəbərlər" başlığı altında Ə.Görani bu gün üçün də əhəmiyyətini itirməyən daha bir neçə məsələni gündəmə gətirmişdir. Sirr deyil ki, çağdaş zamanımızda bütün dünyanı məşğul edən problemlərdən biri qida təhlükəsizliyidir. Daha doğrusu, bəzən kimyəvi maddələr vasitəsilə vaxtından əvvəl yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulları insanların sağlamlığı üçün təhlükə mənbəyinə çevrilir. Hələ 150 il bundan öncə "Əkinçi" öz oxucusuna meyvənin daha tez və təbii yolla yetişdirilməsindən söz açaraq Azərbaycan kəndlisinə çox maraqlı bilgilər təqdim etmişdir: "Almaniya dövlətinin sakini Stal adlı elm sahibi meyvəni tez yetişdirməkdən ötrü belə imtahan edib: armudun yetişməyinə iki ay qalmış bir armud ağacının dibini 3, ya dörd arşın qazıb ki, ağacın köklərinin üstə yarım kərhə qədər torpaq qalıb. Ol vaxt günün istisi ol köklərə artıq dəydiyinə ol ağacın meyvələri qeyri ağacların meyvəsindən bir ay yarım irəli yetişmişdir. Çünki belə ağacın dibini qazanda onun köklərinə gün artıq dəyməkdən ağac quruyur, bilmərrə tələf olur, ona binaən belə ağacı lazımdır ki, tez-tez sulayasan" (Əkinçi, 2005).

"Əkinçi" müəllifləri qəti şəkildə belə bir mövqedə dayanmışlar ki, əsrlərlə dünyəvi elmlərdən uzaq salınmış insana birdən-birə XIX əsrin kəşflərini təqdim etmək mənasızdır. Elmin təbliğində təkamül nəzəriyyəsinə əsaslanan qələm sahibləri ilk növbədə cəmiyyətin dünyəvi elmlərə münasibətini dəyişmək istiqamətində iş aparmış və bu zaman öz fikirlərinin təsdiqi üçün məhz islam tarixinə istinad etmişlər. Bu mənada təqdirəlayiq haldır ki, qəzetin səhifələrində "Bizə hansı elmlər lazımdır?" probleminin gündəmə gətirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Digər tərəfdən, Azərbaycan elmi düşüncəsinə bolşevizmin hakim kəsildiyi XX əsrin 70 ili ərzində insanlara belə bir

fikir təlqin olunmuşdur ki, din nümayəndələri bir qayda olaraq cəmiyyət üzvlərini mövhumata, cəhalətə, ətalətə səsləmişlər. Əlbəttə, hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq həqiqi islam elmi əvəzinə cəmiyyətə cəhalət və mövhumat gətirən din nümayəndələri kifayət qədər çox olmuşdur. Bununla belə, "Əkinçi"yə istinadən deyə bilərik ki, Azərbaycanda dünyəvi elmlərin gərəkli olmasından söz açan üləmalar da yox deyildi. Budur, qəzetin 1 yanvar 1876-cı il tarixli 12-ci sayında Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə tərəfindən göndərilən məktubun çap olunduğunu görürük. Əslində həmin məktub təsadüfən yazılmayıb və təsadüfən dərc olunmayıb. Qəzetin 2 dekabr 1875-ci il tarixli 10-cu sayında "Petrovskidən (Dağıstan, Mahaçqala) cənab Heydəri yazır" başlığı ilə məktub yer tutur və həmin məktubda göstərilir ki, guya ərəb dilini bilən bir rusiyalı Heydəriyə islam peyğəmbəri Məhəmməd Mustafa ilə bağlı bir sual vermişdir. Sualın məğzində isə islam peyğəmbərinin dini və dünyəvi elmlərə dair fikirləri dayanır. Heydərinin yazdığına görə, xristianlar bu qənaətdədirlər ki, ömürləri din və axirətə aid söhbətlərdə keçən müsəlmanlar insan üçün gərəkli olan dünyəvi elmləri tamamilə unutmuşlar. Məktubun sonunda Heydəri "Əkinçi" redaktorundan xahiş edir ki, qəzetdə dünyəvi elmlərin əhəmiyyətinə dair, həm də bilgili müsəlman tərəfindən səviyyəli yazı getsin və həmin yazı ilə xristianlara cavab verilsin. Beləliklə, "Əkinçi" səhifələrində ciddi bir polemikanın aparıldığını görürük. Məsələn, qəzetin 18 dekabr 1875-ci il tarixli 11-ci sayında Əhsənül-Qəvaidin, eləcə də Bakılı bir mollanın eyni məsələ ilə bağlı fikirləri diqqəti cəlb edir. Problemin ciddiyyəti nəzərə alındığından "Əkinçi" öz səhifəsində Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadənin məktubuna da yer ayırmışdır. Maraqlıdır ki, Axund Əhməd Hüseynzadə öz məktubunda Heydəriyə deyil, Həsən bəy Zərdabiyə müraciət etmiş, Məhəmməd peyğəmbərin dünyəvi və dini elmlər haqqındakı fikirlərinə aydınlıq gətirərək, ümumiyyətlə, elmin insan üçün nə dərəcədə əhəmiyyətli olmasını bir daha əsaslandırmağa çalışmışdır. Daha əhəmiyyətlisi isə, şeyxülislamın şərhində dünyəvi və dini elmlərin yüksək dəyərləndirilməsidir. Budur, Axund Əhməd Hüseynzadə sanki "Əkinçi" ədəbi cəbhəsindən çıxış edərək bildirir ki, dünyəvi elmləri öyrənmədən insanın cismani ehtiyaclarını ödəməsi mümkün deyil. Hətta XXI əsrin insanı üçün də əhəmiyyətlidir ki, Axund Əhməd Hüseynzadənin məktubunda bəşər övladının ruzisi hansısa bir ilahi güclə deyil, elmlərlə əlaqələndirilir. Bəli, şeyxülislam aydın şəkildə insanın yemək və geyim əldə etməsi üçün dünyəvi elmləri öyrənməsindən danışır. Düşündürücüdür ki, həmin məktubda ictimai-sosial elmlər, o cümlədən pedaqogika da dünyəvi elmlərə aid edilir.

Çağdaş dönəmdə, elmi jurnalistika mütəxəssislərinin fikrincə, elmi xəbərlər jurnalistikasının mənzərəsi son onilliklərdə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş və bu sahədəki dəyişiklik azalma ilə diqqəti cəlb etmişdir. Məsələn, əlaqədar ədəbiyyatlarda vurğulanır ki, 1989-cu ildə ABŞ-nin 95 qəzetində elm və ya tibb bölmələri olduğu halda, 2009-cu ildə bu qəzetlərin sayı 31-ə enmişdir (Matthew Shipman, 2015).

"Əkinçi"nin yaradıcısı Həsən bəy Zərdabi isə öz missiyasının nə olduğunu aydın şəkildə dəqiqləşdirmişdi. H.Zərdabiyə görə, onun "Əkinçi"si ictimai düşüncəni yeniləməli, donmuş təfəkkürləri canlandırmalı, oxuyub-yazmaq bilməyən insanı o dövr üçün modern cəmiyyət qurucusuna çevirməli idi. "Əkinçi" müəllifləri ciddi məntiqlə nəzərə alırdılar ki, onların oxucuları xoşbəxt axirət dünyası arzusu ilə yaşayaraq bu dünyadan tamamilə əllərini üzmüşlər. Bəli, H.Zərdabi özü ilə dünya arasındakı bütün bağları qoparmış həmvətənlərinə üz tutur, onları yenidən yaşadıqları həyata qaytarır və bu işdə mövcud həyatın bütün reallıqlarını diqqətdə saxlayırdı. Məsələn, bu gün dünyanı düşündürən ən mühüm problemlərdən biri ekoloji tarazlığın pozulması, insan həyatı üçün ciddi təhlükələrin yaranmasıdır. Bu baxımdan "Əkinçi" qəzeti səhifələrində ekologiyaya dair onlarla müxtəlif məzmunlu yazılara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, qəzetin 20 oktyabr 1875-ci il tarixli 7-ci sayında getmiş "Daxiliyyə" başlıqlı yazıda bütünlüklə ekologiyanın, daha doğrusu, nəfəs aldığımız havanın insan sağlamlığı ilə əlaqəsindən danışılır. Bununla belə, örnək alınası cəhətdir ki, H.Zərdabi əvvəlcə havanın insan üçün əhəmiyyətindən söz açmış, oxucuların düşüncə səviyyəsinə uyğun şəkildə qeyd etmişdir ki, balıq su içərisində yaşadığı kimi, insan da hava içərisində yaşayır. Ümumiyyətlə, "Əkinçi"dəki materiallar üçün əsas xarakterik cəhətlərdən biri oxucuların diqqətini cəlb etməsidir. Bu məqamı nəzərə alan H.Zərdabi çox sadə bir dillər yazır ki, insanın gün ərzində udduğu havanın çəkisi yediyi xörəklərin çəkisindən artıq olur. Eyni səbəbdən təmiz qidalaradan istifadə edən insanın havanın çirkliliyi səbəbindən xəstələnməsi labüddür. Qəti şəkildə deyə bilərik

ki, insanlar üçün gərəkli elmlərin onlara təqdimi baxımından "Əkinçi" materialları bu günün jurnalisti üçün də örnək ola biləcək nümunələrdir. Təqdirəlayiq haldır ki, H.Zərdabinin şərhləri bu günün insanı üçün də eyni dərəcədə gərəklidir: "… İndi bizim əkinçilər bir yeri əkmək məqdur olanda əkirlər, amma olmayanda oturub zəmanədən dad edirlər. Məsələn, çaylar daşmayanda onların kənarlarında sakin olanlar susuzluq çəkirlər. Amma onlar daşanda tamam yerlərin suya qərq edib sonra quruyan yerləri əkirlər, ya axar suyu olanlar onilə əkini suluyub, yəni əkini suya qərq edib suyu əkinin, məsələn, çəltiyin içində ol qədər saxlayırlar ki, özü qurusun. Belə olan surətdə su bir yerdə dayanıb durduğuna iyiyir və onun iyi havaya qarışıb onu xarab edir və bu xarab olmuş hava bizim ağzımıza daxil olub zəhər kimi bədənimizi zəhərləyir. Bu səbəblərə binaən yayda, yəni çox isti olan zaman hər tərəfdən gələn titrədib qızdıranların və yatalaq, ishal, yel və qeyri naxoşluqlardan xəstə olanların ahü-naləsi tamam vilayətimizi basır. Ey məzkur naxoşluqlardan xəstə olan kəs, sənin nalə çəkməyindən nə hasil?

Sən öz haqqında cəbr edib özünü naxoş etməkdən masəva tamam vilayətin havasını xarab edib xalqı xəstə etmisən. Nalə çəkmək əvəzində naxoşluğun səbəblərini fikir elə və əkin yerini, ya əkini suluyanda tənbəllik etməyib ol yerin ayağından bir arx qazıb ol suyu genə aparıb çaya tök ki, axar su ol suyu axıdıb, onu iyiməkdən mühafizət edib, həmi səni, həmi xalqı zikr olan naxoşluqlardan xilas etsin" (Əkinçi, 2005).

"Əkinçi"də elmi jurnalistikanın ən mühüm göstəricilərindən biri qəzetin səhifələrində elmi hekayələrə geniş yer verilməsidir. Faktlar deməyə əsas verir ki, qəzetin hər bir sayında oxuculara müxtəlif məzmunlu elmi hekayələr təqdim olunmuşdur. Digər tərəfdən, Həsən bəy Zərdabinin, eləcə də qələmdaşlarının təsadüfən elmi hekayələr yazdıqlarını düşünmək obyektivlikdən uzaq olar. Qəzetin müəllifləri öz elmi hekayələrində oxucu auditoriyasının həyat tərzini, məişət ehtiyaclarını, yaşam qayğılarını mütləq nəzərə almışlar. O dövrdə Azərbaycan əhalisi əsasən əkinçilik və maldarlıq sahəsində çalışdığından qəzetdə çap olunan elmi hekayələrdə də eyni sahələrdən bol-bol söz açıldığı izlənilməkdədir. Məsələn, ümumiyyətlə, əkin sahələrinə böyük zərər vuran həşəratlar sırasında çəyirtkələr xüsusi yer tutur. Eyni səbəbdən qəzetin 2 dekabr 1875-ci il tarixli 10-cu sayında "Çəyirtkə" başlıqlı xüsusi bir materialın çap olunduğunu görürük. Maraqlıdır ki, adıçəkilən elmi hekayə 4 misradan ibarət şeirlə başlayır və farsça yazılmış həmin şeir çəyirtkəyə aid tapmacadır. Tapmacanın aşağısında müəllif vurğulayır ki, onun məqsədi heç də çəyirtkənin tərifi deyil, bu zərərverici həşəratın necə ömür sürdüyünü bildirmək, bu yolla çəyirtkə ilə mübarizəni asanlaşdırmaqdır.

O da var ki, elmi hekayələrin faydalılıq əmsalı rəqəmlərin dəqiqliyi ilə düz mütənasibdir. Budur, "Çəyirtkə" hekayəsində də müəyyən mənada bir zərərverici həşəratın "ömür yolu" dəqiq rəqəmlərlə göz önünə gətirilir. Hekayədən məlum olur ki, çəyirtkənin ömrü 3 mərhələdən ibarətdir. Yəni əvvəlcə yumurta halında olan çəyirtkə daha sonra ömrünün "piyada" mərhələsini yaşayır və nəhayət, uçan çəyirtkə şəklində məhv olur. Prinsip etibarilə, "Çəyirtkə" elmi hekayəsi həm rəqəmlərin dəqiqliyi, həm informasiyanın yığcamlığı, həm auditoriyanın bilik səviyyəsinə uyğunluğu, həm də əkinçi əhali üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi ilə səciyyələnir. Budur, Həsən bəy Zərdabi kəndli həmvətənlərinin ən çox zərər gördüyü həşəratı "Çəyirtkə" elmi hekayəsində belə təqdim edir: "Çəyirtkə qanad açandan sonra qalxıb Şimal tərəfə uçar. Bu uçan zaman onun ömrü 40 gün çəkir. Çəyirtkə səfər edən zaman yolda göyərtiyə rast gələndə düşüb onu yeyir, gecə yatıb sübhdən uçar. Uçan çəyirtkə ömrünün axırında yerə toxum salıb tələf olur. Onun toxumu darı dənəsi boyda, irəngi əvvəldən sarı və sonra qara olur. Onları çəyirtkə çay kənarında və qeyri qüvvətli yerlərdə bir, ya iki barmaq yerin altına qoyar. Hər çəyirtkənin 70-əcən yumurtası olur. Çəyirtkə onun hamısını bir yerə, ya bir neçə yerə salıb sonra tələf olur. Xüsusən çəyirtkə ömrünün əvvəlində yumurta, sonra piyada və uçan çəyirtkə olur. Onun yumurta vaxtı zərəri olmaz. Piyada çəyirtkə əmələ gəldiyi yerə zərər edər və uçan çəyirtkə öz səfərinin vaxtında bir yerə zərər edib qalxıb gedib qeyri yerə zərər edir. Yəni onun zərəri çox da olsa, bir yerə olmaz.

Çəyirtkəni yumurta vaxtında tələf etmək məsləhətdir" (Əkinçi, 2005).

Qəti şəkildə demək mümkündür ki, H.Zərdabinin "Çəyirtkə" əsəri dil sadəliyi, oxucu marağını özünə cəlb etməsi, hadisələrin təqdimi baxımından uşaq hekayələrini xatırladır. Bununla belə, hekayə eyni zamanda elmi faktların zənginliyi ilə də səciyyələnir. Müəllif sanki Azərbaycan şifahi xalq

ədəbiyyatının təhkiyə üslubuna istinad etmiş, lakin həmin təhkiyə üslubunu dəqiq rəqəmlərlə yeniləşdirmişdir.

Təqdirəlayiq haldır ki, "Əkinçi" qəzetində yer tutan elmi hekayələrin dil və üslub xüsusiyyətləri artıq nəzəri fikrin diqqətini cəlb etməkdədir. Məsələn, Aynur Mahmud "XIX əsrin sonu Azərbaycanda elmi üslubda terminlərin istifadə xüsusiyyətləri" məqaləsində yazır: "XIX əsr Azərbaycan tarixinin böyük nailiyyəti olaraq gördüyümüz "Əkinçi" qəzetinin nəşri elmi üslubun inkişafında da müəyyən rol oynamışdır. Elmi üslubun alt üslubu olaraq qəbul etdiyimiz elmi-publisistik üslubda əsərlər "Əkinçi" qəzetinin demək olar ki, hər sayında vardır.

Qəzetin digər məziyyətlərindən bəhs etmədən onun Azərbaycan elmi üslubunun formalaşmasındakı rolunun əhəmiyyətini də qeyd etmək olar. Bu dövrdə elmi üslubun elmi-publisistik alt üslubunu bir-birindən fərqləndirmək çətindir. "Əkinçi" qəzetinin "Elm xəbərləri" bölməsində verilən məlumatlar bu elmi üslubun nümunələri olaraq tədqiq edilə bilər. Bu bölmədə riyaziyyat, texnika, tibb, təbiət, yer, ictimai, humanitar və s. elmlər sahəsində məqalələrə yer verilirdi. Elmi əsərlərin dilində işlədilən məfhumlar, terminlər elmin gələcək inkişafı üçün terminoloji aparatın yaranması üçün də müəyyən zəmin hazırlayırdı" (Mahmud, A. 2022).

Əlbəttə ki, ""Əkinçi" də elmin kütləviləşməsi məsələsinin xüsusi ciddiyyətlə gündəmə gətirilməsi təsadüfi xarakter daşımırdı. XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropada da bilim insanlarını elmin populyarlaşdırılması məsələsi XIX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa müəlliflərini ciddi şəkildə düşündürmüşdür (Lightman, 2016).

Aparılan təhlil göstərir ki, Həsən bəy Zərdabinin "Əkinçi" qəzetində gerçəkləşdirdiyi jurnalistika modeli Azərbaycan milli mətbuatının tarixində yeni mərhələ açmaqla yanaşı, elmi biliklərin cəmiyyətə çatdırılmasının özünəməxsus prinsiplərini də formalaşdırmışdır. Bu modelin mahiyyəti elmi informasiyanın sadəcə yayılmasında deyil, onun ictimai ehtiyaclarla əlaqələndirilməsində, insanların gündəlik həyatına tətbiqində və milli təfəkkürün inkişafına yönəldilməsində ifadə olunur. Zərdabi elmi cəmiyyətin məhdud bir təbəqəsinin mənimsədiyi biliklər toplusu kimi deyil, xalqın tərəqqisini, sağlamlığını, rifahını və dünyada baş verən dəyişikliklərə uyğunlaşmasını təmin edən başlıca vasitə kimi təqdim edirdi.

"Əkinçi"nin materiallarının araşdırılması elmi jurnalistikanın üç mühüm prinsipini önə çıxarmağa imkan verir: birincisi, elmi biliklər cəmiyyət üçün zəruri və praktik əhəmiyyət daşıyan məsələlərlə əlaqələndirilməlidir; ikincisi, elmi informasiyanın təqdimatında auditoriyanın bilik səviyyəsi, maraqları və qavrama imkanları nəzərə alınmalıdır; üçüncüsü, elmi məzmun sadələşdirilərək kütləviləşdirilərkən onun həqiqiliyi və mahiyyəti qorunmalıdır. H.Zərdabinin və "Əkinçi" ilə əməkdaşlıq edən digər müəlliflərin kənd təsərrüfatı, sağlamlıq, ekologiya və dünyəvi elmlərin əhəmiyyəti ilə bağlı yazıları bu prinsiplərin nəzəri müddəalar deyil, konkret jurnalist fəaliyyətində gerçəkləşdirilmiş yanaşmalar olduğunu təsdiqləyir.

"Əkinçi" modelinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də maarifçiliyin auditoriyanın mövcud səviyyəsinə uyğunlaşmaqla məhdudlaşmaması, eyni zamanda həmin səviyyəni yüksəltməyi qarşıya məqsəd qoymasıdır. Zərdabi oxucunun bilik və qavrama imkanlarını nəzərə alır, lakin bununla kifayətlənməyərək onu yeni biliklərə yiyələnməyə, dünyanı elmi əsaslarla dərk etməyə və ictimai həyatın fəal iştirakçısına çevrilməyə təşviq edirdi. Beləliklə, onun jurnalistika təcrübəsində anlaşıqlı dil elmi məzmunun səviyyəsini aşağı salmaq vasitəsi deyil, mürəkkəb bilikləri geniş auditoriya üçün əlçatan edən kommunikativ mexanizm kimi çıxış edirdi.

NƏTİCƏ

Müasir dövrdə informasiya bolluğunun, səthi məzmunun və əyləncə yönümlü media məhsullarının geniş yayıldığı şəraitdə "Əkinçi"nin elmi jurnalistika prinsipləri xüsusi aktuallıq qazanır. Elmi jurnalistin vəzifəsi yalnız yeni kəşflər və tədqiqatlar haqqında məlumat verməklə bitmir. O, elmi nəticələrin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini izah etməli, onların gündəlik həyatla əlaqəsini göstərməli, elmi təfəkkürün və ictimai məsuliyyətin inkişafına töhfə verməlidir. Bu zaman elmi dəqiqliklə anlaşıqlılıq, informasiya zənginliyi ilə praktik fayda, auditoriyanın maraqları ilə maarifçilik missiyası arasında tarazlığın qorunması əsas şərtlərdəndir.

Nəticə etibarilə, "Əkinçi"nin elmi jurnalistika modeli tarixi irs olmaqla yanaşı, müasir medianın fəaliyyətinə istiqamət verə biləcək aktual nəzəri-metodoloji yanaşmadır. Həsən bəy Zərdabinin təcrübəsi sübut edir ki, jurnalistikanın həqiqi ictimai missiyası auditoriyanın mövcud maraqlarını sadəcə təmin etmək deyil, onun intellektual potensialını inkişaf etdirmək, elmi düşüncəsini gücləndirmək və cəmiyyətin tərəqqisinə xidmət etməkdir. Buna görə də "Əkinçi" ənənələrinin müasir elmi jurnalistika kontekstində öyrənilməsi və yaradıcı şəkildə tətbiqi milli mətbuatın maarifçilik funksiyasının gücləndirilməsi, elmi biliklərin kütləviləşdirilməsi və elmi təfəkkürün ictimai şüurda möhkəmləndirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

ƏDƏBİYYATLAR

Ağayev, M. (2023). Həsən bəy Zərdabinin təbii-elmi görüşləri. Türküstan.az. https://www.turkustan.az/news/media-project/42697

Cəfərov, İ. (2025, 18 iyul). Elmi jurnalistikanın "Əkinçi" modeli. Yeni fikir, 5(67), 10. https://nesriyyat.ndu.edu.az/storage/uploads/book-pdfs/18%20iyul%202025-ci%20il%2C%20%E2%84%96%2051%20%2867%29.pdf

Əkinçi. 1875–1877: Tam mətni. (2005). Avrasiya Press.

Həbibbəyli, İ. (2004). XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Nurlan.

Lightman, B. (2016). Popularizers, participation and the transformations of nineteenth-century publishing: From the 1860s to the 1880s. Notes and Records, 70(4), 343–359. https://doi.org/10.1098/rsnr.2016.0029

Mahmud, A. (2022). XIX əsrin sonu Azərbaycanda elmi üslubda terminlərin istifadə xüsusiyyətləri. Terminologiya məsələləri, (1), 44–51.

Mirəhmədov, Ə. (1983). Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Maarif.

Shipman, M. (n.d.). Bilim iletişimi: Bilim basın sözcüleri ve gazeteciler için bir kılavuz. https://readli.net/chitat-online/?b=968651&pg=1

ABSTRACT

THE NEWSPAPER "AKINCHI" AND THE PROBLEM OF SCIENCE JOURNALISM

Iman Jafarov

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

The article examines the formation and development of scientific journalism in Azerbaijan through materials published in "Akinchi," edited by Hasan bey Zardabi between 1875 and 1877. It focuses on the newspaper's educational efforts to popularize scientific knowledge, promote secular sciences, and foster national thought. Articles on agriculture, medicine, ecology, natural sciences, and social issues are analyzed to identify key principles for communicating scientific information to a broad audience. Particular attention is given to Zardabi's ability to present scientific knowledge in ways that reflected readers' worldviews, interests, and levels of comprehension. The study finds that "Akinchi's" model of scientific journalism emphasized scientific information's practical relevance, audience knowledge, and factual accuracy when simplifying complex content. It substantiates these principles' continued relevance to contemporary science journalism and highlights the value of applying "Akinchi's" educational legacy in today's media environment. It also explores how the newspaper connected science with everyday life, encouraged curiosity and observation, and contributed to public scientific literacy. The findings show that "Akinchi" played a significant role in Azerbaijani press history as both an educational publication and a platform for scientific communication.

Keywords: *Akinchi newspaper, Hasan bey Zardabi, science journalism, popularization of science, enlightenment, scientific knowledge, national press.*

РЕЗЮМЕ

ГАЗЕТА «ЭКИНЧИ» И ПРОБЛЕМА НАУЧНОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ

Иман Джафаров

Нахчыванский государственный университет, Нахчыван, Азербайджан

В статье исследуются становление и особенности развития научной журналистики в Азербайджане на основе материалов газеты «Экинчи», издававшейся под редакцией Гасан бека Зардаби в 1875–1877 годах. Основное внимание уделяется просветительской деятельности газеты, направленной на популяризацию научных знаний, пропаганду светских наук и развитие национального мышления. Анализируются публикации об сельском хозяйстве, медицине, экологии, естественных науках и общественных вопросах, позволяющие определить принципы донесения научной информации до широкой аудитории. Особо оценивается способность Гасан бека Зардаби представлять научные знания с учетом мировоззрения, интересов и возможностей восприятия читателей. Установлено, что модель научной журналистики «Экинчи» основывалась на раскрытии практической значимости научной информации, учете уровня знаний аудитории и сохранении фактической точности при упрощении содержания. Обосновывается актуальность этих принципов для современной научной журналистики и подчеркивается важность применения просветительских традиций «Экинчи» в нынешней медиасреде. Также рассматриваются связь научных тем с повседневной жизнью, стимулирование интереса к наблюдениям и исследованиям, вклад газеты в повышение научной грамотности общества. Результаты показывают, что «Экинчи» сыграла значимую роль в истории азербайджанской прессы как просветительское издание и площадка научной коммуникации.

Ключевые слова: *газета «Экинчи», Гасан бек Зардаби, научная журналистика, популяризация науки, просвещение, научные знания, национальная пресса.*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-10
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

İCTİMAİ ELMLƏR

AZƏRBAYCAN ELEKTRON TİCARƏT PLATFORMALARINDA MÜŞTƏRİ TƏCRÜBƏSİNİN RƏQƏMSAL YETKİNLİYİ VƏ İDARƏETMƏ BOŞLUĞU

Abdulla ABDULLAYEV
Bakı Biznes Universiteti, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: abdullaabdullayev222@gmail.com*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 20.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
elektron ticarət, müştəri təcrübəsi, rəqəmsal yetkinlik, müştəriyönümlü idarəetmə, xidmət keyfiyyəti, platforma, Azərbaycan

XÜLASƏ
Elektron ticarətdə müştəri təcrübəsinin keyfiyyəti yalnız ayrı-ayrı rəqəmsal funksiyaların mövcudluğu ilə deyil, həmin funksiyaların texniki sabitlik və idarəetmə yetkinliyi baxımından bir-birini tamamlaması ilə müəyyən olunur. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda fəaliyyət göstərən seçilmiş elektron ticarət platformalarında texniki-xidmət keyfiyyəti ilə müştəriyönümlü strategiya yetkinliyi arasındakı uyğunluğu qiymətləndirmək və bu uyğunluğun müştəri təcrübəsinin rəqəmsal yetkinliyinə təsirini ölçməkdir. İnformasiya bazasını 2020–2025-ci illər üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin elektron pərakəndə ticarət məlumatları, platformaların açıq rəqəmsal kanalları və müşahidə edilə bilən xidmət xüsusiyyətləri təşkil edir. Beş platforma məqsədli seçmə ilə iki biznes modelini təmsil etmək üçün seçilmişdir. Texniki və Xidmət Keyfiyyəti İndeksi (TXKİ), Müştəriyönümlü Strategiya İndeksi (MSİ), idarəetmə uyğunsuzluğu göstəricisi və geometrik orta əsasında Balanslaşdırılmış Müştəri Təcrübəsi Yetkinliyi hesablanmışdır. Nəticələr göstərir ki, elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi 2020-ci ildə 98,2 milyon manatdan 2025-ci ildə 284,9 milyon manata yüksəlmiş, lakin ümumi pərakəndə ticarətdə payı 0,42 faizlə məhdud qalmışdır. Wolt və Bolt Market texniki və strategiya göstəricilərinin yüksək və nisbətən balanslı səviyyəsi ilə fərqlənir. Yerli elektronika platformalarında isə strategiya göstəricilərinin texniki imkanları 7,5–27,5 faiz bəndi üstələməsi həyata keçirmə boşluğuna işarə edir. Bu nəticə müştəriyönümlü idarəetmədə yeni funksiyaların əlavə edilməsindən əvvəl texniki sabitlik, çatdırılma izləmə, CRM inteqrasiyası və xidmət sonrası geribildirimin sistemləşdirilməsinin prioritet olduğunu göstərir.

GİRİŞ

Elektron ticarətin böyüməsi müəssisələrin müştəri ilə münasibətlərini satış nöqtəsindən çıxarıb fasiləsiz rəqəmsal qarşılıqlı əlaqə sisteminə çevirmişdir. Müştəri məhsulu axtararkən, müqayisə edərkən, ödəniş apararkən, çatdırılmanı izləyərkən və satışdan sonrakı müraciət zamanı eyni platforma ilə fərqli təmas nöqtələrində qarşılaşır. Buna görə müştəri təcrübəsi bir interfeysin estetikası və ya ayrıca kampaniya ilə məhdudlaşmır; texniki etibarlılıq, məlumatın aydınlığı, əməliyyat rahatlığı, dəstək keyfiyyəti və fərdiləşdirmənin birlikdə yaratdığı ardıcıl təcrübə kimi formalaşır. Lemon və Verhoef (2016) müştəri səyahətini çoxkanallı və çoxsaylı təmas nöqtələrindən ibarət dinamik proses kimi təqdim edir, Becker və Jaakkola (2020) isə müştəri təcrübəsini şirkətin idarə etdiyi və idarə etmədiyi stimullara verilən çoxölçülü reaksiya kimi izah edir.

Rəqəmsal platformalarda idarəetmə problemi ondan ibarətdir ki, müştəriyə görünən strategiya elementlərinin mövcudluğu onların eyni keyfiyyətdə işləməsi demək deyil. Məsələn, loyallıq proqramı, onlayn sifariş və çatdırılma seçimi təqdim oluna bilər, lakin tətbiqin qeyri-sabit işləməsi, sifariş statusunun gec yenilənməsi və ya satışdan sonrakı dəstəyin zəifliyi həmin funksiyaların müştəri üçün dəyərini azaldır. Bleier et al. (2019) onlayn təcrübənin effektivliyinin informativlik, rahatlıq və sosial/sensor elementlərin uyğun dizaynından asılı olduğunu göstərir. Eyni zamanda Homburg et al. (2017) müştəri təcrübəsinin idarə edilməsini yalnız marketinq tədbirləri deyil, təşkilati imkanlar, strateji istiqamət və mədəni yanaşmaların birləşməsi kimi xarakterizə edir. Bu yanaşmalar texniki imkanlarla idarəetmə yetkinliyinin birlikdə ölçülməsini əsaslandırır.

Azərbaycanda elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi sürətlə artsa da, sektorun ümumi pərakəndə ticarətdə çəkisi hələ aşağıdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2025-ci

ildə elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi 284,9 milyon manat olmuş və ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 0,42 faizini təşkil etmişdir (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026a). Eyni ildə ümumi pərakəndə ticarət dövriyyəsi 67,6 milyard manata çatmışdır (Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, 2026b). Mərkəzi Bankın məlumatları isə daxili kart əməliyyatlarında nağdsız ödənişlərin payının 2025-ci ilin sonunda 67,6 faizə yüksəldiyini göstərir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2026). Bu iki tendensiya – rəqəmsal ödəniş imkanlarının genişlənməsi və elektron pərakəndənin hələ məhdud bazar payı – platformalarda müştəri təcrübəsinin keyfiyyətini ayrıca araşdırmağı aktual edir.

Tədqiqatın məqsədi seçilmiş Azərbaycan elektron ticarət platformalarında texniki-xidmət keyfiyyəti ilə müştəriyönümlü strategiya yetkinliyi arasındakı uyğunluğu ölçmək, bu iki komponent arasındakı idarəetmə boşluğunu müəyyən etmək və balanslaşdırılmış rəqəmsal yetkinlik göstəricisi əsasında platformaların inkişaf prioritetlərini əsaslandırmaqdır. Elmi yenilik texniki və strateji komponentlərin sadə orta qiymətləndirilməsi ilə kifayətlənməyərək, onların arasındakı istiqamətli fərqin və geometrik orta əsasında balanslaşdırılmış yetkinliyin birgə tətbiqindədir. Bu yanaşma funksiyaların çoxluğunu deyil, platformanın müştəriyə verdiyi vədi texniki olaraq nə dərəcədə daşıya bildiyini göstərməyə xidmət edir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat iqtisadi-statistik təhlil və platforma səviyyəli strukturlaşdırılmış müşahidəni birləşdirir. Makro səviyyədə 2020–2025-ci illər üzrə elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsi, fiziki həcm indeksi və ümumi pərakəndə ticarətdə xüsusi çəki Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin açıq statistik məlumatları əsasında götürülmüşdür. 2025-ci il son tam il kimi qəbul edilmişdir. Platforma səviyyəli qiymətləndirmə məqsədli seçmə əsasında aparılmışdır: Wolt və Bolt Market yüksək tezlikli gündəlik istehlak və sürətli çatdırılma modelini, Kontakt Home, Baku Electronics və Maxi.az isə elektronika və məişət texnikası üzrə yerli pərakəndə modelini təmsil edir. Seçmə bazarı reprezentativ təmsil edən statistik nümunə deyil; fərqli biznes modellərində müştəri səyahətinin rəqəmsal təşkili üzrə diaqnostik müqayisə məqsədi daşıyır.

Texniki və Xidmət Keyfiyyəti İndeksi (TXKİ) istifadəçi interfeysinin keyfiyyəti, tətbiq və ya saytın stabil işləməsi, yüklənmə sürəti, ödəniş inteqrasiyası və bildiriş/izləmə imkanları daxil olmaqla müşahidə edilə bilən texniki indikatorların 1–5 bal şkalasında qiymətləndirilməsi və 0–100 intervalına normallaşdırılması ilə hesablanmışdır. Müştəriyönümlü Strategiya İndeksi (MSİ) isə altı element – loyallıq/fərdiləşdirmə, onlayn sifariş, çatdırılma və izləmə, müştəri dəstəyi, kampaniya və geri qaytarma mexanizmləri, ödəniş rahatlığı – üzrə 0–4 bal yetkinlik şkalasına əsaslanır. Sıfır bal elementin olmamasını, dörd bal isə onun CRM, data analitika və ölçülə bilən nəticələrlə inteqrasiya olunmuş yetkin tətbiqini ifadə edir.

Bu məqalədə əsas əlavə analitik alət kimi iki yeni göstərici tətbiq olunur. Birincisi, İdarəetmə Uyğunsuzluğu Göstəricisi (İUG) strategiya ilə texniki icra arasındakı istiqamətli fərqi göstərir. İUG-nin müsbət olması strategiya elementlərinin texniki səviyyəni qabaqladığını, mənfi olması isə texniki imkanların strategiya yetkinliyindən yüksək olduğunu bildirir. İkinci göstərici Balanslaşdırılmış Müştəri Təcrübəsi Yetkinliyidir (BMTY). Geometrik orta seçilməsi təsadüfi deyil: göstəricilərdən biri aşağı olduqda yüksək digər göstəricinin nəticəni tam kompensasiya etməsinin qarşısını alır. Beləliklə, platformanın həqiqi yetkinliyi yalnız texniki və strateji komponentlərin hər ikisi eyni zamanda yüksək olduqda artır.

$$TXK\dot{I}_i = (\Sigma s_{ik} / K) \times (100 / 5) \quad (1)$$

$$MS\dot{I}_i = (\Sigma X_{ij} / 24) \times 100 \quad (2)$$

$$\dot{I}UG_i = MS\dot{I}_i - TXK\dot{I}_i \quad (3)$$

$$BMTY_i = \sqrt{(TXK\dot{I}_i \times MS\dot{I}_i)} \quad (4)$$

Cədvəl 1. *Elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin əsas göstəriciləri, 2020–2025*

İl	EPTD, min manat	Fiziki həcm indeksi, %	Pərakəndə dövriyyədə pay, %
2020	98 161,2	236,1	0,24
2021	117 882,1	112,5	0,27
2022	107 479,1	79,6	0,21
2023	118 076,3	100,7	0,20
2024	158 103,4	132,0	0,25
2025	284 908,3	172,0	0,42

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir (2026a).

Elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ümumi istiqamətini qiymətləndirmək üçün əlavə olaraq log-xətti trend modeli qurulmuşdur: $\ln(EPTD_t)=\alpha+\beta t+\varepsilon_t$. Modelin məqsədi müştəriyönümlü idarəetmənin dövriyyəyə səbəb-nəticə təsirini sübut etmək deyil, 2020–2025 dövründə sektorun nominal artım trayektoriyasını təsviri şəkildə göstərməkdir. Ən kiçik kvadratlar üsulu ilə $\beta=0{,}1801$, $R^2=0{,}736$ əldə edilmişdir; trend əmsalının eksponent transformasiyası orta illik nominal trend artımını təxminən 19,7 faiz göstərir. Faktiki başlanğıc və son göstəricilər üzrə mürəkkəb orta illik artım isə 23,8 faizdir. Müşahidə sayı cəmi altı olduğuna görə trend nəticələri proqnoz modeli kimi deyil, təsviri statistika kimi şərh olunur.

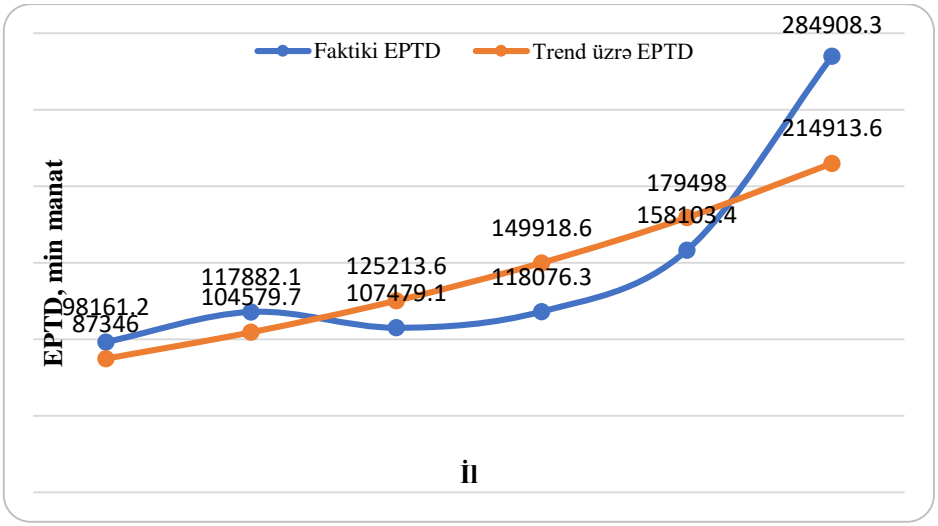

Qrafik 1. *Elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin faktiki və trend dinamikası, 2020–2025*

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif hesablamaları.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

2020–2025-ci illər üzrə dinamika elektron ticarətdə düzxətli deyil, dalğalı genişlənmə olduğunu göstərir. 2020-ci ildə pandemiya dövrünün aşağı bazasından və davranış dəyişikliklərindən sonra 2021-ci ildə dövriyyə artmış, 2022-ci ildə geriləmiş, 2023-cü ildə stabilləşmiş və 2024–2025-ci illərdə artım yenidən sürətlənmişdir. 2025-ci ildə faktiki dövriyyənin trend üzrə 214,9 milyon manatlıq səviyyəni 70 milyon manata yaxın üstələməsi son ildə bazarın əvvəlki trayektoriyadan daha sürətli genişləndiyini göstərir (Qrafik 1). Bununla belə, 284,9 milyon manatlıq elektron pərakəndə dövriyyənin 67,6 milyard manatlıq ümumi pərakəndə bazarın yalnız 0,42 faizini təşkil etməsi

rəqəmsal satışların yüksək artım tempinə baxmayaraq struktur payının hələ kiçik olduğunu göstərir. Buna görə artım tempini platformaların yetkinliyindən ayrı şərh etmək düzgün olmaz.

Rəqəmsal ödənişlər üzrə mühit daha sürətlə inkişaf edir. Mərkəzi Bankın 2025-ci il üzrə yekun məlumatında daxili kart əməliyyatlarının 67,6 faizinin nağdsız formada həyata keçirildiyi qeyd edilir (Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, 2026). Ödəniş infrastrukturunun genişlənməsi elektron ticarət üçün zəruri şərtdir, lakin yetərli şərt deyil. Kannan və Li (2017) rəqəmsal marketinqdə dəyərin ayrı-ayrı kanallardan deyil, təmas nöqtələrinin inteqrasiyasından yarandığını vurğulayır. Wedel və Kannan (2016) isə data zəngin mühitdə fərdiləşdirmə və analitik qərarvermənin təşkilati imkanlarla tamamlanmasının vacibliyini göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan platformaları üçün problem sadəcə onlayn ödəniş və sifariş funksiyasının yaradılması deyil, həmin funksiyaların texniki sabitlik, dəstək və məlumat dövrəsi ilə birləşdirilməsidir.

Cədvəl 2. *Platformalar üzrə texniki, strateji və balanslaşdırılmış yetkinlik göstəriciləri*

Platforma	TXKİ	MSİ	İUG = MSİ−TXKİ	BMTY
Wolt	100,0	87,5	−12,5	93,5
Bolt Market	90,0	83,3	−6,7	86,6
Kontakt Home	63,3	70,8	+7,5	66,9
Baku Electronics	40,0	66,7	+26,7	51,7
Maxi.az	26,7	54,2	+27,5	38,0

Mənbə: Platformaların açıq rəqəmsal kanalları üzrə strukturlaşdırılmış müşahidə və müəllif hesablamaları. Göstəricilər 0–100 intervalındadır.

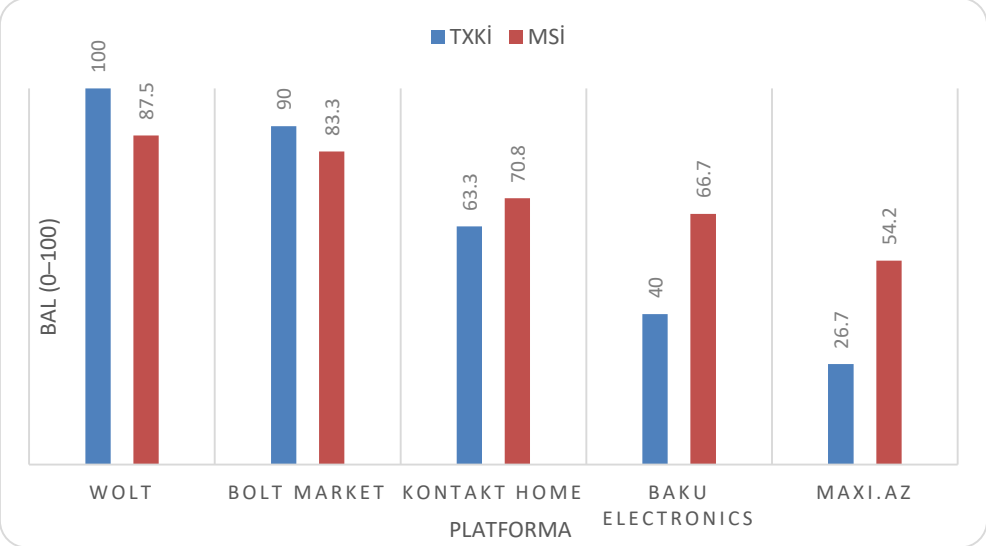

Qrafik 2. *Platformalar üzrə texniki-xidmət və strategiya yetkinliyinin müqayisəsi*

Mənbə: Cədvəl 2 əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Platforma nəticələri iki fərqli yetkinlik modelini üzə çıxarır. Wolt və Bolt Market-də TXKİ müvafiq olaraq 100,0 və 90,0 bal, MSİ isə 87,5 və 83,3 bal təşkil edir. Hər iki halda texniki komponent strategiya göstəricisini üstələsə də, fərq 12,5 və 6,7 faiz bəndi ilə məhduddur. Bu platformalarda sifarişdən çatdırılmaya qədər olan prosesin tətbiq daxilində inteqrasiyası, real-vaxt izləmə və ödəniş rahatlığı texniki səviyyənin əsas üstünlüyünü yaradır. Siebert et al. (2020) "smooth journey" yanaşması instrumental xidmətlərdə müştərinin prosesin sadə, proqnozlaşdırılan və fasiləsiz olmasını

üstün tutduğunu göstərir. Sürətli çatdırılma modelində müşahidə olunan yüksək texniki bal bu nəzəri yanaşma ilə uyğunlaşır.

Kontakt Home-da MSİ-nin TXKİ-ni 7,5 faiz bəndi üstələməsi strategiya elementlərinin mövcudluğu ilə texniki icranın keyfiyyəti arasında orta səviyyəli boşluğa işarə edir. Platforma onlayn sifariş, kampaniya, zəmanət və müştəri dəstəyi kimi vacib elementləri təqdim etsə də, müştəri səyahətinin bütün mərhələlərində eyni səviyyəli rəqəmsal inteqrasiya müşahidə olunmur. Baku Electronics və Maxi.az-da fərq daha kəskindir: strategiya göstəricisi texniki səviyyəni müvafiq olaraq 26,7 və 27,5 faiz bəndi üstələyir. Bu nəticə "funksiya mövcuddur" yanaşmasının müştəriyönümlülük üçün kifayət etmədiyini göstərir. Müştərinin gözündə kampaniya, onlayn sifariş və ödəniş seçiminin dəyəri onların sürətli, sabit və şəffaf işləməsindən asılıdır.

Handoyo-nun (2024) meta-analizi e-ticarətdə etibar, risk, təhlükəsizlik və elektron ağızdan-ağıza kommunikasiyanın alış qərarlarına sistemli təsir göstərdiyini göstərir. Quintus et al. (2024) inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan bazarları müqayisə edən araşdırmasında da veb-sayt keyfiyyəti və təhlükəsizliyin onlayn etibar üçün mühüm olduğu müəyyən edilmişdir. Bu nəticələr texniki sabitliyin yalnız IT göstəricisi deyil, birbaşa idarəetmə və etibar infrastrukturu olduğunu əsaslandırır. Azərbaycanın seçilmiş yerli retailer-lərində müşahidə olunan yüksək müsbət İUG, müştəriyə təklif olunan strategiya elementlərinin onların dayandığı texniki baza ilə tam eyni sürətlə inkişaf etmədiyini göstərir.

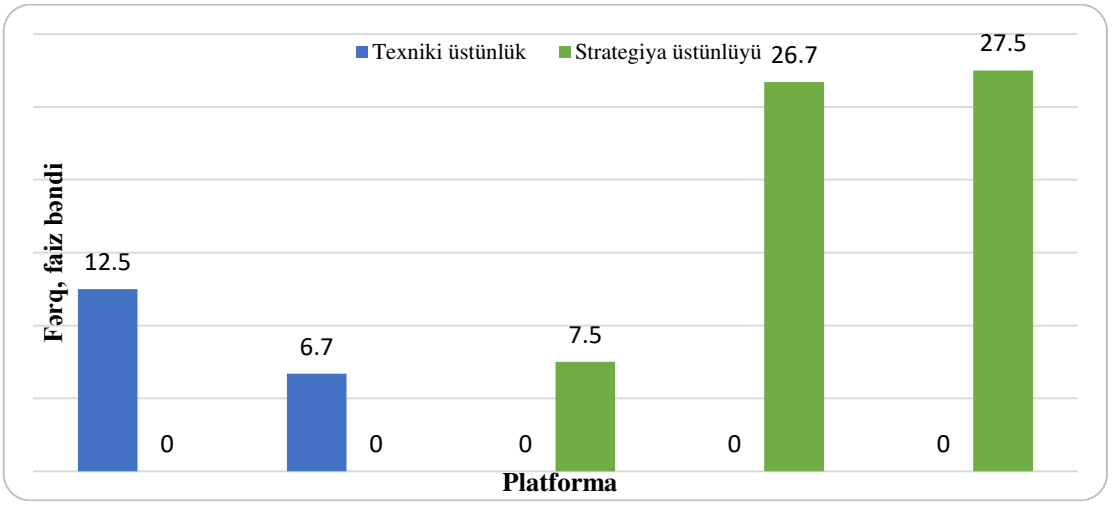

Qrafik 3. *Texniki və strateji komponentlər arasındakı idarəetmə boşluğunun istiqaməti*

Mənbə: Cədvəl 2 əsasında müəllif hesablamaları. Yaşıl sütun strategiya üstünlüyünü, mavi sütun texniki üstünlüyü göstərir.

Cədvəl 3. *İdarəetmə boşluğunun praktik interpretasiyası və prioritet tədbirlər*

Platforma qrupu	Əsas müşahidə	İdarəetmə problemi	Prioritet tədbirlər
Wolt / Bolt Market	Yüksək TXKİ və MSİ, kiçik boşluq	Mövcud yüksək xidmət səviyyəsində fərdiləşdirmənin dərinləşdirilməsi	CRM/data analitika, proaktiv dəstək, fərdiləşdirilmiş loyallıq
Kontakt Home	Strategiya texniki səviyyəni az fərqlə üstələyir	Omnikanal imkanların qeyri-bərabər inteqrasiyası	Sifariş-status inteqrasiyası, vahid müştəri profili, xidmət sonrası ölçmə

Baku Electronics / Maxi.az	Strategiya texniki səviyyəni 26–28 bənd üstələyir	Görünən funksiyalarla faktiki rəqəmsal icra arasında boşluq	Texniki sabitlik, sürət, izləmə, mobil təcrübə, geribildirim KPI-ları

Mənbə: Tədqiqat nəticələrinin müəllif interpretasiyası.

Balanslaşdırılmış Müştəri Təcrübəsi Yetkinliyi texniki və strateji komponentlər arasındakı qarşılıqlı asılılığı daha sərt nəzərə alır. Wolt üçün BMTY 93,5, Bolt Market üçün 86,6, Kontakt Home üçün 66,9, Baku Electronics üçün 51,7, Maxi.az üçün isə 38,0 baldır. Sıralama əvvəlki inteqral qiymətləndirmə ilə dəyişməsə də, geometrik orta balanssızlığı daha aydın cəzalandırır. Məsələn, Baku Electronics-in MSİ-si 66,7 olsa da, TXKİ-nin 40,0 bal olması BMTY-ni 51,7-yə endirir. İdarəetmə baxımından bu nəticə yeni loyallıq və kampaniya alətlərinin əlavə edilməsindən əvvəl mövcud rəqəmsal kanalın etibarlılığının yüksəldilməsinin daha böyük marjinal fayda verə biləcəyini göstərir.

Rose et al. (2012) onlayn müştəri təcrübəsinin etibar, məmnuniyyət və təkrar alış niyyəti ilə əlaqəsini empirik şəkildə göstərmişdir. Verhoef et al. (2009) isə təcrübənin əvvəlki qarşılıqlı əlaqələrdən təsirlənən dinamik proses olduğunu vurğulayır. Bu baxımdan bir dəfə yaşanan texniki nasazlıq yalnız həmin sifarişin problemi deyil; növbəti alışda gözləntiləri və risk qavrayışını da dəyişə bilər. Azərbaycan platformaları üçün xidmət keyfiyyəti ölçməsinin səhifə yüklənmə sürəti, uğursuz ödəniş payı, çatdırılma dəqiqliyi, ilk cavab müddəti, problemin həll müddəti və geri qaytarma dövrü kimi əməliyyat KPI-ları ilə sistemləşdirilməsi müştəriyönümlü idarəetməni daha ölçülə bilən edə bilər.

Tədqiqatın nəticələri eyni zamanda rəqəmsal transformasiyanın texnologiya alınması ilə eyniləşdirilməməsi fikrini dəstəkləyir. Kannan və Li (2017) rəqəmsal mühitdə müştəri və şirkət arasındakı təmasların bütöv sistem kimi idarə edilməsinin zəruriliyini, Wedel və Kannan (2016) isə analitikanın fərdiləşdirmə və qərarvermə üçün təşkilati mexanizmlərlə əlaqələndirilməsini önə çəkir. Bu məqalədə yüksək İUG nəticələri məhz həmin təşkilati əlaqənin zəif olduğu hallarda texniki və strategiya səviyyələrinin ayrı sürətlə inkişaf edə biləcəyini göstərir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Birincisi, beş platforma məqsədli seçmə ilə müəyyən edilmişdir və nəticələr Azərbaycan elektron ticarət bazarının statistik reprezentativ reytinqi kimi qəbul edilə bilməz. İkincisi, platformaların biznes modelləri fərqlidir və sürətli çatdırılma tətbiqinin texniki tələbləri elektronika retailer-inin saytından daha yüksək ola bilər. Üçüncüsü, ballar açıq müşahidə edilən xüsusiyyətlərə əsaslanır və müştərilərin subyektiv məmnuniyyətini birbaşa ölçmür. Növbəti tədqiqatlarda istifadəçi sorğusu, real əməliyyat KPI-ları, NPS/CSAT göstəriciləri və panel məlumatları ilə indekslərin xarici validasiyası məqsədəuyğundur.

NƏTİCƏ

Tədqiqat göstərir ki, Azərbaycanda elektron pərakəndə ticarət 2020–2025-ci illərdə yüksək nominal artım nümayiş etdirsə də, ümumi pərakəndə dövriyyədə payının 0,42 faiz səviyyəsində qalması bazarın hələ dərinləşmə mərhələsində olduğunu göstərir. Buna görə elektron ticarətin inkişafını yalnız satış dövriyyəsi ilə deyil, müştəri səyahətinin texniki və idarəetmə keyfiyyəti ilə birlikdə qiymətləndirmək daha məqsədəuyğundur.

Platforma təhlili göstərdi ki, yüksək müştəriyönümlülük üçün texniki-xidmət keyfiyyəti və strategiya yetkinliyi paralel inkişaf etməlidir. Wolt və Bolt Market-də bu iki komponent yüksək və nisbətən balanslıdır. Kontakt Home-da orta səviyyəli, Baku Electronics və Maxi.az-da isə daha geniş strategiya–texnika boşluğu müşahidə olunur. Müsbət İUG strategiyanın texniki icranı qabaqladığını göstərdiyi üçün həmin platformalarda əsas prioritet yeni görünən funksiyalar deyil, mövcud xidmətin stabil işləməsi, sifariş və çatdırılmanın izlənməsi, mobil təcrübə, CRM inteqrasiyası və satışdan sonrakı geribildirim mexanizmləridir.

Təklif olunan BMTY göstəricisi texniki və strateji komponentlərin eyni zamanda yüksək olmasını tələb etdiyindən platforma yetkinliyini daha ehtiyatlı qiymətləndirir. Praktiki baxımdan platformalar müştəri təcrübəsini ayrı-ayrı departamentlərin fəaliyyəti kimi deyil, sifarişdən sonrakı

mərhələ də daxil olmaqla vahid idarəetmə zənciri kimi ölçməlidir. Gələcək empirik tədqiqatlarda bu yanaşmanın geniş platforma seçməsi və istifadəçi səviyyəli davranış məlumatları ilə sınaqdan keçirilməsi onun ümumiləşdirilə bilməsini gücləndirə bilər.

ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2026a). Elektron pərakəndə ticarət dövriyyəsinin əsas göstəriciləri. https://www.stat.gov.az/source/trade/az/002_64.xls

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2026b, 19 yanvar). Pərakəndə ticarət dövriyyəsi haqqında. https://www.stat.gov.az/news/index.php?id=6583&lang=az

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. (2026, 12 mart). Central Bank continues efforts to expand digital payments. https://www.cbar.az/press-release-5438/central?language=en

Becker, L., & Jaakkola, E. (2020). Customer experience: Fundamental premises and implications for research. Journal of the Academy of Marketing Science, 48, 630–648. https://doi.org/10.1007/s11747-019-00718-x

Bleier, A., Harmeling, C. M., & Palmatier, R. W. (2019). Creating effective online customer experiences. Journal of Marketing, 83(2), 98–119. https://doi.org/10.1177/0022242918809930

Handoyo, S. (2024). Purchasing in the digital age: A meta-analytical perspective on trust, risk, security, and e-WOM in e-commerce. Heliyon, 10(8), e29714. https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2024.e29714

Homburg, C., Jozić, D., & Kuehnl, C. (2017). Customer experience management: Toward implementing an evolving marketing concept. Journal of the Academy of Marketing Science, 45, 377–401. https://doi.org/10.1007/s11747-015-0460-7

Kannan, P. K., & Li, H. A. (2017). Digital marketing: A framework, review and research agenda. International Journal of Research in Marketing, 34(1), 22–45. https://doi.org/10.1016/j.ijresmar.2016.11.006

Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding customer experience throughout the customer journey. Journal of Marketing, 80(6), 69–96. https://doi.org/10.1509/jm.15.0420

Quintus, M., Mayr, K., Hofer, K. M., & Chiu, Y. T. (2024). Managing consumer trust in e-commerce: Evidence from advanced versus emerging markets. International Journal of Retail & Distribution Management, 52(10/11), 1038–1056. https://doi.org/10.1108/IJRDM-10-2023-0609

Rose, S., Clark, M., Samouel, P., & Hair, N. (2012). Online customer experience in e-retailing: An empirical model of antecedents and outcomes. Journal of Retailing, 88(2), 308–322. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2012.03.001

Siebert, A., Gopaldas, A., Lindridge, A., & Simões, C. (2020). Customer experience journeys: Loyalty loops versus involvement spirals. Journal of Marketing, 84(4), 45–66. https://doi.org/10.1177/0022242920920262

Verhoef, P. C., Lemon, K. N., Parasuraman, A., Roggeveen, A., Tsiros, M., & Schlesinger, L. A. (2009). Customer experience creation: Determinants, dynamics and management strategies. Journal of Retailing, 85(1), 31–41. https://doi.org/10.1016/j.jretai.2008.11.001

Wedel, M., & Kannan, P. K. (2016). Marketing analytics for data-rich environments. Journal of Marketing, 80(6), 97–121. https://doi.org/10.1509/jm.15.0413

ABSTRACT

DIGITAL MATURITY OF CUSTOMER EXPERIENCE AND THE MANAGEMENT GAP ON AZERBAIJANI E-COMMERCE PLATFORMS

Abdulla Abdullayev

Baku Business University, Baku, Azerbaijan

Customer experience in e-commerce depends on the alignment of technical reliability and managerial maturity rather than the mere availability of digital functions. This study evaluates that alignment on selected e-commerce platforms in Azerbaijan and measures its implications for digital customer-experience maturity. The empirical base combines official e-retail statistics for 2020–2025 with observable features of platform websites and mobile applications. Five platforms were purposively selected to represent rapid-delivery and electronics-retail business models. The analysis applies the Technical and Service Quality Index, Customer-Oriented Strategy Index, a Management Misalignment Indicator, and a Balanced Customer Experience Maturity measure based on the geometric mean. E-retail turnover rose from AZN 98.2 million in 2020 to AZN 284.9 million in 2025, while its share of total retail turnover remained 0.42%. Wolt and Bolt Market show high and relatively balanced technical and strategic maturity. In the selected local electronics retailers, strategy scores exceed technical scores by 7.5–27.5 percentage points, revealing an implementation gap. The results indicate that technical stability, delivery tracking, CRM integration and systematic post-purchase feedback should precede further expansion of visible customer-facing features.

Keywords: *e-commerce; customer experience; digital maturity; customer-oriented management; service quality; platform; Azerbaijan*

РЕЗЮМЕ

ЦИФРОВАЯ ЗРЕЛОСТЬ КЛИЕНТСКОГО ОПЫТА И УПРАВЛЕНЧЕСКИЙ РАЗРЫВ НА ПЛАТФОРМАХ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Абдулла Абдуллаев

Бакинский Университет Бизнеса, Баку, Азербайджан

Клиентский опыт в электронной коммерции зависит от согласованности технической надежности и управленческой зрелости, а не только от наличия цифровых функций. Исследование оценивает это соответствие на выбранных платформах электронной коммерции Азербайджана и его значение для цифровой зрелости клиентского опыта. Информационная база объединяет официальную статистику электронной розничной торговли за 2020–2025 годы и наблюдаемые характеристики веб-сайтов и мобильных приложений. Пять платформ целевым методом представляют модели быстрой доставки и торговли электроникой. Для анализа используются два индекса и два производных показателя, отражающие техническую, стратегическую и сбалансированную зрелость. Оборот электронной розничной торговли вырос с 98,2 млн манатов в 2020 году до 284,9 млн манатов в 2025 году, однако его доля в общем розничном обороте составила 0,42%. Wolt и Bolt Market демонстрируют высокий и сравнительно сбалансированный уровень зрелости. На выбранных локальных платформах электроники стратегические оценки превышают технические на 7,5–27,5 процентного пункта, что указывает на разрыв реализации. Приоритетами должны быть техническая стабильность, отслеживание доставки, CRM-интеграция и системная обратная связь после покупки.

Ключевые слова: *электронная коммерция; клиентский опыт; цифровая зрелость; клиентоориентированное управление; качество сервиса; платформа; Азербайджан*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-12
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

BAZAR MÜNASİBƏTLƏRİ ŞƏRAİTİNDƏ İQTİSADİYYATIN ŞAXƏLƏNDİRİLMƏSİ: NƏZƏRİ YANAŞMALAR VƏ İNKİŞAF STRATEGİYALARI

Eltun İBRAHİMOV[1], **Gülnar CABBAROVA**[1]
[1] Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
Yazışılan müəllif: ibrahimoveltun@ndu.edu.az

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 17.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
iqtisadi diversifikasiya, iqtisadi artım, ixrac, qeyri-neft sektoru, xarici bazar, məhsul

XÜLASƏ
Məqalədə bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin mahiyyəti, nəzəri əsasları, əsas formaları və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rolu araşdırılır. Tədqiqatın əsas məqsədi iqtisadi və ixrac diversifikasiyasının struktur dəyişikliklərinə, xarici iqtisadi şoklara davamlılığa, rəqabət qabiliyyətinə və əlavə dəyərin yaradılmasına təsir mexanizmlərini sistemləşdirmək, resurs gəlirlərindən asılı iqtisadiyyatlar üçün prioritet inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Müqayisəli, sistemli və struktur təhlil metodları əsasında üfüqi və şaquli diversifikasiya, ixracyönümlü sənayeləşmə və idxaləvəzləyici istehsal strategiyalarının iqtisadi üstünlükləri və tətbiq xüsusiyyətləri qiymətləndirilir. Norveç və Səudiyyə Ərəbistanının beynəlxalq təcrübələri müqayisə edilir, həmin yanaşmaların Azərbaycan iqtisadiyyatında tətbiqi imkanları nəzərdən keçirilir. Araşdırma göstərir ki, iqtisadi fəaliyyət sahələrinin genişlənməsi özlüyündə dayanıqlı iqtisadi artımı təmin etmir. Məhsuldarlığın yüksəldilməsi, texnoloji inkişaf, institusional keyfiyyət, rəqabət mühitinin təkmilləşdirilməsi və insan kapitalının gücləndirilməsi diversifikasiyanın səmərəliliyini müəyyən edən əsas amillərdir. Azərbaycan üçün resurs gəlirlərinin qeyri-neft sektoruna səmərəli yönəldilməsi, yüksək əlavə dəyər yaradan istehsal sahələrinin inkişafı, emal sənayesinin və ixrac zəncirlərinin genişləndirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, regional sahibkarlığın dəstəklənməsi və nəticəyönümlü qiymətləndirmə mexanizmlərinin gücləndirilməsi istiqamətində müvafiq təkliflər irəli sürülür. Bu tədbirlərin iqtisadi strukturun davamlı transformasiyasına və uzunmüddətli makroiqtisadi sabitliyə töhfə verə biləcəyi əsaslandırılır.

GİRİŞ

Qlobal iqtisadiyyatda təchizat zəncirlərinin yenidən qurulması, texnoloji dəyişikliklərin sürətlənməsi və xammal qiymətlərində dalğalanmalar iqtisadi strukturun dayanıqlılığı məsələsini ön plana çıxarır. Tək bir sahə və ya məhdud ixrac məhsulları qrupundan asılılıq fiskal gəlirləri, məşğulluğu və investisiya gözləntilərini xarici şoklara həssas edir. Buna görə diversifikasiya təkcə iqtisadi fəaliyyət sahələrinin artırılması deyil, həm də iqtisadiyyatın daha yüksək məhsuldarlığa və sabit gəlir mənbələrinə doğru struktur transformasiyası kimi nəzərdən keçirilməlidir.

İqtisadiyyatın şaxəli inkişafı bazar münasibətləri, investisiya mühiti, resurs təminatı, ixrac siyasəti və insan kapitalı ilə əlaqəli kompleks proses kimi təqdim edilməlidir. Bu yanaşma genişləndirilərək məqalədə belə bir tədqiqat sualı qoyulur: iqtisadi şaxələnmə hansı şərtlərdə yalnız yeni fəaliyyətlərin yaranması ilə məhdudlaşmır və dayanıqlı artımın, rəqabətqabiliyyətliliyin və risklərin azaldılmasının amilinə çevrilir?

Tədqiqatın məqsədi diversifikasiyanın məzmun elementlərini və həyata keçirilmə mexanizmlərini təhlil etmək, beynəlxalq təcrübədən çıxarılan dərsləri müqayisə etmək və Azərbaycanın iqtisadi strukturunun keyfiyyətcə yenilənməsi üçün praktik prioritetləri əsaslandırmaqdır. Məqalənin elmi-praktik yanaşması diversifikasiyanın kəmiyyət genişlənməsi ilə məhsuldarlığa əsaslanan keyfiyyət dəyişməsini fərqləndirməsinə söykənir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasını iqtisadi diversifikasiya, struktur dəyişiklikləri və dayanıqlı iqtisadi inkişafla bağlı elmi yanaşmalar təşkil edir. Araşdırmada iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin mahiyyəti, əsas formaları, iqtisadi artıma və rəqabətqabiliyyətliliyə təsiri,

həmçinin bu prosesin həyata keçirilməsini şərtləndirən institusional, texnoloji və iqtisadi amillər nəzərdən keçirilmişdir.

Tədqiqatda sistemli yanaşma, müqayisəli və struktur təhlili, elmi abstraksiya və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Sistemli yanaşma diversifikasiya proseslərinin iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə qarşılıqlı əlaqəsini qiymətləndirməyə, müqayisəli təhlil üfüqi və şaquli diversifikasiya strategiyalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə, struktur təhlili isə iqtisadi fəaliyyətlərin şaxələndirilməsinin inkişaf imkanlarını araşdırmağa yönəldilmişdir.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

İqtisadi şaxələndirmənin nəzəri mahiyyəti və struktur transformasiyası

İqtisadi diversifikasiya iqtisadi fəaliyyətin məhsul, sektor, texnologiya, bazar və gəlir mənbələri üzrə müxtəlifləşdirilməsidir. Makroiqtisadi səviyyədə bu, ayrı-ayrı sahələrin ÜDM, məşğulluq və ixrac strukturundakı çəkilərinin dəyişməsi; mikroiqtisadi səviyyədə isə müəssisələrin yeni məhsullara, müştəri qruplarına və dəyər zənciri mərhələlərinə daxil olması ilə ifadə edilir. Bu iki səviyyə bir-birini tamamlayır: müəssisə səviyyəsində səmərəli yeni fəaliyyət yaranmadan ölkə miqyasında davamlı struktur dəyişmə mümkün olmur.

Diversifikasiyanı sadə genişlənmədən fərqləndirmək vacibdir. Eyni məhsulun satış həcminin artırılması və ya eyni biznes modelinin digər şəhərə köçürülməsi miqyas artımı yaradır, lakin məhsul və ya fəaliyyət strukturunun dəyişməsini mütləq ifadə etmir. Şaxələndirmədə isə gəlir əldə etməyin mahiyyətcə yeni kanalları, texnologiyaları və bazarları formalaşır. Bu fərq siyasətin nəticələrini ölçərkən yeni müəssisələrin sayına deyil, onların yaratdığı əlavə dəyərə, məhsuldarlığa və ixrac keyfiyyətinə diqqət yetirməyi tələb edir.

İqtisadi fəaliyyətlərin müxtəlifliyi ilə inkişaf səviyyəsi arasındakı münasibət düzxətli olmaya bilər. Imbs və Wacziarg (2003) inkişafın ilkin mərhələlərində sektorlar üzrə müxtəlifliyin genişlənməsini, müəyyən yüksək gəlir səviyyələrində isə yenidən ixtisaslaşma meylini göstərmişlər. Hausmann, Hwang və Rodrik (2007) ixrac edilən məhsulların xarakterinin və bilik tutumunun sonrakı iqtisadi artımla əlaqəsini vurğulamışlar. Beləliklə, diversifikasiya hər bir şəraitdə mümkün qədər çox sahəyə sərmayə yatırmaq deyil, yeni məhsuldar kompetensiyaların yaradılması və iqtisadi mürəkkəbliyin artırılması kimi başa düşülməlidir.

Üfüqi və şaquli diversifikasiya: qarşılıqlı tamamlayıcılıq

Üfüqi diversifikasiya müəssisənin və ya iqtisadiyyatın mövcud fəaliyyət bazasından yeni məhsul, xidmət və bazarlara keçməsini nəzərdə tutur. Bu keçid mövcud bilik və satış kanallarına yaxın istiqamətlərdə, yaxud tam fərqli fəaliyyətlərdə reallaşa bilər. Şaquli diversifikasiya isə dəyər zəncirinin əvvəlki və ya sonrakı mərhələlərinə inteqrasiya, xammalın emalı, komponent istehsalı, logistika, brend və satış xidmətləri kimi əlavə dəyər yaradan proseslərin mənimsənilməsidir.

Məsələn, kənd təsərrüfatı məhsulunu xammal kimi satmaq əvəzinə onun çeşidlənməsi, qablaşdırılması və emalını inkişaf etdirmək şaquli transformasiya imkanlarını genişləndirir. Eyni istehsal və texnoloji bacarıqlardan istifadə etməklə yeni məhsul xətti yaratmaq üfüqi istiqamətə nümunə ola bilər. Lakin müəssisə səviyyəsində üfüqi inteqrasiya anlayışı ilə makrosəviyyəli məhsul diversifikasiyasını eyniləşdirmək düzgün deyil: birincisi bazar strukturunu və rəqabəti də dəyişdirə bilər.

Hər iki yanaşmanın müsbət nəticələri avtomatik deyil. Şaquli inteqrasiya təchizat risklərini azaltmaqla yanaşı, idarəetmə xərclərini artıra bilər; üfüqi genişlənmə isə bazar imkanlarını artırsa da, kompetensiyaların həddindən artıq yayılmasına və rəqabətin məhdudlaşdırılmasına səbəb ola bilər. Bu səbəbdən seçim müəssisələrin texnoloji imkanları, investisiya tutumu və bazar rəqabəti əsasında aparılmalıdır.

Cədvəl 1. *İqtisadi diversifikasiyanın əsas istiqamətlərinin müqayisəsi*

Meyar	Üfüqi şaxələndirmə	Şaquli şaxələndirmə
Əsas məzmun	Yeni məhsul və bazar istiqamətləri	Dəyər zəncirinin əlavə mərhələlərinin mənimsənilməsi
Əsas iqtisadi məqsəd	Gəlir mənbələrinin və bazarların genişləndirilməsi	Əlavə dəyərin və təchizat səmərəliliyinin artırılması
Əsas imkan	Risklərin daha çox məhsul və bazara bölünməsi	Emal, keyfiyyət və satış marjasının yüksəlməsi
Potensial məhdudiyyət	İdarəetmə mürəkkəbliyi və yeni bazar riski	Yüksək kapital ehtiyacı və koordinasiya xərcləri
Siyasət prioriteti	Rəqabət, innovasiya, ixrac bazarlarına çıxış	Emal infrastrukturu, standartlar və logistika

Qeyd: Müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

İxrac strategiyaları və şaxələndirmənin keyfiyyət göstəriciləri

İxracın diversifikasiyası məhsul çeşidinin və xarici bazarların genişlənməsi ilə yanaşı, texnoloji və bilik tutumunun yüksəlməsini də əhatə edir. Məhsul sayının çoxalması hər zaman ixracın keyfiyyətcə yaxşılaşması demək deyil. Xammal ixracına yeni oxşar xammal kateqoriyalarının əlavə edilməsi bir tip qiymət şokuna həssaslığı tam aradan qaldırmaya bilər. Digər tərəfdən, emal, sertifikatlaşdırma, dizayn və satış sonrası xidmətlər kimi fəaliyyətlərin inkişafı ixracın yerli iqtisadiyyatda yaratdığı dəyəri artırır.

Şaxələndirmə iki əsas inkişaf strategiyasını fərqləndirir: idxaləvəzləyici istehsal və ixracyönümlü sənayeləşmə. Birinci yanaşma daxili istehsal potensialını qurmaq və müəyyən strateji asılılıqları azaltmaq məqsədi daşıyır. İkinci yanaşma isə müəssisələri beynəlxalq rəqabət, məhsul standartları və xarici tələb əsasında təkmilləşməyə təşviq edir. Hər iki strategiyanın nəticəsi seçilən alətlərin müddətindən, şəffaflığından və bazar nizam-intizamından asılıdır.

Dövlət dəstəyinin müvəqqəti və ölçüləbilən nəticələrlə əlaqələndirilməsi məqsədəuyğundur. İstehsal subsidiyaları, vergi güzəştləri və güzəştli maliyyə yalnız yeni bazar biliklərinin, məşğulluğun, məhsuldarlığın və ixracın genişlənməsi ilə müşayiət olunduqda uzunmüddətli ictimai fayda yarada bilər. Əks halda müdafiə olunan sahələr daimi güzəştlərdən asılı vəziyyətə düşə bilər.

Resurs zəngin ölkələrin təcrübəsi: Norveç və Səudiyyə Ərəbistanı

Təbii resurslardan yüksək gəlir əldə edən ölkələr üçün şaxələndirmə siyasətinin əsas problemi müvəqqəti resurs rentasını uzunömürlü məhsuldar aktivlərə çevirməkdir. Bu baxımdan Norveçin resurs gəlirlərinin yığılması və idarə edilməsində institusional yanaşması xüsusi qeyd etmək lazımdır. Norveçdə Dövlət Pensiya Fondu Qlobal və fiskal qayda neft gəlirlərinin büdcə xərclərinə mərhələli ötürülməsini tənzimləyir; rəsmi çərçivədə fondun gözlənilən real gəlirliliyi uzun müddət üzrə təqribən 3 faiz kimi qəbul edilir (Norveç Maliyyə Nazirliyi, 2025).

Bu təcrübədən çıxarılan əsas nəticə yalnız maliyyə vəsaitinin ehtiyat fondunda toplanması deyil, resurs gəlirlərinin sərf olunmasını fiskal intizam, nəsillərarası ədalət, şəffaflıq və geniş istehsal potensialı ilə əlaqələndirməkdir. Eyni zamanda Norveç modelini başqa iqtisadiyyatlara mexaniki tətbiq etmək mümkün deyil: iqtisadi struktur, institutlar, əhali və bazar ölçüsü fərqlidir.

Səudiyyə Ərəbistanı nümunəsi resurs gəlirlərindən asılılığın azaldılması üçün proqramlaşdırılmış transformasiyanın başqa istiqamətini göstərir. "Saudi Vision 2030" qeyri-neft fəaliyyətləri, turizm, xidmətlər, investisiya və insan kapitalı üzrə hədəflər ətrafında qurulmuş strateji çərçivədir. Bu yanaşma dövlətin koordinasiya rolunu gücləndirsə də, hər bir təşəbbüsün səmərəliliyi uzunmüddətli özəl investisiya, real rəqabət və maliyyə dayanıqlılığı əsasında qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan üçün struktur siyasətinin prioritetləri

Azərbaycanın iqtisadi şaxələndirmə imkanları enerji sektorundan formalaşan kapitalın qeyri-neft iqtisadiyyatına yönəldilməsi, daxili bazarın inkişafı, regionların istehsal potensialından istifadə və xarici bazarlara çıxış perspektivləri ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu

resurs gəlirlərinin idarə olunmasında mühüm institusional mexanizmdir; lakin maliyyə resurslarının mövcudluğu iqtisadi transformasiyanın yalnız ilkin şərtidir. Dayanıqlı nəticə üçün kapitalın məhsuldar layihələrə çevrilməsi və həmin layihələrin iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsi zəruridir.

İlk prioritet kənd təsərrüfatı və digər xammal sahələrində emal, qablaşdırma, soyuducu logistika, standartlaşdırma və marketinq zəncirlərinin inkişafıdır. İkinci prioritet rəqəmsal xidmətlər, peşə və texnoloji təhsil, biznes xidmətləri və sənaye təchizatı kimi sahələrdə yeni kompetensiyaların yaradılmasıdır. Üçüncü prioritet regionlar üzrə vahid mexaniki ixtisaslaşmadan uzaqlaşaraq yerli resurslar, bazara çıxış və insan kapitalı əsasında fərqləndirilmiş investisiya yanaşmasının tətbiqidir.

Maliyyələşmədə sahibkarlıq kreditləri ilə yanaşı, zəmanət mexanizmləri, lizinq, özəl kapital iştirakı və innovasiya layihələrinin mərhələli dəstəklənməsi əhəmiyyət kəsb edə bilər. Bu alətlər yalnız maliyyəyə çıxışı deyil, investisiyanın məhsuldarlığını və sahibkarların yeni fəaliyyətlərə keçmə qabiliyyətini yaxşılaşdırmalıdır. Dövlət proqramlarında sahəvi hədəflərlə yanaşı müəssisə səviyyəsində ölçülən nəticələrin də müəyyənləşdirilməsi tövsiyə edilir.

Cədvəl 2. *Azərbaycan üçün diversifikasiya siyasətinin təklif edilən qiymətləndirmə çərçivəsi*

İstiqamət	**Siyasət aləti**	**İzlənə bilən nəticə göstəricisi**
Emal və dəyər zənciri	İnfrastruktur, standart, texniki dəstək	Emal məhsullarının əlavə dəyəri və ixrac payı
Yeni sahələr və innovasiya	Bacarıqlar, tədqiqat-sənaye əməkdaşlığı	Yeni məhsullar və məhsuldarlıq dəyişməsi
Regional sahibkarlıq	Yerli klasterlər, logistika, maliyyəyə çıxış	Region üzrə yeni dayanıqlı məşğulluq
İxrac bazarları	Sertifikatlaşdırma, ticarət təşviqi	Yeni ixrac bazarları və məhsul qrupları
İnstitusional səmərəlilik	Nəticəyönümlü dəstək və monitorinq	Dəstəyin hər vahidinə düşən iqtisadi nəticə

Qeyd: Cədvəl müəlliflər tərəfindən hazırlanmışdır.

NƏTİCƏ

Aparılan nəzəri və müqayisəli təhlil göstərir ki, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi bir-birindən müstəqil sahələrin çoxaldılması deyil, iqtisadi resursların daha məhsuldar fəaliyyətlərə istiqamətləndirilməsi, yeni kompetensiyaların formalaşması və xarici risklərə həssaslığın azaldılması prosesidir. İqtisadiyyatın şaxələnməsi ilə dayanıqlı artım arasındakı əlaqə institusional mühitdən, insan kapitalından, texnoloji yenilənmədən və rəqabətin keyfiyyətindən asılıdır.

Üfüqi və şaquli diversifikasiya qarşılıqlı tamamlayıcı alətlərdir. Birincisi yeni məhsul və bazar imkanları yaradır, ikincisi isə dəyər zəncirlərinin dərinləşdirilməsi yolu ilə əlavə dəyəri artırır. İxrac siyasətində məhsul çeşidinin kəmiyyətcə genişlənməsi ilə onun texnoloji və keyfiyyət dəyişməsi bir-birindən fərqləndirilməlidir. Beynəlxalq müqayisə resurs gəlirlərindən istifadədə fiskal intizam və uzunmüddətli strategiyanın əhəmiyyətini təsdiqləyən nümunələr təqdim edir, lakin hər bir ölkə üçün vahid universal model müəyyən etmir.

Azərbaycan üçün əsas vəzifə enerji gəlirlərinin qeyri-neft sektorunda məhsuldarlıq, emal, innovasiya və regional sahibkarlıq imkanlarına çevrilməsini gücləndirməkdir. Bu məqsədlə dövlət dəstəyi şəffaf və nəticəyə bağlı olmalı, strateji tədbirlər əlavə dəyər, ixracın mürəkkəbliyi, yeni bazarlara çıxış, dayanıqlı məşğulluq və özəl investisiya indikatorları ilə qiymətləndirilməlidir. Məqalə konseptual xarakter daşıdığından sonrakı araşdırmalarda bu göstəricilərin zaman sıraları və sahəvi məlumatlar əsasında empirik sınaqdan keçirilməsi məqsədəuyğundur.

ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu. (n.d.). Rəsmi internet səhifəsi. https://www.oilfund.az/

Hausmann, R., Hwang, J., & Rodrik, D. (2007). What you export matters. Journal of Economic Growth, 12(1), 1-25. https://doi.org/10.1007/s10887-006-9009-4

Imbs, J., & Wacziarg, R. (2003). Stages of diversification. American Economic Review, 93(1), 63-86. https://doi.org/10.1257/000282803321455160

Norges Bank Investment Management. (n.d.). About the fund. https://www.nbim.no/en/about-us/about-the-fund/

Norveç Maliyyə Nazirliyi. (2025). The Government Pension Fund and fiscal policy guideline. https://www.regjeringen.no/en/documents/meld.-st2.-22-20242025/id3119577/

Saudi Vision 2030. (n.d.). Vision 2030. https://www.vision2030.gov.sa/

ABSTRACT

ECONOMIC DIVERSIFICATION UNDER MARKET CONDITIONS: THEORETICAL APPROACHES AND DEVELOPMENT STRATEGIES

Eltun Ibrahimov, Gulnar Jabbarova

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

This article examines the essence, theoretical foundations, and primary forms of economic diversification within the context of market relations, as well as its role in ensuring sustainable economic development. The primary objective of the research is to systematize the mechanisms through which economic and export diversification influence structural changes, resilience to external economic shocks, competitiveness, and value creation, while also identifying priority development paths for economies dependent on resource revenues. Utilizing comparative, systemic, and structural analysis, the study evaluates the economic advantages and implementation characteristics of horizontal and vertical diversification, export-oriented industrialization, and import-substituting production strategies. The international experiences of Norway and Saudi Arabia are compared, and the potential for applying these approaches within the Azerbaijani economy is explored. The research indicates that the expansion of economic activity sectors does not, in itself, guarantee sustainable economic growth. Increasing productivity, technological advancement, institutional quality, improving the competitive environment, and strengthening human capital are the key factors that determine the effectiveness of diversification. For Azerbaijan, proposals are put forward regarding the efficient channeling of resource revenues into the non-oil sector, the development of production areas that generate high value-added, the expansion of the processing industry and export chains, the stimulation of innovation, the support of regional entrepreneurship, and the strengthening of results-oriented evaluation mechanisms. It is argued that these measures can contribute to the sustainable transformation of the economic structure and to long-term macroeconomic stability.

Keywords*: economic diversification, economic growth, exports, non-oil sector, foreign market, product*

РЕЗЮМЕ

ДИВЕРСИФИКАЦИЯ ЭКОНОМИКИ В УСЛОВИЯХ РЫНКА: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ И СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ

Эльтун Ибрагимов, Гюльнар Джаббарова

Нахчыванский государственный университет, Нахчыван, Азербайджан

В данной статье рассматриваются сущность, теоретические основы и основные формы экономической диверсификации в контексте рыночных отношений, а также её роль в обеспечении устойчивого экономического развития. Главная цель исследования — систематизировать механизмы, посредством которых диверсификация экономики и экспорта

влияет на структурные изменения, устойчивость к внешним экономическим шокам, конкурентоспособность и создание добавленной стоимости, а также определить приоритетные пути развития для экономик, зависящих от доходов от природных ресурсов. С применением методов сравнительного, системного и структурного анализа в работе оцениваются экономические преимущества и особенности реализации стратегий горизонтальной и вертикальной диверсификации, экспортно-ориентированной индустриализации и импортозамещающего производства. Проводится сопоставление международного опыта Норвегии и Саудовской Аравии, а также изучаются возможности применения подобных подходов в экономике Азербайджана. Исследование показывает, что расширение секторов экономической деятельности само по себе не гарантирует устойчивого экономического роста. Ключевыми факторами, определяющими эффективность диверсификации, являются повышение производительности, технологический прогресс, качество институтов, развитие конкурентной среды и укрепление человеческого капитала. Для Азербайджана предложены меры, касающиеся эффективного направления доходов от природных ресурсов в ненефтяной сектор, развития производств с высокой добавленной стоимостью, расширения перерабатывающей промышленности и экспортных цепочек, стимулирования инноваций, поддержки регионального предпринимательства, а также совершенствования механизмов оценки, ориентированных на конкретные результаты. Утверждается, что данные меры могут способствовать устойчивой трансформации экономической структуры и обеспечению долгосрочной макроэкономической стабильности.

***Ключевые слова**: экономическая диверсификация, экономический рост, экспорт, ненефтяной сектор, внешний рынок, продукт*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-14
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

PAYLI MÜLKİYYƏTDƏ ZƏRURİ XƏRCLƏRİN HÜQUQİ REJİMİ VƏ DİGƏR MÜLKİYYƏTÇİLƏRƏ QARŞI REQRES TƏLƏBİ

İsmayıl QƏRİBLİ
Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: ismayilgaribli@ndu.edu.az*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 30.10.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
paylı mülkiyyət, zəruri xərclər, saxlama xərcləri, qoruma tədbirləri, reqres tələbi, pay prinsipi, ümumi əmlak

XÜLASƏ
Paylı mülkiyyətdə ümumi əşyanın saxlanması və qorunması üçün xərc çəkilməsi bir tərəfdən əşyanın fiziki və iqtisadi bütövlüyünün qorunmasına, digər tərəfdən isə mülkiyyətçilər arasında maliyyə yükünün ədalətli bölüşdürülməsinə xidmət edir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 217.1-ci maddəsi ümumi əmlak üzrə vergilərin, rüsumların, digər ödənişlərin, habelə saxlama və qorunma xərclərinin paylara mütənasib daşınmasını müəyyən edir. 217.2-ci maddə isə zərurət olmadan və digər mülkiyyətçilərin razılığı alınmadan çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməməsini nəzərdə tutur. Bununla yanaşı, Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsi əşyaya dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması üçün dərhal görülməsi zəruri olan tədbirlərin hər bir mülkiyyətçi tərəfindən bütün paylı mülkiyyətçilər hesabına müstəqil həyata keçirilməsinə imkan verir. Məqalədə göstərilən normaların sistemli təhlili əsasında zəruri xərc, təxirəsalınmaz qoruma tədbiri və öz payına düşən hissədən artıq ödəniş anlayışları bir-birindən fərqləndirilir. Əsaslandırılır ki, ümumi əmlakın saxlanılması, qorunması və qanunla nəzərdə tutulan məcburi ödənişlərlə bağlı öz payına düşən hissədən artıq əsaslandırılmış xərc çəkmiş mülkiyyətçinin digər mülkiyyətçilərə qarşı onların paylarına uyğun surətdə reqres tələbi irəli sürmək hüququ qanunvericilikdə birbaşa təsbit edilməlidir. Belə tələb yalnız faktiki ödənişin həyata keçirilməsinə deyil, həm də xərcin ümumi əmlakla obyektiv bağlılığına, zəruri xarakter daşımasına, məbləğinin ağlabatan olmasına və digər mülkiyyətçilərin üzərinə yalnız onların paylarına uyğun hissənin qoyulmasına əsaslanmalıdır. Tədqiqat formal-hüquqi, sistemli və müqayisəli-hüquqi metodlara əsaslanır. Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694-cü maddəsi və İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649-cu maddəsi payından artıq ümumi xərc çəkmiş mülkiyyətçinin digər mülkiyyətçilərdən mütənasib əvəz tələb etməsini birbaşa təsbit edən modellər kimi təhlil olunur. Son illərin Scopus indeksli tədqiqatları isə çoxmülkiyyətli binalarda ortaq əmlakın saxlanması və yenilənməsi üçün maliyyə iştirakının kollektiv idarəetmənin əsas praktiki şərtlərindən biri olduğunu göstərən müqayisəli-empirik material kimi istifadə edilir.

GİRİŞ

Paylı mülkiyyət münasibətlərinin hüquqi təbiəti eyni əşya üzərində bir neçə şəxsin mülkiyyət hüququnun mövcudluğu ilə səciyyələnir. Bu xüsusiyyət ümumi əşyanın saxlanılması, qorunması və onun təsərrüfat təyinatının təmin edilməsi ilə bağlı məsələlərin yalnız faktiki və texniki tədbirlər sistemi kimi deyil, həm də paylı mülkiyyət iştirakçıları arasında formalaşan daxili hüquq münasibətlərinin mühüm elementi kimi qiymətləndirilməsini zəruri edir. Başqa sözlə, ümumi əmlakın mövcud vəziyyətinin qorunmasına yönəlmiş fəaliyyət ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin fərdi iradə və mənafeləri çərçivəsindən kənara çıxaraq, bütövlükdə ümumi mülkiyyət obyektinin hüquqi və iqtisadi taleyi ilə bağlı məsələ xarakteri daşıyır.

Ümumi əşyanın cari və əsaslı təmiri, onun məhv olması və ya zədələnməsi təhlükəsinin aradan qaldırılması, vergilərin və digər məcburi ödənişlərin ödənilməsi, sığorta, mühafizə, konservasiya və əşyanın normal istismar vəziyyətində saxlanılmasına yönəlmiş digər tədbirlərlə əlaqədar çəkilən xərclər öz təyinatına görə müxtəlif hüquqi nəticələr doğura bilər. Belə xərclərin hüquqi qiymətləndirilməsi zamanı əsas meyar onların konkret pay sahibinin subyektiv və ya fərdi mənafeyinə deyil, ümumi əmlakın fiziki bütövlüyünün, iqtisadi dəyərinin, funksional yararlılığının və təyinatı üzrə istifadə imkanının qorunmasına xidmət edib-etməməsidir. Bu baxımdan, ümumi əşyanın saxlanılması ilə bağlı xərclərin hüquqi rejimi yalnız faktiki ödəniş faktı ilə deyil, həmin xərclərin zəruriliyi, ağlabatanlığı, ümumi əmlakla funksional əlaqəsi və bütün paylı mülkiyyətçilərin mənafeyinə obyektiv şəkildə xidmət etməsi ilə müəyyənləşdirilməlidir.

Məhz bu səbəbdən, hansı xərclərin paylı mülkiyyət iştirakçılarının ümumi yükünə aid edilməsi, həmin yükün iştirakçılar arasında hansı meyarlar əsasında bölüşdürülməsi və xərci faktiki olaraq çəkmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı reqres tələbinin hansı hallarda yaranması xüsusi hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bu məsələlərin aydın hüquqi meyarlar əsasında həlli, bir tərəfdən, paylı mülkiyyət iştirakçılarının hüquq və vəzifələri arasında tarazlığın təmin edilməsinə, digər tərəfdən isə ümumi əmlakın saxlanılması və qorunması ilə bağlı maliyyə yükünün ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin üzərinə qeyri-mütənasib şəkildə düşməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir. Bu baxımdan, müvafiq hüquqi mexanizmlərin müəyyən edilməsi paylı mülkiyyət münasibətlərində hüquqi müəyyənliyin, vicdanlılığın və mülki dövriyyənin sabitliyinin təmin olunması üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 217.1-ci maddəsi paylı mülkiyyət münasibətlərində ümumi əmlakla bağlı maliyyə yükünün bölüşdürülməsinə dair əsas qaydanı müəyyən edir. Həmin normaya əsasən, hər bir paylı mülkiyyətçi ümumi əmlak üzrə vergilərin, rüsumların və digər ödənişlərin verilməsində, habelə əmlakın saxlanılması və qorunması ilə əlaqədar xərclərin çəkilməsində öz payına uyğun surətdə iştirak etməlidir (Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi, 1999, maddə 217.1). Bu müddəa payın yalnız ümumi əşya üzərində hüquqların həyata keçirilməsində iştirak ölçüsü deyil, eyni zamanda ümumi əmlakla bağlı maliyyə yükünün bölüşdürülməsi meyarı olduğunu göstərir. Bununla belə, Mülki Məcəllədə öz payına düşən hissədən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı reqres tələbi ayrıca və birbaşa norma ilə nəzərdə tutulmur.

Bu məsələ ümumi əşyanın qorunması məqsədilə təxirəsalınmaz tədbirlərin görülməsi hallarında xüsusi aktuallıq kəsb edir. Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsi hər bir mülkiyyətçiyə əşyaya dəyə biləcək zərərin qarşısının alınması üçün dərhal görülməsi zəruri olan tədbirləri bütün şərikli sahiblər hesabına müstəqil həyata keçirmək səlahiyyəti verir. Belə hallarda digər paylı mülkiyyətçilərin əvvəlcədən razılığının alınmaması özlüyündə çəkilmiş xərcin əvəzinin tələb edilməsini istisna etməməlidir, çünki razılığın gözlənilməsi zərərin baş verməsinə və ya onun həcminin artmasına səbəb ola bilər. Bununla yanaşı, "bütün şərikli sahiblər hesabına" müddəasının sonrakı daxili hesablaşmada necə tətbiq olunması, çəkilmiş xərcin zəruri və ağlabatan olduğunun kim tərəfindən sübut edilməsi, habelə reqres tələbinin hansı hədlərdə irəli sürülə bilməsi ayrıca hüquqi meyarlar əsasında müəyyən edilməlidir.

Məqalənin məqsədi zəruri xərclərin hüquqi rejimini Mülki Məcəllənin 215-ci və 217-ci maddələrinin sistemli əlaqəsi əsasında müəyyənləşdirmək, zəruri, faydalı və dəbdəbəli xərcləri fərqləndirmək, öz payına düşən hissədən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçinin reqres tələbinin yaranma şərtlərini və həcmini müəyyən etmək, habelə Azərbaycan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üçün konkret normativ model təklif etməkdir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqat formal-hüquqi, sistemli, müqayisəli-hüquqi və hüquqi modelləşdirmə metodlarının kompleks tətbiqinə əsaslanır. Formal-hüquqi metod Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 215.3.1-ci, 215.3.2-ci və 217.1–217.5-ci maddələrinin normativ məzmununun, tətbiq dairəsinin və qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Sistemli metod isə zəruri xərclərlə bağlı maliyyə yükünün paylı mülkiyyət münasibətlərinin digər elementləri, o cümlədən ümumi əşyaya sahiblik və ondan istifadə qaydası, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və ümumi əmlakın qorunmasına dair səlahiyyətlərlə qarşılıqlı əlaqədə qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Müqayisəli-hüquqi təhlil baxımından Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694-cü maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmin norma paylı mülkiyyətdən irəli gələn və ya paylı əmlakla əlaqədar idarəetmə xərclərinin, vergilərin və digər öhdəliklərin, fərqli qayda müəyyən edilmədiyi halda, mülkiyyətçilərin payları nisbətində bölüşdürülməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, öz payına düşən məbləğdən artıq ödəniş etmiş mülkiyyətçiyə digər paylı mülkiyyətçilərə onların paylarına uyğun həcmdə reqres tələbi irəli sürmək hüququ verilir (Türk Medeni Kanunu, 2001, maddə 694). Hüquq ədəbiyyatında bu norma pay nisbətinin daxili münasibətlərdə əsas bölgü meyarı kimi çıxış etməsi və

artıq ödənişin ayrıca reqres tələbinin yaranmasına əsas verməsi baxımından təhlil olunur (Yıldırır, 2024).

İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649-cu maddəsində də mahiyyət etibarilə oxşar hüquqi konstruksiya nəzərdə tutulur. Həmin maddəyə əsasən, idarəetmə xərcləri, vergilər və ümumi əşya ilə bağlı digər yüklər, fərqli qayda müəyyən edilmədiyi halda, mülkiyyətçilərin payları nisbətində daşınır. Paylı mülkiyyətçilərdən biri öz payına düşən həddən artıq xərc çəkdikdə isə o, digər mülkiyyətçilərdən onların paylarına uyğun həcmdə əvəz tələb etmək hüququ əldə edir (Swiss Civil Code, 1907, art. 649). Türkiyə və İsveçrə hüququnda mövcud olan bu modellər Azərbaycan hüququ üçün birbaşa tətbiq edilməli normativ nümunə kimi deyil, Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsində artıq təsbit olunmuş pay prinsipinin daxili hesablaşmalarda doğura biləcəyi hüquqi nəticələri daha aydın şəkildə nümayiş etdirən müqayisəli-hüquqi material kimi istifadə edilir.

Məqalədə son illərdə Scopus bazasında indeksləşdirilmiş tədqiqatlardan da məhdud və funksional məqsədlə istifadə olunur. Müxtəlif mülki hüquq sistemlərini əhatə edən tədqiqatlarda kondominiumdakı payın ümumi xərclərdə iştirakın əsas ölçülərindən biri olduğu göstərilir (Çağdaş et al., 2020). Danimarka kondominium modelinin təhlili də ümumi əmlakdakı payın ümumi komponentlərin saxlanılması və yenilənməsi ilə bağlı xərclərə görə məsuliyyətin müəyyən edilməsində mühüm meyar kimi çıxış etdiyini göstərir (Madsen et al., 2022). Ümumi əmlakın əsaslı təmiri və yenilənməsi sahəsində kollektiv qərarvermə mexanizmlərini araşdıran tədqiqatlarda bu məqsədlər üçün yaradılan fondun mövcudluğu və onun maliyyələşdirilməsi əsas praktik dəyişənlərdən biri kimi qiymətləndirilir (Muczyński, 2023). Çoxmənzilli binaların idarə olunması və saxlanılması ilə bağlı digər empirik tədqiqatlarda isə mülkiyyətçilərin ümumi ehtiyat fonduna ödəniş öhdəliyi, bu öhdəliyin icrası və ödəniş intizamı ilə bağlı praktik problemlər ayrıca təhlil edilir (Svirčić Gotovac et al., 2023).

Qeyd olunan tədqiqatlar Azərbaycan hüququnda reqres tələbinin birbaşa normativ əsası kimi deyil, ümumi əmlakın saxlanılması və qorunmasının maliyyələşdirilməsinin praktik əhəmiyyətini, eləcə də maliyyə yükünün paylı mülkiyyətçilər arasında əvvəlcədən müəyyən edilən meyarlar əsasında bölüşdürülməsi zərurətini göstərən müqayisəli və empirik material kimi istifadə olunur.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Zəruri xərclərin anlayışı və hüquqi funksiyası

Zəruri xərc anlayışının müəyyənləşdirilməsi reqres tələbinin sərhədləri üçün həlledicidir. Xərcin "zəruri" hesab edilməsi onun sadəcə mülkiyyətçi üçün faydalı və ya arzuolunan olması ilə deyil, ümumi əşyanın mövcud vəziyyətinin, dəyərinin və istifadə qabiliyyətinin saxlanması üçün obyektiv ehtiyacdan doğması ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflər zəruri idarəetmə tədbirlərini paylı əşyanın dəyərinin və istifadəyə yararlılığının qorunmasına yönələn tədbirlər kimi xarakterizə edir (Keser, 2006), bəziləri isə köhnəlmiş elektrik qurğusunun təmiri, su sızmasının aradan qaldırılması, texniki baxış və müəyyən məcburi ödənişlər kimi nümunələri bu kateqoriyada göstərirlər (Şengöz, 2017). Bu yanaşma ilə uzlaşan şəkildə, idarəetməni əşyanın məzmununa və iqtisadi təyinatına uyğun olaraq onun qorunmasına və ondan faydalanmağa xidmət edən tədbirlərin məcmusu kimi təqdim edirlər (Özcan, 2021).

Azərbaycan hüququnda zərurilik iki səviyyədə normativ əhəmiyyət daşıyır. Birincisi, Mülki Məcəllənin 215.3.1-ci maddəsinə görə mülkiyyətçilər hər bir iştirakçının əşyanın dəyərini və işlənməyə yararlığını saxlamaq üçün tədbirlərin yerinə yetirilməsini tələb etmək, tədbirlər görülmədikdə isə məhkəməyə müraciət etmək hüququnu razılaşma ilə belə aradan qaldıra bilməzlər. İkincisi, 217.2-ci maddə "zərurət olmadan" və digər mülkiyyətçilərin razılığı alınmadan çəkilmiş xərclərin əvəzinin ödənilməməsini nəzərdə tutur. Deməli, zərurilik həm qoruma tədbirini tələb etmək hüququnun, həm də razılıqsız xərcin sonradan əvəzinin mümkünlüyünün normativ meyarıdır.

Zərurilik meyarının qiymətləndirilməsi xərcin çəkildiyi ana münasibətdə aparılmalıdır. Əşyanın faktiki olaraq məhv olmadığı və ya daha ucuz üsulla təmir edilə bilinməsi sonradan məlum olduğu halda da, xərcin avtomatik olaraq zəruri olmayan sayılması üçün kifayət etməməlidir. Əsas sual xərc çəkildiyi anda mülkiyyətçinin mövcud məlumatlara əsasən həmin tədbiri ümumi əşyanın

qorunması üçün obyektiv surətdə lazımlı hesab edib-etməməsidir. Məsələn, qəza vəziyyətində dam örtüyünün müvəqqəti bərkidilməsi sonradan daha geniş əsaslı təmir aparılması ilə öz zəruriliyini itirmir.

Bununla yanaşı, xərcin "zəruri" kimi xarakterizə edilməsi onun məbləğinin qeyri-məhdud şəkildə digər paylı mülkiyyətçilərin üzərinə qoyulmasına əsas vermir. Eyni qoruma məqsədinə nail olmağa imkan verən bir neçə texniki həll mövcud olduqda, ümumi yük yalnız ağlabatan, mütənasib və məqsədəuyğun hesab edilə bilən xərc həddi ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Buna görə də zəruriliyin müəyyən edilməsi ilə yanaşı, çəkilmiş xərcin həcmi və konkret tədbirin seçilməsi də obyektivlik, qənaətlilik, mütənasiblik və ümumi mənafeyə uyğunluq meyarları əsasında qiymətləndirilməlidir.

Paya mütənasib xərc yükü: Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsinin sistemli mənası

Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsi paylı mülkiyyət münasibətlərində daxili maliyyə yükünün bölüşdürülməsinə dair baza norması kimi çıxış edir. Həmin normaya görə, vergilər, rüsumlar, ümumi əmlak üzrə digər ödənişlər, habelə əmlakın saxlanılması və qorunması ilə bağlı xərclər hər bir mülkiyyətçi tərəfindən onun payına uyğun surətdə daşınmalıdır. Bu baxımdan pay yalnız mülkiyyət hüququnun abstrakt kəmiyyət göstəricisi deyil, eyni zamanda ümumi əmlakla bağlı iqtisadi fayda və yüklərdə iştirakın hüquqi ölçüsüdür. Mülkiyyətçinin ümumi əşyanın verdiyi gəlirdə payına uyğun iştirak etməsi ilə həmin əşyanın saxlanılması və qorunması üçün zəruri olan maliyyə yüklərində eyni nisbətdə iştirak etməsi vahid iqtisadi-hüquqi prinsipin qarşılıqlı əlaqəli iki təzahürü kimi qiymətləndirilə bilər. Bəzi müəlliflər payı konkret mülkiyyətçinin hüquq və vəzifələrdən ibarət hüquqi mövqeyinin həcmini, o cümlədən xərc və digər iqtisadi nəticələrdə iştirak ölçüsünü müəyyən edən abstrakt nisbət kimi izah edir (Roth, 2021). Məsrəflərin paylı mülkiyyətçilər arasında bölüşdürülməsi məsələsinin tarixi kökləri də mövcuddur və Məcəllə üzrə ümumi mülkiyyətdə xərclərin mülkiyyətçilər arasında paylaşılması qaydalarını ayrıca araşdırılır (Kisbet, 2022).

Kondominium sistemlərinin müqayisəli təhlili də ümumi əmlakdakı payın bir neçə əsas hüquqi və iqtisadi funksiyanı yerinə yetirdiyini göstərir. Bu funksiyalar, əsasən, ümumi xərclərdə proporsional iştirakın, ümumi gəlirdən müvafiq payın əldə edilməsinin və idarəetmədə səs üstünlüyünün müəyyənləşdirilməsində ifadə olunur (Çağdaş et al., 2020). Eyni zamanda, kondominium münasibətlərində fərdi sahə üzərində mülkiyyət hüququnun ümumi komponentlərdə payla birləşdiyi və həmin payın ümumi komponentlərin saxlanılması və yenilənməsi xərclərində iştirak öhdəliyini də ehtiva etdiyi göstərilir (Madsen et al., 2022). Bu müqayisəli material göstərir ki, paylı mülkiyyət münasibətlərində mülkiyyətçinin hüquqlarının həcmi ilə ümumi əmlak üzrə xərclərdə və digər öhdəliklərdə iştirakının həcmi, bir qayda olaraq, onun payı əsasında müəyyən edilir. Bununla belə, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyinə görə, həmin qaydadan fərqli tənzimləmə qanunla və ya paylı mülkiyyətçilərin razılaşması ilə müəyyən edilə bilər. Buna görə də paya mütənasiblik prinsipi dəyişdirilməsi mümkün olmayan imperativ qayda kimi deyil, qanunda və ya tərəflərin razılaşmasında başqa qayda nəzərdə tutulmadıqda tətbiq edilən ümumi qayda kimi qiymətləndirilməlidir.

Paya mütənasiblik prinsipi ümumi əmlakla bağlı hər bir ödənişin bütün paylı mülkiyyətçilər tərəfindən ayrıca və eyni vaxtda həyata keçirilməsini nəzərdə tutmur. Vergilər, əmlakın təmiri, qəza nəticələrinin aradan qaldırılması, sığorta və digər zəruri ödənişlər paylı mülkiyyətçilərdən biri tərəfindən tam həcmdə ödənilə bilər. Belə halda həmin mülkiyyətçinin üçüncü şəxs qarşısında müvafiq öhdəliyi tam icra etməsi paylı mülkiyyətçilər arasında xərclərin bölüşdürülməsi qaydasını dəyişdirmir. Paylı mülkiyyətçilər arasındakı daxili münasibətdə çəkilmiş xərc Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsində müəyyən edilmiş qaydaya uyğun olaraq onların payları nisbətində bölüşdürülməlidir. Öz payına düşən məbləğdən artıq ödəniş etmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı reqres tələbi isə çəkilmiş xərcin həmin pay nisbətinə uyğun bölüşdürülməsini təmin edən daxili hesablaşma vasitəsi kimi çıxış edir.

Mülki Məcəllənin 217.2-ci maddəsi: zərurət olmadan və razılıq alınmadan çəkilən xərclərin sərhədi

Mülki Məcəllənin 217.2-ci maddəsi paylı mülkiyyət münasibətlərində çəkilmiş hər bir xərcin digər mülkiyyətçilər tərəfindən əvəzinin ödənilməsi barədə ümumi yanaşmanı istisna edir. Həmin normaya görə, mülkiyyətçilərdən birinin zərurət olmadan və digər mülkiyyətçilərin razılığı alınmadan çəkdiyi xərclərin əvəzi qalan mülkiyyətçilər tərəfindən ödənilmir. Bu qayda ümumi əmlakla bağlı olmayan, obyektiv zərurətlə əsaslandırılmayan və ayrı-ayrı mülkiyyətçilərin fərdi iradəsindən irəli gələn xərclərin digər iştirakçıların üzərinə qoyulmasının qarşısını almağa xidmət edir.

Maddənin mətnində "zərurət olmadan" və "razılığı alınmadan" şərtlərinin birlikdə göstərilməsi onların sistemli şəkildə qiymətləndirilməsini tələb edir. Bu formul belə təfsir edilməməlidir ki, obyektiv surətdə zəruri olan xərc yalnız digər mülkiyyətçilərin əvvəlcədən razılığının alınmaması səbəbindən bütün hallarda əvəzsiz qalır. Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsinin təxirəsalınmaz hallarda ümumi əşyanın qorunması üçün zəruri tədbirlərin bütün şərikli sahiblər hesabına müstəqil həyata keçirilməsinə yol verməsi göstərir ki, belə hallarda əvvəlcədən razılığın olmaması xərcin əvəzinin ödənilməsini istisna edən hal kimi qiymətləndirilə bilməz. Buna görə də 217.2-ci maddənin tətbiqində xərcin zəruri olub-olmaması ilə yanaşı, onun çəkildiyi şərait, tədbirin təxirəsalınmaz xarakteri və əvvəlcədən razılığın alınmasının real mümkünlüyü də nəzərə alınmalıdır.

Planlı və təxirəsalınmaz xarakter daşımayan işlərdə isə fərqli yanaşma əsaslandırılmış hesab edilə bilər. Belə hallarda paylı mülkiyyətçinin əvvəlcə qanunda və ya mülkiyyətçilər arasındakı razılaşmada nəzərdə tutulmuş qərar qəbul etmə qaydasına riayət etməsi gözlənilir. Bu baxımdan, 217.2-ci maddə bir tərəfdən digər mülkiyyətçiləri əsassız maliyyə yükündən qoruyur, digər tərəfdən isə 215.3.2-ci maddə ilə birlikdə tətbiq edildikdə obyektiv zərurətdən irəli gələn təxirəsalınmaz xərclərin əvəzinin tələb olunması imkanını istisna etmir.

Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694-cü maddəsinin təhlilində xərclərin paylı mülkiyyətin obyektinə obyektiv bağlılığı xüsusi meyar kimi vurğulanır (Yıldırır, 2024). Bu yanaşma Azərbaycan hüququ baxımından da mühüm fərqləndirmə aparmağa imkan verir. Belə ki, yalnız ayrı-ayrı mülkiyyətçinin şəxsi ehtiyaclarına və ya onun fərdi istifadəsində olan sahəyə aid edilən xərclər ümumi əmlak üzrə xərc hesab edilərək digər paylı mülkiyyətçilərin üzərinə qoyula bilməz. Oxşar yanaşma Polşa hüququna dair tədqiqatlarda da müşahidə olunur. Əvəzi ödənilə bilən xərclər ümumi əşyanın pisləşməsinin və ya itirilməsinin qarşısının alınmasına yönələn, yaxud bütün mülkiyyətçilər üçün obyektiv fayda yaradan məsrəflərlə əlaqələndirilir, yalnız bir mülkiyyətçinin fərdi mənafeyinə və ya subyektiv üstünlüklərinə xidmət edən məsrəflər isə bu kateqoriyadan fərqləndirilir (Borowicz, 2011).

Bu baxımdan, Mülki Məcəllənin 217.2-ci maddəsi reqres hüququnun tətbiqinin sərhədlərini müəyyən edən məhdudlaşdırıcı norma kimi çıxış edir. Reqres tələbi irəli sürən mülkiyyətçi yalnız ümumi əşyaya xərc çəkdiyini göstərməklə kifayətlənməməli, həmin xərcin Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsində nəzərdə tutulan ümumi əmlakla bağlı xərclər sırasına daxil olduğunu və ya 215.3.2-ci maddənin mənasında ümumi əşyanın qorunması üçün təxirəsalınmaz və zəruri tədbirdən irəli gəldiyini əsaslandırmalıdır.

Təxirəsalınmaz qoruma tədbirləri və təkbaşına hərəkət səlahiyyəti

Zəruri xərc ilə təxirəsalınmaz xərc eyni hüquqi məzmuna malik anlayışlar deyildir. Təxirəsalınmaz qoruma tədbiri, bir qayda olaraq, zəruri xarakter daşısa da, hər bir zəruri xərc təxirəsalınmaz hesab edilə bilməz. Məsələn, dam örtüyünün planlı şəkildə təmir edilməsi, köhnəlmiş kommunikasiya xətlərinin dəyişdirilməsi və ya qanunvericiliklə nəzərdə tutulan texniki baxışın keçirilməsi zəruri xərc yarada bilər. Qəza nəticəsində su sızmasının dərhal dayandırılması, yanğın təhlükəsinin aradan qaldırılması və ya çökmə təhlükəsi olan konstruksiyanın müvəqqəti möhkəmləndirilməsi isə həm zəruri, həm də təxirəsalınmaz tədbir kimi qiymətləndirilə bilər.

Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsinin hüquqi məqsədi ümumi əşyanın qorunması üçün dərhal müdaxilə tələb olunan hallarda kollektiv qərar qəbul edilməsinin gecikməsi nəticəsində zərərin baş verməsinin və ya artmasının qarşısını almaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən həmin norma

təxirəsalınmaz hallarda paylı mülkiyyətçilərdən birinə müstəqil hərəkət etmək səlahiyyəti verir və görülən tədbirin bütün şərikli sahiblər hesabına həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. "Bütün paylı mülkiyyətçilər hesabına" ifadəsi digər mülkiyyətçilərin həmin tədbirə əvvəlcədən razılıq vermiş hesab olunması mənasına gəlmir. Bu qayda obyektiv zərər təhlükəsi mövcud olduqda ümumi əmlakın qorunması ilə bağlı maliyyə yükünün yalnız tədbiri faktiki həyata keçirən mülkiyyətçinin üzərində qalmamasını təmin edən xüsusi bölgü mexanizmi kimi çıxış edir.

Reqres tələbinin irəli sürülməsi baxımından tədbirin təxirəsalınmaz xarakteri ayrıca əsaslandırılmalıdır. Tələbi irəli sürən mülkiyyətçi təhlükənin real və yaxın xarakter daşıdığını, digər mülkiyyətçilərin razılığının alınmasını gözləməyin zərərin baş verməsi və ya onun həcminin artması riskini yaratdığını, habelə görülmüş tədbirin məhz həmin təhlükənin qarşısının alınmasına yönəldiyini göstərməlidir. Tədbirin sonradan ümumi əmlak üçün faydalı nəticə verməsi özlüyündə kifayət etmir. Həlledici olan tədbirin görülməsi barədə qərarın qəbul edildiyi anda müdaxilənin təxirəsalınmaz və obyektiv surətdə əsaslandırılmış olmasıdır.

Təxirəsalınmazlığın və çəkilmiş xərcin əsaslılığının sübut edilməsi üçün qəza aktları, foto və video materiallar, ekspert, mütəxəssis və ya işi yerinə yetirmiş şəxsin rəyi, kommunal və digər aidiyyəti xidmətlərin bildirişləri, fövqəladə xidmətlərin qeydləri, smeta sənədləri, hesab-fakturalar, ödəniş sənədləri və paylı mülkiyyətçilər arasındakı yazışmalar əhəmiyyət kəsb edə bilər. Mübahisə yarandıqda məhkəmə təqdim edilmiş sübutları onların məcmusu üzrə qiymətləndirərək həm görülmüş tədbirin zəruri və təxirəsalınmaz xarakterini, həm də çəkilmiş xərcin məbləğinin ağlabatan və görülmüş tədbirlə mütənasib olub-olmadığını müəyyən etməlidir.

Reqres tələbinin hüquqi əsası, subyektləri və həcmi

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694.2-ci və İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649.2-ci maddələrində olduğu kimi, öz payına düşən məbləğdən artıq ödəniş etmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərdən müvafiq əvəz tələb etmək hüququnu birbaşa nəzərdə tutan ayrıca norma mövcud deyildir. Bununla belə, Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsinin ümumi əmlakla bağlı xərclərin paylara uyğun surətdə bölüşdürülməsini, 215.3.2-ci maddəsinin isə təxirəsalınmaz qoruma tədbirlərinin bütün şərikli sahiblər hesabına həyata keçirilməsini nəzərdə tutması, öz payına düşən həddən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçinin daxili hesablaşma qaydasında reqres tələbi irəli sürmək hüququnun həmin normaların sistemli təfsirindən irəli gəldiyini əsaslandırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, hüquqi müəyyənlik baxımından bu hüququn ayrıca normada birbaşa təsbit edilməsi daha məqsədəuyğun hesab oluna bilər.

Reqres tələbinin aktiv subyekti ümumi əmlakla obyektiv bağlı olan və hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış xərci öz payına düşən məbləğdən artıq həcmdə faktiki olaraq ödəmiş paylı mülkiyyətçidir. Passiv subyektlər isə müvafiq xərcin yarandığı dövrdə həmin ümumi əmlak üzrə xərc yükündə iştirak etməli olan digər paylı mülkiyyətçilərdir. Reqres tələbi çəkilmiş xərcin bütün məbləğinə deyil, tələb edən mülkiyyətçinin öz payına düşən hissə çıxıldıqdan sonra qalan məbləğin digər mülkiyyətçilərin paylarına uyğun hissələrinə yönəlir. Buna görə də hər bir mülkiyyətçiyə qarşı irəli sürülə bilən tələbin həcmi, bir qayda olaraq, onun ümumi mülkiyyətdəki payı və müvafiq xərc üzrə üzərinə düşən yük nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir.

Məsələn, A ümumi əmlakda 1/2, B və C isə hər biri 1/4 paya malik olduqda və ümumi əşyanın təxirəsalınmadan qorunması məqsədilə A tərəfindən 4000 manat məbləğində əsaslandırılmış xərc çəkildikdə, həmin xərc üzrə öhdəlik paylara uyğun surətdə bölüşdürülməlidir. Bu halda A-nın üzərinə 2000 manat, B və C-nin hər birinin üzərinə isə 1000 manat düşür. Müvafiq olaraq, A-nın reqres tələbi B-yə qarşı 1000 manat, C-yə qarşı isə 1000 manat həcmində ola bilər. A öz payına düşən 2000 manatlıq xərc hissəsinin əvəzini digər mülkiyyətçilərdən tələb edə bilməz. Əgər faktiki çəkilmiş 4000 manat xərcin yalnız 3000 manatlıq hissəsi zəruri və ağlabatan hesab edilərsə, daxili hesablaşma faktiki ödənilmiş məbləğ əsasında deyil, hüquqi baxımdan əsaslandırılmış hesab edilən 3000 manat məbləğ əsasında aparılmalıdır.

Türkiyə hüququnda bu mexanizm birbaşa normativ qaydada təsbit edilmişdir. Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694.2-ci maddəsinə əsasən, öz payına düşən məbləğdən artıq ödəniş etmiş paylı mülkiyyətçi digər mülkiyyətçilərə onların payları nisbətində reqres tələbi irəli sürə bilər (Türk

Medeni Kanunu, 2001, maddə 694). İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649.2-ci maddəsində də mahiyyət etibarilə eyni yanaşma nəzərdə tutulur və öz payına düşən həddən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçiyə digər mülkiyyətçilərdən müvafiq əvəz tələb etmək hüququ verilir (Swiss Civil Code, 1907, art. 649). Hər iki hüquq sistemində nəzərdə tutulan bu qayda Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 217.1-ci maddəsində təsbit edilmiş paya mütənasiblik prinsipinin daxili hesablaşmalara tətbiqinin normativ ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Reqres tələbi əsassız varlanmadan irəli gələn tələblə avtomatik olaraq eyniləşdirilməməlidir. Polşa hüququna dair mövqelərdən birində xərclərin əvəzinin ödənilməsi əsassız varlanmanın xüsusi təzahürü kimi əsaslandırılır (Borowicz, 2011). Azərbaycan hüququ baxımından isə paylı mülkiyyət münasibətlərini birbaşa tənzimləyən xüsusi normaların mövcudluğu nəzərə alınaraq, ilk növbədə Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci və 217-ci maddələrindən irəli gələn xüsusi hüquqi rejim tətbiq edilməlidir. Əsassız varlanma institutuna müraciət isə yalnız həmin xüsusi normaların konkret hüquq münasibətini tam tənzimləmədiyi hallarda subsidiar hüquqi vasitə kimi nəzərdən keçirilə bilər.

Zəruri, faydalı və dəbdəbəli xərclərin fərqləndirilməsi

Reqres hüququnun tətbiq dairəsinin düzgün müəyyən edilməsi üçün ümumi əmlakla bağlı çəkilən bütün məsrəflərin vahid "xərc" anlayışı daxilində qiymətləndirilməsi kifayət etmir. Bu baxımdan zəruri, faydalı və dəbdəbəli xərclərin hüquqi təbiətinə görə fərqləndirilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Zəruri xərclər ümumi əşyanın məhv olmasının, zədələnməsinin və ya işlənməyə yararlılığını itirməsinin qarşısının alınmasına, habelə onun mövcud vəziyyətinin qorunmasına yönəlir. Faydalı xərclər isə əşyanın mövcud vəziyyətinin saxlanılması həddini aşaraq onun dəyərinin, sərfəliliyinin və ya işlənməyə yararlılığının artırılmasına xidmət edir. Dəbdəbəli xərclər əsasən əşyanın normal istifadəsi üçün zəruri olmayan, onun xarici görünüşünü, rahatlığını və ya digər əlavə keyfiyyətlərini yaxşılaşdıran tədbirlərlə bağlıdır.

Bu təsnifat Mülki Məcəllənin 217.3–217.5-ci maddələrində nəzərdə tutulan hüquqi tənzimləmənin məzmunu ilə əlaqəli şəkildə qiymətləndirilə bilər. Mülki Məcəllənin 217.3-cü maddəsi əşyanın dəyərinin və işlənməyə yararlılığının qorunmasına yönələn saxlama, təmir, bərpa və təzələmə işlərinin həyata keçirilməsini mülkiyyətçilərin müəyyən edilmiş çoxluğunun razılığı ilə əlaqələndirir. 217.4-cü maddə əşyanın dəyərinin, sərfəliliyinin və işlənməyə yararlılığının artırılmasına yönələn tədbirlər üçün daha yüksək qərarvermə həddi müəyyən edir. 217.5-ci maddə isə əsasən əşyanın xarici görünüşünü və istifadə rahatlığını artıran tədbirlərə münasibətdə daha sərt razılıq tələbi və razı olmayan mülkiyyətçinin maliyyə mənafelərinin qorunmasına yönəlmiş qayda nəzərdə tutur.

İsveçrə mənzil mülkiyyəti hüququna dair tədqiqatlarda zəruri, faydalı və dəbdəbəli tikinti tədbirlərinin fərqləndirilməsinin konkret şəraitdən, görülən tədbirin məqsədindən və onun xərc-fayda münasibətindən asılı olduğu vurğulanır (Wermelinger & Wermelinger, 2022). Bu yanaşma ümumi reqres tələbinin birbaşa hüquqi əsası kimi deyil, çəkilmiş xərcin hansı hüquqi kateqoriyaya aid edilməsinin müəyyənləşdirilməsi üçün müqayisəli-hüquqi meyar kimi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycan hüququ baxımından da xərcin hüquqi qiymətləndirilməsi onun adlandırılmasına deyil, obyektiv məqsədinə və ümumi əşyaya təsirinə əsaslanmalıdır. Belə ki, "təmir" kimi göstərilən iş faktiki olaraq əşyanın dəyərini artıran yenidənqurma xarakteri daşıya, "yenilənmə" adlandırılan tədbir isə konkret şəraitdə qəza və ya zərər təhlükəsinin qarşısının alınmasına yönəlmiş zəruri tədbir ola bilər.

Xərcin zəruri, faydalı və ya dəbdəbəli xarakter daşıması reqres tələbinin yaranmasına və həcminə də birbaşa təsir göstərir. Təxirəsalınmaz və zəruri xərc, qanunda nəzərdə tutulan hallarda, digər mülkiyyətçilərin əvvəlcədən razılığı olmadan bütün şərikli sahiblər hesabına çəkilə bilər. Faydalı xərclər üzrə isə qanunda tələb olunan çoxluğun razılığının və ya müvafiq qərarın mövcudluğu daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dəbdəbəli xarakter daşıyan xərc yalnız bir mülkiyyətçinin şəxsi təşəbbüsü və seçimi əsasında çəkilmişdirsə, onun maliyyə yükü digər paylı mülkiyyətçilərin üzərinə avtomatik olaraq qoyula bilməz. Belə fərqləndirmə bir tərəfdən ümumi əmlakın qorunması üçün zəruri tədbiri həyata keçirən mülkiyyətçinin mənafelərinin müdafiəsinə, digər tərəfdən isə qalan

mülkiyyətçilərin razı olmadıqları və qanuni əsası olmayan xərclərə cəlb edilməsinin qarşısının alınmasına xidmət edir.

Scopus tədqiqatları fonunda saxlama xərclərinin praktik əhəmiyyəti

Çoxmülkiyyətli yaşayış fondunun idarə edilməsinə dair müasir empirik tədqiqatlar ümumi əmlakın saxlanılması üçün mülkiyyətçilərin maliyyə iştirakının yalnız hüquqi öhdəlik kimi deyil, həm də ümumi əmlakın faktiki qorunmasını təmin edən mühüm praktik mexanizm kimi çıxış etdiyini göstərir. Polşada dövlət və özəl mülkiyyətçilərin iştirak etdiyi yaşayış birliklərində ümumi əmlakın əsaslı təmiri və yenilənməsi ilə bağlı kollektiv qərarların təhlili zamanı bu məqsədlər üçün yaradılmış fonda ödənişlərin səviyyəsi qərarvermənin nəticələrini xarakterizə edən əsas göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilmiş, həmin göstərici ilə binanın yaşı, mülkiyyətçilərin sayı və bələdiyyənin ümumi əmlakdakı payı arasında müəyyən əlaqələrin mövcudluğu aşkar edilmişdir (Muczyński, 2023). Bu nəticələr reqres tələbinin hüquqi əsaslarını və şərtlərini müəyyən etməsə də, ümumi əmlakın saxlanılması və təmiri üçün zəruri maliyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının çoxmülkiyyətli əmlakın davamlı qorunması baxımından mühüm praktik əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Xorvatiyada çoxmənzilli binaların idarə edilməsi və saxlanılması ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda ümumi ehtiyat fondunun ümumi əmlakın saxlanılması və yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün nəzərdə tutulan məqsədli vəsait olduğu, mülkiyyətçilərin həmin fonda ödəniş etmək öhdəliyinin mövcudluğu və bu öhdəliyin praktikada hər zaman müntəzəm şəkildə yerinə yetirilmədiyi müəyyən edilmişdir (Svirčić Gotovac et al., 2023). Bu empirik nəticələr Azərbaycan hüququ üçün birbaşa normativ həll kimi qəbul edilə bilməz. Bununla belə, onlar ümumi əmlakla bağlı xərclərdə iştirak öhdəliyinin lazımi qaydada yerinə yetirilməməsinin ümumi əmlakın saxlanılması və qorunması baxımından kollektiv xarakterli praktik problemlər yarada bildiyini göstərir.

Digər tədqiqatlarda isə ümumi əmlakdakı pay ilə həmin əmlakın saxlanılması və digər ümumi xərclərdə iştirak arasında hüquqi və funksional əlaqənin mövcudluğu vurğulanır (Madsen et al., 2022; Çağdaş et al., 2020). Bu tədqiqatların birlikdə qiymətləndirilməsi belə nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, çoxsubyektli mülkiyyət münasibətlərində ümumi əmlakın saxlanılması yalnız texniki xarakterli fəaliyyət deyil, mülkiyyət hüquqlarının, idarəetmə səlahiyyətlərinin və maliyyə yükünün paylı mülkiyyətin strukturu daxilində qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutan hüquqi və iqtisadi mexanizmdir. Bununla belə, ayrı-ayrı mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı konkret reqres tələbinin hüquqi əsası və həcmi Azərbaycan hüququ baxımından ilk növbədə milli qanunvericiliyin müvafiq normaları, xüsusilə Mülki Məcəllənin 215-ci və 217-ci maddələri, habelə müqayisəli-hüquqi təhlil üçün əhəmiyyət daşıyan uyğun xüsusi hüquq normaları əsasında müəyyən edilməlidir.

Reqres tələbi üzrə sübut yükü və məhkəmənin qiymətləndirmə meyarları

Reqres tələbi üzrə mübahisədə tələb edən mülkiyyətçinin sübut yükü əsasən dörd istiqamətdə formalaşır: faktiki xərcin çəkilməsi, həmin xərcin ümumi əmlakla obyektiv bağlılığı, xərcin zəruri xarakter daşıması və ya qanuna uyğun qərar əsasında yaranması, habelə tələb olunan məbləğin digər mülkiyyətçinin payına uyğun hesablanması. Təxirəsalınmaz qoruma tədbirlərinə münasibətdə isə əlavə olaraq təhlükənin real və yaxın xarakter daşıdığı, əvvəlcədən kollektiv razılığın alınmasının mümkün olmadığı və ya belə razılığın gözlənilməsinin tədbirin məqsədinə çatmasına mane ola biləcəyi əsaslandırılmalıdır.

Faktiki ödəniş bank köçürmələri, qəbzlər, hesab-fakturalar, müqavilələr və digər maliyyə sənədləri ilə təsdiq edilə bilər. Bununla belə, ödənişi təsdiq edən sənədin mövcudluğu özlüyündə xərcin zəruriliyini və əsaslılığını sübut etmir. Məhkəmə görülmüş işin xarakterini, ümumi əşyanın iş görülməzdən əvvəlki vəziyyətini, mövcud zərər və ya təhlükənin dərəcəsini, alternativ tədbirlərin olub-olmamasını, habelə çəkilmiş xərcin bazar şəraitinə uyğunluğunu ayrıca qiymətləndirməlidir. Zəruri hallarda həmin halların müəyyən edilməsi üçün tikinti-texniki, qiymətləndirmə və digər növ ekspertizaların keçirilməsi mümkün ola bilər.

Digər paylı mülkiyyətçilərin tədbirdən əvvəlki və sonrakı davranışı da iş üzrə sübutların qiymətləndirilməsində əhəmiyyət daşıya bilər. İşin görülməsinə açıq razılığın verilməsi, smetanın

qəbul edilməsi, görülmüş işin nəticəsindən istifadə olunması və ya xərcin müəyyən hissəsinin ödənilməsi müvafiq tədbirə razılığın və onun ümumi mənafeyə xidmət etməsinin əlavə göstəriciləri kimi nəzərə alına bilər. Bununla belə, Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsi çərçivəsində həyata keçirilmiş təxirəsalınmaz və zəruri tədbirə digər mülkiyyətçilərin sonradan razılıq verməməsi reqres tələbini öz-özlüyündə istisna etməməlidir. Əks yanaşma həmin maddədə nəzərdə tutulan müstəqil qoruma səlahiyyətinin praktik əhəmiyyətini zəiflədə bilər.

Reqres tələbinin məbləği müəyyən edilərkən faktiki çəkilmiş xərc ilə hüquqi baxımdan əsaslandırılmış xərc arasında fərq qoyulması məqsədəuyğundur. Əgər mülkiyyətçi obyektiv surətdə zəruri olan iş üçün bazar qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə artıq məbləğ ödəmişdirsə, digər paylı mülkiyyətçilərin üzərinə düşən maliyyə yükü yalnız ağlabatan və mütənasib xərc həddi ilə məhdudlaşdırılmalıdır. Eyni qaydada, görülmüş iş zəruri tədbirlərlə yanaşı əlavə rahatlıq, yaxşılaşdırma və ya dəyər artımı yaradan elementləri də əhatə edirsə, reqres tələbi yalnız qanuni əsası olan və digər mülkiyyətçilərin üzərinə qoyula bilən xərc hissəsi üzrə təmin edilməlidir.

Azərbaycan qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Mövcud hüquqi tənzimləmənin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci və 217.1–217.2-ci maddələri zəruri xərclər üzrə reqres tələbinin əsas hüquqi elementlərini artıq ehtiva edir. Bu elementlərə ümumi əmlakın qorunması, xərclərin paylara uyğun bölüşdürülməsi, təxirəsalınmaz tədbirlərin bütün mülkiyyətçilər hesabına həyata keçirilməsi, habelə zərurət olmadan və digər mülkiyyətçilərin razılığı alınmadan çəkilmiş xərclərin əvəzinin ödənilməməsi daxildir. Bununla belə, həmin müddəalar öz payına düşən hissədən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı konkret reqres tələbi formasında ayrıca normada birləşdirilməmişdir.

Bu hüquqi qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması məqsədilə Mülki Məcəlləyə aşağıdakı məzmunda 217.6-cı maddənin əlavə edilməsi məqsədəuyğun hesab edilə bilər:

“217.6. Ümumi əmlakın saxlanılması, qorunması və qanunla nəzərdə tutulan məcburi ödənişlər üzrə öz payına düşən hissədən artıq əsaslandırılmış xərc çəkmiş mülkiyyətçi artıq ödədiyi məbləğin əvəzini digər mülkiyyətçilərdən onların paylarına uyğun surətdə tələb edə bilər.”. Belə bir norma Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694.2-ci və İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649.2-ci maddələrində nəzərdə tutulan reqres modelinə funksional baxımdan uyğun olmaqla yanaşı, Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 217.1-ci maddəsində təsbit edilmiş paya mütənasiblik prinsipinin məntiqi davamı kimi çıxış edə bilər.

Xərc kateqoriyalarının hüquqi nəticələrinin daha aydın müəyyən edilməsi məqsədilə əlavə olaraq 217.7-ci maddənin qəbul edilməsi də nəzərdən keçirilə bilər:

“217.7. Bu maddənin məqsədləri üçün zəruri xərclər əşyanın məhv olmasının, zədələnməsinin və ya işlənməyə yararlılığının itirilməsinin qarşısının alınmasına, faydalı xərclər əşyanın dəyərinin, sərfəliliyinin və ya işlənməyə yararlılığının artırılmasına, dəbdəbəli xərclər isə əsasən əşyanın xarici görünüşünün və ya istifadə rahatlığının yaxşılaşdırılmasına yönələn xərclər hesab edilir. Xərclərin bu qaydada təsnifatı onların çəkilməsi üçün tələb olunan razılığın, əvəzinin ödənilməsinin və reqres tələbinin müəyyən edilməsində bu maddənin digər müddəaları ilə birlikdə nəzərə alınır.”.

Təklif olunan 217.6-cı və 217.7-ci maddələrin qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi məqsədəuyğundur. 217.6-cı maddə reqres tələbinin subyektini və həcmini, 217.7-ci maddə isə həmin tələbin hansı xərc kateqoriyalarına münasibətdə və hansı hüquqi şərtlərlə yarana biləcəyini müəyyən edir. Belə tənzimləmə hər bir xərc üzrə avtomatik reqres hüququ yaratmır. Tələb edən mülkiyyətçi xərcin əsaslandırılmış olduğunu, ümumi əmlakla bağlılığını və digər mülkiyyətçilər arasında bölüşdürülə biləcəyini sübut etməlidir. Bu qayda digər mülkiyyətçilərin əsassız xərclərə cəlb olunmasının qarşısını alır.

NƏTİCƏ

Paylı mülkiyyətdə ümumi əşyanın saxlanılması və qorunması ilə bağlı xərclər mülkiyyət hüququnun bir neçə şəxs tərəfindən həyata keçirilməsinin maliyyə tərəfini təşkil edir. Paylı mülkiyyətçi ümumi əşyanın gəlirlərində öz payına uyğun iştirak etdiyi kimi, onun saxlanılması və

qorunması ilə bağlı zəruri xərclərdə də həmin paya uyğun iştirak etməlidir. Mülki Məcəllənin 217.1-ci maddəsi bu prinsipi normativ qaydada təsbit edir.

Zəruri xərclərin hüquqi rejimi yalnız digər mülkiyyətçilərin razılığının olub-olmaması əsasında müəyyən edilə bilməz. Planlı və təxirəsalınmaz xarakter daşımayan işlərdə qanunda nəzərdə tutulan qərar qəbul etmə qaydalarına riayət edilməsi əsas şərt olsa da, ümumi əşyaya dəyə biləcək zərərin qarşısının dərhal alınmasını tələb edən hallarda Mülki Məcəllənin 215.3.2-ci maddəsi hər bir mülkiyyətçiyə zəruri tədbirləri bütün şərikli sahiblər hesabına müstəqil həyata keçirmək səlahiyyəti verir. Bu müddəanın hüquqi məzmunu belə tədbirin həyata keçirilməsi ilə bağlı əsaslandırılmış xərcin yalnız onu faktiki çəkmiş mülkiyyətçinin üzərində qalmamasını nəzərdə tutur.

Reqres tələbinin yaranması üçün xərcin faktiki çəkilməsi ilə yanaşı, onun ümumi əmlakla obyektiv bağlılığı, zəruri xarakter daşıması, məbləğinin ağlabatan olması və digər mülkiyyətçilər arasında onların paylarına uyğun bölüşdürülməsi əsas şərtlər kimi nəzərə alınmalıdır. Zərurət olmadan və digər mülkiyyətçilərin razılığı alınmadan çəkilmiş xərclər Mülki Məcəllənin 217.2-ci maddəsinə əsasən ümumi xərc yükü yaratmamalıdır. Faydalı və dəbdəbəli xarakter daşıyan xərclər isə zəruri xərclərlə eyni hüquqi rejimə tabe edilməməli, onların hüquqi nəticələri Mülki Məcəllənin 217.3–217.5-ci maddələrində nəzərdə tutulan qərarvermə və digər mülkiyyətçilərin mənafelərinin müdafiəsi qaydaları əsasında müəyyən edilməlidir.

Türkiyə Mülki Məcəlləsinin 694-cü və İsveçrə Mülki Məcəlləsinin 649-cu maddələri ümumi əmlakla bağlı öz payına düşən hissədən artıq xərc çəkmiş mülkiyyətçinin digər paylı mülkiyyətçilərə qarşı onların payları nisbətində reqres tələbi irəli sürmək hüququnu birbaşa müəyyən edən müqayisəli-hüquqi modellərdir. Scopus bazasında indeksləşdirilmiş tədqiqatlar isə ümumi əmlakın saxlanılması, təmiri və yenilənməsi üçün davamlı maliyyə iştirakının çoxmülkiyyətli əmlakın idarə edilməsində mühüm praktik əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bununla belə, həmin tədqiqatlar Azərbaycan hüququnda reqres tələbinin normativ əsası deyil, məsələnin praktik əhəmiyyətini göstərən əlavə elmi material kimi qiymətləndirilməlidir.

Bu baxımdan, Mülki Məcəlləyə 217.6-cı və 217.7-ci maddələrin əlavə edilməsi öz payına düşən hissədən artıq əsaslandırılmış xərc çəkmiş mülkiyyətçinin reqres hüququnun daha aydın müəyyən edilməsinə xidmət edə bilər. Belə tənzimləmə bir tərəfdən ümumi əmlakın qorunması üçün zəruri tədbirlər görmüş mülkiyyətçinin hüquqlarını təmin edər, digər tərəfdən isə qalan mülkiyyətçilərin əsassız və ya həddindən artıq xərclərlə yüklənməsinin qarşısını alan hüquqi təminatları qoruyub saxlayar.

ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. (1999, 28 dekabr). Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. https://e-qanun.az/framework/46944

Borowicz, A. (2011). Roszczenie współwłaściciela o zwrot wydatków poniesionych w związku z rzeczą wspólną [Claim of co-owner for reimbursement of expenses associated with common property]. Studia Prawnicze / The Legal Studies, 1(187), 95–124. https://doi.org/10.37232/sp.2011.1.4

Çağdaş, V., Paasch, J. M., Paulsson, J., Ploeger, H., & Kara, A. (2020). Co-ownership shares in condominium – A comparative analysis for selected civil law jurisdictions. Land Use Policy, 95, 104668. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2020.104668

Keser, Y. (2006). Türk Medeni Kanunu hükümlerine göre paylı mülkiyette yönetim. Bilge Yayınevi.

Kisbet, M. (2022). Mecelle'ye göre müşterek mülkiyette masrafların ortaklar arasında paylaşımı. Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 31(2), 419–442. https://doi.org/10.51447/uluifd.1149712

Madsen, M. D., Paasch, J. M., & Sørensen, E. M. (2022). The many faces of condominiums and various management structures – The Danish case. Land Use Policy, 120, 106273. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2022.106273

Muczyński, A. (2023). Collective renovation decisions in multi-owned housing management: The case of public–private homeowners associations in Poland. Journal of Housing and the Built Environment, 38, 2105–2127. https://doi.org/10.1007/s10901-023-10025-1

Özcan, Z. (2021). Paylı mülkiyette paydaşların yetkileri ve yükümlülükleri (2. baskı). Seçkin Yayıncılık.

Roth, N. (2021). Miteigentum an Grundstücken und einfache Gesellschaft: Studie zur Koordination der Art. 646 ff. ZGB und Art. 530 ff. OR. sui generis. https://doi.org/10.38107/022

Schweizerisches Zivilgesetzbuch [Swiss Civil Code]. (1907, December 10). Art. 649 (current version).

Svirčić Gotovac, A., Đokić, R., & Adamović, M. (2023). Management and maintenance of multi-family buildings in Croatia: Perspective of co-owners' representatives. Journal of Housing and the Built Environment, 38, 2427–2447. https://doi.org/10.1007/s10901-023-10046-w

Şengöz, Ç. (2017). Paylı mülkiyet kavramı ve paylı mülkiyetin sona ermesi [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi].

Türk Medeni Kanunu. (2001, 22 Kasım). Kanun No. 4721. https://mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf

Wermelinger, A., & Wermelinger, N. (2022). Das Stockwerkeigentum und die Nachhaltigkeit. In A. Wermelinger (Hrsg.), Luzerner Tag des Stockwerkeigentums 2022 (S. 1–56). Stämpfli Verlag.

Yıldırır, E. C. (2024). Paylı mülkiyetten doğan veya paylı malı ilgilendiren gider ve yükümlülüklerden paydaşların dış ve iç ilişkideki sorumluluğu. Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 10(1), 195–222. https://doi.org/10.54699/andhd.1391392

ABSTRACT

LEGAL REGIME OF NECESSARY EXPENDITURES IN CO-OWNERSHIP AND RECOURSE CLAIM AGAINST OTHER CO-OWNERS

Ismayil Garibli
Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan

Necessary expenditures in co-ownership concern both the preservation of common property and the fair allocation of its financial burden among co-owners. Article 217.1 of the Civil Code of the Republic of Azerbaijan requires co-owners to bear taxes, fees, other payments, and maintenance and preservation costs in proportion to their shares, while Article 217.2 excludes reimbursement of expenses incurred without necessity and without the consent of the other co-owners. Article 215.3.2, however, authorizes each co-owner to take immediately required measures to prevent threatened damage at the expense of all co-owners. The article distinguishes necessary expenditures, urgent preservation measures, and payments exceeding a co-owner's proportional share. It argues that a co-owner who has paid more than his or her share for justified maintenance, preservation, or legally mandatory costs should have an expressly codified proportional recourse claim against the other co-owners. The claim should depend on actual payment, the objective connection of the expense with the common property, necessity, reasonableness, and proportional allocation. Using formal-legal, systemic, and comparative methods, the study examines Article 694 of the Turkish Civil Code and Article 649 of the Swiss Civil Code as comparative models. Recent Scopus-indexed studies are used as empirical support for the practical importance of sustainable financing of common property.

Keywords: *co-ownership; necessary expenses; maintenance costs; preservation measures; recourse claim; proportionality of shares; common property*

РЕЗЮМЕ

ПРАВОВОЙ РЕЖИМ НЕОБХОДИМЫХ РАСХОДОВ В ДОЛЕВОЙ СОБСТВЕННОСТИ И РЕГРЕССНОЕ ТРЕБОВАНИЕ К ДРУГИМ СОБСТВЕННИКАМ

Исмаил Гарибли

Нахчыванский государственный университет, Нахчыван, Азербайджан

Необходимые расходы при долевой собственности связаны одновременно с сохранением общего имущества и справедливым распределением финансового бремени между сособственниками. Статья 217.1 Гражданского кодекса Азербайджанской Республики предусматривает участие каждого сособственника соразмерно его доле в уплате налогов, сборов, иных обязательных платежей, а также в расходах по содержанию и охране общего имущества. Статья 217.2 исключает возмещение расходов, произведённых без необходимости и без согласия остальных сособственников. Вместе с тем статья 215.3.2 позволяет каждому сособственнику самостоятельно, за счёт всех участников, принимать меры, которые необходимо осуществить незамедлительно для предотвращения угрозы причинения вреда вещи. В статье разграничиваются необходимые расходы, неотложные меры по сохранению имущества и выплаты сверх доли участника. Обосновывается необходимость прямого нормативного закрепления права сособственника, понёсшего обоснованные расходы сверх своей доли, требовать от остальных участников возмещения пропорционально их долям. Такое требование должно основываться на факте оплаты, объективной связи расходов с общим имуществом, их необходимости, разумности и пропорциональности. В сравнительно-правовом аспекте анализируются статья 694 Гражданского кодекса Турции и статья 649 Гражданского кодекса Швейцарии; исследования, индексируемые Scopus, используются как эмпирическое подтверждение практической значимости устойчивого финансирования содержания общего имущества.

Ключевые слова: *долевая собственность, необходимые расходы, расходы на содержание, меры по сохранению, регрессное требование, принцип долей, общее имущество*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-15
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

SOME ISSUES OF QUALIFYING INTENTIONAL HOMICIDE COMMITTED UNDER AGGRAVATING CIRCUMSTANCES

Taleh BAGIROV
Investigation Department, Prosecutor General's Office of the Republic of Azerbaijan, Baku, Azerbaijan
**Corresponding author: talehbagirov.prok@gmail.com*

PUBLICATION DATE:
Accepted:
19.11.2026
Published:
30.11.2026

KEYWORDS:
intentional homicide; aggravating circumstances; special cruelty; mercenary motive; qualification of crimes; robbery; forensic medical examination

ABSTRACT
The purpose of this article is to examine how investigators, prosecutors and courts in Azerbaijan apply the aggravating features of intentional homicide when several of them coincide in a single act, and to identify the points at which current judicial guidance leaves room for inconsistent qualification. The analysis focuses on Articles 120.2.4 (special cruelty), 120.2.5 (mercenary motive), 120.2.7 (killing of two or more persons), 120.2.9 (killing of a person known to be helpless) and 120.2.11 (killing connected with robbery) of the Criminal Code. Object of the study: social relations protecting human life and the law-enforcement practice of qualifying aggravated homicide. Research methods. The study combines formal-legal and systematic interpretation of the Criminal Code and of Resolution No. 3 of the Plenum of the Supreme Court of 12 December 2002, a comparative review of the approaches taken in Russia, Germany and England and Wales, and the analysis of a model situation typical of investigative practice. Originality and scientific novelty of the study. The article argues that the number of wounds cannot by itself establish special cruelty without forensic evidence that the victim was conscious and suffering, shows that the line between Articles 120.2.5 and 120.2.11 depends on when the intent to obtain property arose, and proposes specific additions to the Plenum's guidance and to investigative practice.

INTRODUCTION

Article 27 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan proclaims every person's right to life (*Constitution of the Republic of Azerbaijan*, 1995), and criminal law gives this right its strongest protection. Article 120 of the Criminal Code (*Criminal Code of the Republic of Azerbaijan*, 1999) distinguishes intentional homicide without aggravating features (Article 120.1) from homicide accompanied by one or more of the twelve qualifying features listed in Article 120.2. The distinction has real consequences: the sanction of Article 120.2 extends to life imprisonment, so including or omitting a single qualifying item can considerably change the outcome for the accused.

In investigative practice, these features rarely appear one at a time. A typical serious case may involve two victims, a weapon used again and again, and a financial motive behind the attack. Each of these facts points to a different item of Article 120.2, and each item has its own content and must be proven separately. Problems arise when the investigator merges them into a single impression of "a particularly grave murder". Some features are then charged without sufficient evidence and later excluded by the court, while others that the evidence would support are left out of the charge altogether.

The main interpretive guidance is still Resolution No. 3 of the Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan of 12 December 2002, "On judicial practice in cases of intentional homicide" (Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 2002). Although the Resolution has been amended since its adoption, its paragraphs on special cruelty, mercenary motive and killings connected with robbery still leave several practical questions open, even though forensic medicine, comparative criminal law and judicial practice have developed considerably over the past two decades.

The problem has been approached from several directions in the literature. The general theory of qualification treats it as the task of establishing an exact correspondence between the features of the act and the features of the criminal-law norm (Kudryavtsev, 1999). English scholarship shows how a legal system without degrees of murder handles the same aggravating facts at the sentencing

stage rather than through qualification (Ashworth & Horder, 2013; Horder, 2012), and the Law Commission (2006) examined whether such factors should instead structure the offence itself. German case law defines cruelty (*grausam*) through the pain or suffering inflicted on the victim and the offender's callous attitude, not through the number of blows (Bundesgerichtshof, 2005). More recent work questions the automatic link between multiple injuries and cruelty: a review of Russian judicial practice shows that the courts make the forensic findings on the victim's consciousness decisive (Smirnova, 2024), while forensic and criminological research associates "overkill" mainly with impulsive, uncontrolled reactions (Tavone et al., 2022). These strands have not yet been brought together in relation to Article 120.2 of the Azerbaijani Criminal Code, which is the gap the present article seeks to fill.

This article addresses four of these questions: (1) when a large number of injuries amounts to special cruelty under Article 120.2.4; (2) where the line lies between a mercenary killing under Article 120.2.5 and a killing connected with robbery under Article 120.2.11; (3) how the features relating to the victims, namely the killing of two or more persons (Article 120.2.7) and the killing of a person known to be helpless (Article 120.2.9), should be established when the victims differ in age and condition; and (4) how the charge should be formulated when several features coincide. The analysis is written from the perspective of a prosecution service practitioner, and its proposals are addressed primarily to investigators and prosecutors.

MATERIALS AND METHODS

The normative basis of the study consists of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the Criminal Code and the Code of Criminal Procedure (*Constitution of the Republic of Azerbaijan*, 1995; *Criminal Code of the Republic of Azerbaijan*, 1999; *Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan*, 2000). The Resolution of the Plenum of the Supreme Court No. 3 of 12 December 2002 served as the principal source of judicial interpretation (Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 2002). To place the Azerbaijani approach in a broader context, the study also draws on Resolution No. 1 of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation of 27 January 1999, which interprets the Russian provision structurally closest to Article 120.2 (Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation, 1999); on § 211 of the German Criminal Code (*Strafgesetzbuch*, 1998) and the case law of the Federal Court of Justice on the feature "cruelly" (*grausam*) (Bundesgerichtshof, 2005); and on Schedule 21 to the Sentencing Act 2020 of England and Wales (*Sentencing Act 2020*, 2020), together with the Law Commission's work on the reform of homicide law (Law Commission, 2006). Forensic and criminological literature on so-called overkill was used to assess the evidentiary weight of multiple injuries (Tavone et al., 2022).

Methodologically, the study relies on formal-legal and systematic interpretation of the relevant provisions and on the comparative method. To test the conclusions against the realities of investigation, the article uses a model situation constructed by the author on the basis of typical features of homicide cases; it does not reproduce the facts of any particular criminal case. The theoretical starting point is the classical understanding of qualification as establishing an exact correspondence between the features of the act committed and the features of the criminal-law norm (Kudryavtsev, 1999).

RESULTS AND DISCUSSION

Qualifying features as independent elements of the charge

Each item of Article 120.2 describes a separate circumstance that increases the social danger of a killing. Some concern the method (special cruelty, a generally dangerous method), some the motive or purpose (mercenary motive, hooliganism, hatred), some the victim (pregnancy, helplessness, official activity), and some the number of victims or the link with other crimes. Because they relate to different elements of the offence, they do not exclude one another. Paragraph 18 of the 2002 Resolution draws the practical conclusion: where an act contains several qualifying features, it must

be qualified under all of them, while the punishment is imposed once rather than for each item separately.

Two consequences follow for the investigator. First, every feature included in the charge must be proven independently, by its own evidence; the presence of one serious feature lends no weight to another. Second, the rule of cumulative qualification has exceptions established by the Resolution itself, the most important of which concerns the relationship between Articles 120.2.5 and 120.2.11 (paragraph 15). Both points are easily lost in a case that, judging by its overall appearance, seems obviously "aggravated".

A model situation

The difficulty can be illustrated by a model situation that combines features frequently encountered in practice. Two people, an elderly man and his adult daughter, are found dead in their flat. Both have numerous stab and incised wounds inflicted with a kitchen knife. Valuables and money are missing from the flat, and the investigation also has to determine whether the attack was carried out by one person or jointly by several.

At first sight, the case seems to fall under almost every item of Article 120.2 at once. On closer analysis, however, the investigator has to answer at least five separate questions: (a) whether the large number of wounds establishes special cruelty; (b) whether the financial motive should be expressed through Article 120.2.5 or through Article 120.2.11 in conjunction with Article 181; (c) whether the two deaths were covered by a single intent, as Article 120.2.7 requires; (d) whether either victim was helpless within the meaning of Article 120.2.9; and (e) whether the killing was committed by a group of persons under Article 120.2.1. The following sections deal with the first four questions. The group feature raises separate questions of complicity and is not examined here.

Special cruelty and the number of injuries

According to paragraph 8 of the 2002 Resolution (Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan, 2002), special cruelty is linked both to the method of killing and to other circumstances showing that the offender acted with special cruelty, and the offender's intent must be directed precisely at depriving the victim of life in this manner. The Resolution gives examples: torture, torment or humiliation of the victim before or during the killing, and methods known to cause the victim special suffering. Among the latter it lists the infliction of a large number of injuries, the use of a painful poison and burning the victim alive.

In practice, the reference to "a large number of injuries" is often treated as a self-sufficient rule: once the forensic report counts dozens of wounds, Article 120.2.4 is added to the charge. This reading does not match the structure of paragraph 8. Multiple injuries are mentioned there as an example of a method that causes special suffering; the substance of the feature is the suffering itself and the offender's awareness of it, while the number of wounds is only one way of proving it. The same paragraph confirms this logic. It states that humiliating acts committed on a corpse do not in themselves indicate special cruelty and must be assessed separately under Article 245 of the Criminal Code (insulting acts on a grave or corpse) (*Criminal Code of the Republic of Azerbaijan*, 1999), and that destroying or dismembering a body in order to conceal the crime cannot be regarded as special cruelty. If acts committed after death are excluded, then wounds inflicted after death, or after the victim lost consciousness, cannot logically support the feature either.

Russian practice, which interprets an almost identical formula, has reached the same conclusion. Paragraph 8 of Resolution No. 1 of the Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation of 27 January 1999 (Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation, 1999) likewise mentions the infliction of a large number of injuries as a possible manifestation of special cruelty. Yet, as Smirnova (2024) shows in her review of case law, where the charge rests solely on the number of injuries, the forensic findings become decisive. If the victim lost consciousness after the first blows and could not feel pain, or if the remaining injuries were inflicted after death, the feature is not established.

Forensic and criminological research offers a further reason for caution. In a study of 71 autopsy cases from central Italy, Tavone et al. (2022) found that victims of overkill bore on average about eighteen wounds and that such killings most often arose from disputes over trivial matters. The authors associate overkill, particularly with improvised weapons, with impulsive and uncontrolled reactions rather than with premeditation. A large number of wounds may therefore reflect rage, panic, intoxication or the victim's resistance rather than an intention to make the victim suffer. For the purposes of Article 120.2.4, the decisive question is not how many blows were struck, but what the offender sought to achieve and what the victim actually experienced.

Comparative law points in the same direction. Under German law, a killing is "cruel" (§ 211(2) StGB; *Strafgesetzbuch*, 1998) when the offender, acting from a callous and merciless attitude, inflicts physical or mental pain or suffering that, in intensity or duration, exceeds what is necessary for the killing. The cruel conduct must occur before the fatal act is completed and must be covered by the offender's intent (Bundesgerichtshof, 2005). English law has no degrees of murder and deals with aggravation at the sentencing stage (Ashworth & Horder, 2013; Horder, 2012; Law Commission, 2006). Even so, Schedule 21 to the Sentencing Act 2020 is instructive (*Sentencing Act 2020*, 2020). Alongside "mental or physical suffering inflicted on the victim before death" (paragraph 9(c)), a separate factor, "the use of sustained and excessive violence towards the victim" (paragraph 9(fa)), was added in 2024 (*Sentencing Act 2020 (Amendment of Schedule 21) Regulations 2024*, 2024). The legislator thus treated excessive violence and the infliction of suffering as two distinct circumstances, which is precisely the distinction that practice under Article 120.2.4 tends to blur.

For the investigator, these considerations translate into a concrete evidentiary task. When a charge under Article 120.2.4 is based on multiple injuries, the questions put to the forensic medical expert should cover at least the following points: which injuries were inflicted while the victim was alive and which after death; the sequence in which they were inflicted and which of them was fatal; how much time could have elapsed between the first injury and death; whether the victim could have remained conscious and able to feel pain during that period; whether there are defensive injuries indicating that the victim was aware of the attack and resisted; and where the injuries are located, that is, in vital areas, which suggests an intent to kill quickly, or in areas where damage prolongs suffering. The expert's answers should then be compared with the accused's statements, the nature of the weapon and the offender's conduct during the attack. Only this combination of evidence makes it possible to show that the intent covered the cruel method, as paragraph 8 of the Resolution requires.

In a double homicide, special cruelty may also rest on a different basis. Paragraph 8 of the Resolution recognises special cruelty where the offender kills the victim in the presence of persons close to the victim, knowing that this causes them special suffering. If the evidence shows that one victim, for example the daughter, witnessed the killing of the other, and that the offender was aware of this, Article 120.2.4 may be established regardless of the number of wounds. This, however, requires establishing the order in which the victims were killed and what each of them could perceive, which again depends on careful forensic and situational analysis.

Mercenary motive or killing connected with robbery

The financial background of a killing can be reflected in the charge in different ways, and the choice between them is one of the most frequent sources of error. Paragraph 9 of the Resolution defines a killing committed for a mercenary purpose (Article 120.2.5) as one aimed at obtaining a material benefit for oneself or others, such as money, property or rights to housing, or at being released from material obligations such as repaying a debt or paying alimony. Paragraph 15, in turn, provides that where the offender also makes an attempt on the victim's life in the course of robbery, extortion, banditry or terrorism, the act constitutes a combination of crimes and is qualified under Article 120.2.11 together with the article covering the relevant crime. Although such crimes are usually committed for gain, no additional qualification under Article 120.2.5 is required.

Read together, the two paragraphs yield a working rule based on the timing and content of the intent to obtain property:

1) if the offender attacked the victim in order to seize money or property and the killing was part of that attack, the act is qualified under Article 120.2.11 together with Article 181 (or Article 182 in the case of extortion), without Article 120.2.5;

2) if the killing itself was the means of obtaining a material benefit other than through a violent seizure, for example to avoid repaying a debt, to acquire housing or an inheritance, or for a reward, the act falls under Article 120.2.5;

3) if the intent to take the victim's property arose only after a killing committed for other reasons, the mercenary feature is absent: the killing is qualified under Article 120.1 or 120.2 according to its actual motive and method, and the taking of property separately under Article 177 (paragraph 9 of the Resolution).

In the model situation, the mere fact that money and valuables disappeared from the flat does not settle the question of qualification. The investigator has to establish whether the money was demanded or taken during the attack, whether it represented a debt owed by or to one of the parties, and at what moment the decision to take it was made. The size of the sum is irrelevant to qualification: a killing for a small sum is just as mercenary as a killing for a fortune. What matters is the structure of the intent. Charging Articles 120.2.5 and 120.2.11 simultaneously for the same financial motive contradicts paragraph 15 of the Resolution and gives the defence an easy ground for appeal.

Features relating to the victims

Article 120.2.7 applies where two or more persons are killed. According to paragraph 11 of the Resolution, the offender is liable under this item where the killings are covered by a single intent; the deaths need not occur at the same moment. Where one victim was killed and the attempt on the other failed, the act cannot be treated as the completed killing of two persons, and the completed and attempted parts require separate legal assessment. If, in the model situation, both deaths occurred during a single episode and the evidence points to a single intent to kill both occupants of the flat, this supports Article 120.2.7. If, however, the second victim was killed because she unexpectedly witnessed the first killing, the investigator should also consider Article 120.2.6 (killing in order to conceal another crime) in respect of the second death.

The helplessness feature calls for greater care. Under paragraph 13 of the Resolution, a person is helpless when, owing to his or her physical or mental condition, he or she is unable to defend himself or herself or to resist the offender, and the offender is aware of this. The Resolution mentions, among others, elderly, sick and young persons, in some cases minors, as well as persons who are unconscious, asleep or heavily intoxicated. Neither old age nor minority creates a presumption of helplessness. An adolescent may be physically capable of resistance, while an elderly person may or may not be, depending on his or her health. Each victim must therefore be assessed individually on the basis of medical records, witness testimony and the circumstances of the attack, for example whether the victim was asleep. English law takes a similar line: under Schedule 21 to the Sentencing Act 2020, the aggravating factor is that the victim was "particularly vulnerable because of age or disability" (paragraph 9(b)) (*Sentencing Act 2020*, 2020), which makes vulnerability a question of fact rather than an automatic consequence of age.

This reveals a gap. Article 120.2 does not treat the killing of a minor as an independent qualifying feature, so the age of a child victim can affect qualification only through Article 120.2.9 or, at the sentencing stage, as an aggravating circumstance under Article 61.1.7 of the Criminal Code (*Criminal Code of the Republic of Azerbaijan*, 1999) (an offence committed against a minor, an elderly or a helpless person); under Article 61.3, the same circumstance cannot be taken into account twice if it already forms part of the qualification. Since the helplessness route is unavailable for most adolescents, the additional protection of minors depends largely on judicial discretion in sentencing. Whether a separate qualifying feature should be introduced is a matter for the legislator, but practice would benefit at least from a clarification in the Resolution of how the age of a minor victim is to be taken into account.

Formulating the charge

Table 1 summarises the evidentiary requirements for the features discussed above.

Table 1. *Evidentiary requirements for selected qualifying features of Article 120.2*

Feature (Article)	Guidance of the 2002 Resolution	Key evidence
Special cruelty (120.2.4)	Para. 8: intent directed at a cruel method; acts on a corpse excluded	Intravital nature and sequence of injuries; victim's consciousness; defensive wounds; presence of close persons; accused's statements
Mercenary motive (120.2.5)	Para. 9: material benefit or release from obligations	Debts, property relations, inheritance, reward; moment the intent arose
Killing connected with robbery (120.2.11 with Art. 181)	Para. 15: combination of crimes; no additional 120.2.5	Attack aimed at seizure; property demanded or taken; sequence of events
Two or more persons (120.2.7)	Para. 11: single intent	Unity of the episode; motive in respect of each victim; statements
Helpless victim (120.2.9)	Para. 13: inability to resist and the offender's awareness of it	Medical records; age and physical condition; circumstances (sleep, intoxication)

Once these questions have been answered, the charge should list every established item, as paragraph 18 requires. For the model situation, depending on the facts proven, the formula might cover Articles 120.2.7 and 120.2.11 of the Criminal Code together with the relevant part of Article 181, with Article 120.2.4 added only if the forensic evidence confirms special cruelty and Article 120.2.9 only if the helplessness of a particular victim is proven. An inflated charge does not strengthen the prosecution. On the contrary, it creates points at which the court may lawfully exclude features, and each such exclusion weakens the prosecution's overall position.

RESULTS

The analysis leads to the following conclusions.

1) The qualifying features of Article 120.2 are independent elements of the charge. Each must be proven by its own evidence, and the overall gravity of a case cannot substitute for proof of a specific feature.

2) A large number of injuries is evidence of special cruelty, not the feature itself. Article 120.2.4 is established only where it is proven that the victim experienced suffering beyond what was necessary for the killing and that the offender's intent covered this method. This approach follows from paragraph 8 of the Resolution and is consistent with Russian and German practice, as well as with the distinction drawn in Schedule 21 to the Sentencing Act 2020 between suffering and excessive violence.

3) The choice between Articles 120.2.5 and 120.2.11 depends on when and how the intent to obtain property arose. Simultaneous qualification under both items for the same financial motive is inconsistent with paragraph 15 of the Resolution.

4) Old age or minority does not in itself make a victim helpless; helplessness must be established individually for each victim.

On this basis, the following proposals are made:

1) to supplement paragraph 8 of Resolution No. 3 of the Plenum of the Supreme Court of 12 December 2002 with an explicit statement that special cruelty cannot be inferred from the number of injuries alone and requires establishing that the injuries were inflicted while the victim was alive and that the victim was capable of experiencing suffering;

2) to develop, in the form of methodological recommendations of the Prosecutor General's Office, a standard list of questions for the forensic medical expert in homicide cases involving multiple injuries, covering the points set out in the subsection on special cruelty above;

3) to supplement paragraphs 9 and 15 of the Resolution with examples distinguishing a mercenary killing, a killing connected with robbery, and a killing followed by theft;

4) to consider whether the minority of the victim should be reflected in Article 120.2 or, at a minimum, to clarify in the Resolution how the age of a minor victim is to be assessed in qualification and sentencing.

Implementing these proposals would make the qualification of aggravated homicide more predictable and help avoid situations in which charges have to be revised at the trial or appeal stage.

DECLARATION ON THE USE OF AI TOOLS

The author used an AI tool to assist with language editing and structuring of the text; the legal analysis and conclusions are the author's own.

ETHICS COMMITTEE APPROVAL

Not applicable. The study is a doctrinal legal analysis based on legislation, published judicial guidance and literature. It did not involve human participants, animals, biological material or identifiable personal or medical data; the model situation is hypothetical and does not reproduce the facts of any real case.

REFERENCES

Ashworth, A., & Horder, J. (2013). Principles of criminal law (7th ed.). Oxford University Press.

Bundesgerichtshof. (2005, September 8). Urteil 1 StR 159/05 [Judgment 1 StR 159/05]. HRRS 2005 Nr. 835. https://www.hrr-strafrecht.de/hrr/1/05/1-159-05.pdf

Code of Criminal Procedure of the Republic of Azerbaijan. (2000, July 14). Law No. 907-IQ. https://e-qanun.az/framework/46950

Constitution of the Republic of Azerbaijan. (1995, November 12). https://meclis.gov.az/documents/konstitusiya-az.pdf

Criminal Code of the Republic of Azerbaijan. (1999, December 30). Law No. 787-IQ. https://e-qanun.az/framework/46947

Horder, J. (2012). Homicide and the politics of law reform. Oxford University Press.

Kudryavtsev, V. N. (1999). Obshchaya teoriya kvalifikatsii prestupleniy [General theory of the qualification of crimes] (2nd ed.). Yurist.

Law Commission. (2006). Murder, manslaughter and infanticide (Law Com No. 304). The Stationery Office.

Plenum of the Supreme Court of the Republic of Azerbaijan. (2002, December 12). Qəsdən adam öldürmə işləri üzrə məhkəmə təcrübəsi haqqında [On judicial practice in cases of intentional homicide] (Resolution No. 3). https://supremecourt.gov.az/az/media/xeberler/qesden-adam-oldurme-isleri-uzre-mehkeme-tecrubesi-haqqinda-149

Plenum of the Supreme Court of the Russian Federation. (1999, January 27). O sudebnoy praktike po delam ob ubiystve (st. 105 UK RF) [On judicial practice in murder cases (Article 105 of the Criminal Code of the Russian Federation)] (Resolution No. 1). https://www.vsrf.ru/documents/all/7794

Sentencing Act 2020 (Amendment of Schedule 21) Regulations 2024. (2024). S.I. 2024/137 (UK). https://www.legislation.gov.uk/uksi/2024/137

Sentencing Act 2020. (2020). c. 17, Schedule 21 (UK). https://www.legislation.gov.uk/ukpga/2020/17/schedule/21

Smirnova, V. (2024, April 25). Ubiystvo, sovershennoe s osoboy zhestokost'yu [Murder committed with special cruelty]. Advokatskaya gazeta. https://www.advgazeta.ru/mneniya/ubiystvo-sovershennoe-s-osoboy-zhestokostyu/

Strafgesetzbuch [German Criminal Code]. (1998). § 211. https://www.gesetze-im-internet.de/stgb/__211.html

Tavone, A. M., Ceccobelli, G., Piizzi, G., Vella, R., Giuga, G., Cammarano, A., Petroni, G., & Marella, G. L. (2022). Profiling players involved in overkill: An analysis of 71 cases in Central Italy. Healthcare, 10(10), Article 1873. https://doi.org/10.3390/healthcare10101873

XÜLASƏ

AĞIRLAŞDIRICI HALLARDA TÖRƏDİLƏN QƏSDƏN ADAM ÖLDÜRMƏNİN TÖVSİFİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Taleh Bağırov
Azərbaycan Respublikası Baş Prokurorluğunun İstintaq idarəsi, Bakı, Azərbaycan

Məqalənin məqsədi Azərbaycanın istintaq, prokurorluq və məhkəmə təcrübəsində qəsdən adam öldürmənin bir neçə ağırlaşdırıcı əlamətinin eyni əməldə birlikdə mövcud olduğu hallarda necə tətbiq edildiyini araşdırmaq və mövcud məhkəmə izahlarının fərqli tövsifə yol açdığı məqamları müəyyənləşdirməkdir. Əsas diqqət Cinayət Məcəlləsinin 120.2.4 (xüsusi amansızlıqla), 120.2.5 (tamah məqsədi ilə), 120.2.7 (iki və ya daha çox şəxsin öldürülməsi), 120.2.9 (təqsirkar üçün aşkar surətdə köməksiz vəziyyətdə olan şəxsin öldürülməsi) və 120.2.11 (quldurluqla əlaqədar adam öldürmə) maddələrinə yönəldilmişdir. Tədqiqatın obyekti: insan həyatının mühafizəsi ilə bağlı ictimai münasibətlər və ağırlaşdırılmış qəsdən adam öldürmənin tövsifi üzrə hüquq tətbiqetmə təcrübəsi. Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda Cinayət Məcəlləsinin və Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun 12 dekabr 2002-ci il tarixli 3 nömrəli qərarının formal-hüquqi və sistemli təhlili, Rusiya, Almaniya, İngiltərə və Uels yanaşmalarının müqayisəli təhlili, habelə istintaq təcrübəsi üçün tipik olan model situasiyanın təhlili tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Məqalədə əsaslandırılır ki, zərərçəkmişin şüurlu vəziyyətdə əzab çəkdiyini təsdiq edən məhkəmə-tibbi sübutlar olmadan xəsarətlərin sayı özlüyündə xüsusi amansızlığı sübut edə bilməz. 120.2.5 və 120.2.11-ci maddələr arasındakı sərhədin əmlakı ələ keçirmək niyyətinin yaranma anından asılı olduğu göstərilir, Plenum qərarına və istintaq təcrübəsinə konkret əlavələr təklif olunur.

Açar sözlər: *qəsdən adam öldürmə, ağırlaşdırıcı hallar, xüsusi amansızlıq, tamah məqsədi, cinayətlərin tövsifi, quldurluq, məhkəmə-tibbi ekspertiza*

РЕЗЮМЕ

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ КВАЛИФИКАЦИИ УМЫШЛЕННОГО УБИЙСТВА, СОВЕРШЁННОГО ПРИ ОТЯГЧАЮЩИХ ОБСТОЯТЕЛЬСТВАХ

Талех Багиров
Следственное управление Генеральной прокуратуры Азербайджанской Республики, Баку, Азербайджан

Цель статьи — исследовать, как в следственной, прокурорской и судебной практике Азербайджана применяются отягчающие признаки умышленного убийства при их совпадении в одном деянии, и выявить положения действующих судебных разъяснений, допускающие неединообразную квалификацию. Основное внимание уделено пунктам 120.2.4 (с особой жестокостью), 120.2.5 (из корыстных побуждений), 120.2.7 (убийство двух или более лиц), 120.2.9 (убийство лица, заведомо для виновного находящегося в беспомощном состоянии) и

120.2.11 (убийство, сопряжённое с разбоем) Уголовного кодекса. Объект исследования: общественные отношения в сфере охраны жизни человека и правоприменительная практика квалификации убийства при отягчающих обстоятельствах. Методы исследования. Использованы формально-юридический и системный анализ Уголовного кодекса и Постановления Пленума Верховного Суда Азербайджанской Республики № 3 от 12 декабря 2002 года, сравнительный анализ подходов России, Германии, Англии и Уэльса, а также анализ модельной ситуации, типичной для следственной практики. Оригинальность и научная новизна исследования. Обосновывается, что количество ранений само по себе не может свидетельствовать об особой жестокости без судебно-медицинских данных о том, что потерпевший находился в сознании и испытывал страдания. Показано, что разграничение пунктов 120.2.5 и 120.2.11 зависит от момента возникновения умысла на завладение имуществом, предлагаются конкретные дополнения к разъяснениям Пленума и к следственной практике.

Ключевые слова: *умышленное убийство, отягчающие обстоятельства, особая жестокость, корыстные побуждения, квалификация преступлений, разбой, судебно-медицинская экспертиза*

No: 04 2026
https://doi.org/10.64400/ea26-04-16
ISSN 2224-5529 2224-0829 2223-5124 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİNİN ELMİ ƏSƏRLƏR JURNALI

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ZƏFƏRİ: SİYASİ QƏRARVERMƏ, STRATEJİ KOMMUNİKASİYA VƏ DÖVLƏT LİDERLİYİ

Vüsalə ƏBDÜRRƏHİMOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin nəzdində Sənaye və Texnologiya Kolleci, Bakı, Azərbaycan
**Yazışılan müəllif: ebdurehimovavusale@mail.ru*

NƏŞR TARİXİ:
Qəbul edilmə tarixi: 20.11.2026
Nəşr edilmə tarixi: 30.11.2026

AÇAR SÖZLƏR:
44 günlük Vətən müharibəsi, İkinci Qarabağ müharibəsi, İlham Əliyev, siyasi liderlik, strateji kommunikasiya, Şuşa, 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanat

XÜLASƏ
Məqalədə 27 sentyabr-10 noyabr 2020-ci il tarixlərini əhatə edən 44 günlük Vətən müharibəsinin siyasi-tarixi əhəmiyyəti və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin müharibə dövründəki siyasi-strateji fəaliyyəti təhlil edilir. Tədqiqatda münaqişənin siyasi-hüquqi fonu, hərbi əməliyyatların başlanması, müharibə dövründə dövlət idarəçiliyi və informasiya siyasəti, beynəlxalq diplomatik kommunikasiya, 8 noyabrda Şuşanın azad edilməsi və 10 noyabr tarixli üçtərəfli Bəyanatın siyasi nəticələri ardıcıllıqla araşdırılır. Mənbə bazasını Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsində dərc olunmuş çıxış və sənədlər, BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamə və sənədləri, habelə mövzu üzrə Azərbaycan və xarici elmi ədəbiyyat təşkil edir; materiallar xronoloji-müqayisəli və keyfiyyət məzmun təhlili metodları ilə öyrənilir. Məqalədə prezidentin fəaliyyətinin dörd istiqamətdə – siyasi qərarvermə, hərbi-siyasi koordinasiya, beynəlxalq kommunikasiya və müharibədən sonrakı siyasi çərçivənin formalaşdırılması – özünü göstərdiyi əsaslandırılır. Eyni zamanda, hərbi nəticənin yalnız bir siyasi şəxsin fəaliyyəti ilə izah edilməsinin metodoloji baxımdan məhdud olduğu, nəticəyə ordunun hazırlığı, hərbi qulluqçuların fədakarlığı, dövlət institutlarının işi, hərbi-texniki, iqtisadi və diplomatik amillərin birgə təsir göstərdiyi vurğulanır. Tədqiqatın məqsədi 44 günlük müharibənin Azərbaycanın müasir tarixindəki yerini və prezidentin həmin prosesdə sənədlərlə təsdiqlənən siyasi-strateji rolunu sistemli şəkildə göstərməkdir.

GİRİŞ

2020-ci il sentyabrın 27-də başlanan və noyabrın 10-da imzalanmış üçtərəfli bəyanat əsasında hərbi əməliyyatların dayandırılması ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan Respublikasının müasir tarixində mühüm dönüş nöqtələrindən biri olmuşdur. Müharibə 1994-cü ildən etibarən Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsində formalaşmış hərbi-siyasi status-kvonu (Broers, 2019; de Waal, 2013) dəyişdirərək yeni reallıq yaratdı. Buna görə müharibənin gedişi və nəticələri yalnız cəbhədəki əməliyyatlar kontekstində deyil, həm də dövlət idarəçiliyi, diplomatik fəaliyyət, beynəlxalq informasiya mühiti və müharibədən sonrakı siyasi proseslərlə əlaqəli şəkildə kompleks araşdırılmalıdır.

44 günlük müharibə tarixdə əhəmiyyətli mövqe tutmaqla yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan dövlətçiliyinin, xarici siyasətinin, milli təhlükəsizlik yanaşmasının və kollektiv tarixi yaddaşın öyrənilməsi aspektindən də mühüm tədqiqat obyektidir.

Mövzu üzrə ədəbiyyatı şərti olaraq üç qrupa ayırmaq olar. Birinci qrupa münaqişənin tarixi-siyasi kökləri, 1990-cı illərin müharibəsi və uzunmüddətli danışıqlar prosesi haqqında fundamental əsərlər daxildir (Broers, 2019; Cornell, 2011; de Waal, 2013). İkinci qrup tədqiqatlarda 2020-ci il müharibəsinin hərbi-texnoloji və strateji aspektləri, o cümlədən pilotsuz uçuş aparatlarının və müasir hava hücumundan müdafiə sistemlərinin rolu araşdırılır (Cheterian, 2024; Gressel, 2020). Üçüncü qrupa isə müharibənin siyasi nəticələrinə və prezidentin fəaliyyətinə həsr olunmuş azərbaycanlı müəlliflərin tədqiqatları, eləcə də beynəlxalq analitik mərkəzlərin hesabatları daxildir.

Məqalənin mənbə bazasını bu elmi ədəbiyyatla yanaşı, rəsmi sənədlər də təşkil edir. Bunlara Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsində dərc olunmuş, 27 sentyabr 2020-ci ildən 6 yanvar 2021-ci ilədək olan dövrü əhatə edən xalqa müraciətlər, çıxışlar və Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarına dair materiallar, həmçinin 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanat daxildir. Mənbələr sırasına BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 saylı

qətnamələr, eləcə də üçtərəfli Bəyanatın Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi sənədi kimi yayılmasına dair məktub da daxil edilmişdir (United Nations Security Council, 2020).

Leyla Talışınski (2025) İkinci Qarabağ müharibəsinin siyasi nəticələrini ümumiləşdirərək qələbənin təmin edilməsində prezidentin rolunu öz məqaləsində xüsusi olaraq vurğulamış, Tofiq Mustafazadə (2022) müharibə dövründə prezidentin xarici media qurumlarına verdiyi müsahibələri informasiya təminatının ayrıca istiqaməti kimi təhlil etmişdir. Bu məqalədə də mövcud ədəbiyyat əsasında siyasi liderliyin qərarvermə, kommunikasiya və diplomatik rəsmiləşdirmə ölçüləri, bir qayda olaraq, ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilərək həmin yanaşmaları vahid siyasi-strateji çərçivədə özündə birləşdirir.

Tədqiqatın məqsədi 44 günlük müharibənin siyasi-tarixi xüsusiyyətlərini sistemləşdirmək və İlham Əliyevin müharibə dövründəki sənədlərlə təsdiqlənən fəaliyyətini siyasi qərarvermə, diplomatik kommunikasiya, informasiya siyasəti və müharibə nəticələrinin siyasi rəsmiləşdirilməsi istiqamətlərində təhlil etməkdir. Tədqiqat prosesində "44 günlük müharibə müddətində prezidentin siyasi-strateji fəaliyyəti hansı mexanizmlər və qərarlar vasitəsilə özünü göstərmişdir?" sualına cavab verilir.

Məqalənin elmi yeniliyi prezidentin Ali Baş Komandan və siyasi lider kimi rolunun kompleks şəkildə təhlil edilməsindən ibarətdir. Siyasi liderlik fərdi keyfiyyətlərin məcmusu və lider, dövlət institutları və cəmiyyət arasında qarşılıqlı təsir prosesi kimi nəzərdən keçirilir (Burns, 1978). Bu yanaşma prezidentin fəaliyyətini siyasi qərarvermə, strateji kommunikasiya və diplomatik nəticələrin idarə olunması baxımından araşdırmağa, onun rolunu digər obyektiv və institusional amillərlə əlaqəli şəkildə qiymətləndirməyə imkan verir.

MATERİAL VƏ METODLAR

Tədqiqatda tarixi-müqayisəli metod, sistemli təhlil, keyfiyyət məzmun təhlili (Krippendorff, 2018) və sənədlərin xronoloji müqayisəsi metodlarından istifadə edilmişdir. Məzmun təhlili dörd analitik kateqoriya üzrə aparılmışdır: siyasi qərarvermə, hərbi-siyasi koordinasiya, informasiya-diplomatik kommunikasiya və hərbi nəticələrin siyasi rəsmiləşdirilməsi. Məqalədə Prezidentin çıxışları müharibə dövründə dövlətin informasiya və diplomatik kommunikasiya mexanizmlərini izləməyə imkan verən ilkin mənbə kimi nəzərdən keçirilmişdir. Akademik ədəbiyyat isəhadisələrin rəsmi gedişatını elmi tədqiqatlarla müqayisə etməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası və metodoloji imkanları ilə yanaşı, onun müəyyən məhdudiyyətləri də vardır. Belə ki, hərbi komandanlıq səviyyəsində qəbul edilmiş qərarlara dair arxiv sənədlərinin hələlik açıq elmi dövriyyədə olmaması prezidentin rolunun qiymətləndirilməsində əsasən açıq rəsmi mənbələrə istinad etməyi zəruri edir. Buna görə də tədqiqatda prezidentin fəaliyyəti yalnız mövcud mənbələr əsasında sənədləşdirilməsi mümkün olan siyasi qərarlar və çıxışlar çərçivəsində təhlil olunur. Bu məhdudiyyət hərbi qərarların qapalı mexanizmləri barədə qəti nəticələr çıxarmağa imkan verməsə də, açıq mənbələr əsasında siyasi liderliyin və strateji kommunikasiya fəaliyyətinin qiymətləndirilməsinə mane olmur.

NƏTİCƏLƏRİN MÜZAKİRƏSİ

Müharibəyə aparan siyasi-tarixi fon

Qarabağ münaqişəsinin 2020-ci ildə yenidən genişmiqyaslı hərbi mərhələyə keçməsi uzunmüddətli siyasi və təhlükəsizlik proseslərinin nəticəsi idi. 1990-cı illərin əvvəlindəki müharibə nəticəsində "Dağlıq Qarabağ" və ona bitişik yeddi rayon işğal olunmuşdu. BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə qəbul etdiyi 822, 853, 874 və 884 saylı qətnamələrdə Azərbaycanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təsdiqləyərək işğal olunmuş rayonlardan işğalçı qüvvələrin dərhal çıxarılmasını tələb etmişdi (United Nations Security Council, 1993a, 1993b, 1993c, 1993d). 1994-cü ilin mayında əldə olunmuş atəşkəsdən sonra ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində uzunmüddətli danışıqlar aparılsa da, yekun siyasi nizamlanma əldə edilməmişdi (Broers, 2019; de Waal, 2013).

2020-ci ilin iyulunda Tovuz istiqamətində baş vermiş toqquşmalardan sonra gərginlik artmış, sentyabrın 27-də isə cəbhə xəttində genişmiqyaslı hərbi əməliyyatlar başlamışdır. Prezidentin həmin

gün xalqa müraciətində Ermənistan silahlı qüvvələrinin bir neçə istiqamətdən yaşayış məntəqələrini və hərbi mövqeləri atəşə tutması, habelə dövlətin cavab tədbirləri barədə mövqeyi ifadə olundu (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020a). Həmin gün keçirilmiş Təhlükəsizlik Şurasının iclasında isə əks-hücum əməliyyatının başlandığı elan edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020b).

Bu mərhələdə İlham Əliyevin siyasi fəaliyyəti, ilk növbədə, dövlət mövqeyinin açıq şəkildə ifadə olunması və dövlət idarəçiliyinin vahid siyasi xətt üzrə təşkili ilə xarakterizə olunur. Prezidentin çıxışları və Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarına dair materiallar göstərir ki, müharibə dövründə hərbi məsələlərlə yanaşı, beynəlxalq hüquq, diplomatik mövqe və informasiya təhlükəsizliyi məsələləri də paralel olaraq gündəmdə saxlanılmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020a, 2020b). Bu, siyasi liderliyin yalnız hərbi qərarlarla məhdudlaşmadığını göstərən mühüm amildir.

Siyasi qərarvermə və hərbi-siyasi koordinasiya

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti eyni zamanda Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı olaraq 44 günlük müharibə dövründə siyasi rəhbərliklə hərbi idarəetmə arasında institusional əlaqənin əsas fiqurlarından biri olmuşdur. Mülki-hərbi münasibətlər nəzəriyyəsində siyasi rəhbərliyin müharibənin siyasi məqsədlərini müəyyənləşdirməsi, peşəkar hərbi komandanlığın isə əməliyyat səviyyəsində qərarlar qəbul etməsi klassik bölgü kimi qəbul edilir (Huntington, 1957). Prezidentin sonrakı çıxışlarında müharibə ərzində əldə edilmiş hərbi nəticələr, azad edilmiş yaşayış məntəqələri və "Şuşa əməliyyatı"nın əhəmiyyəti haqqında məlumat verilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020f, 2021).

Mənbələrdən görünən əsas məqam hərbi əməliyyatlarla bağlı qərarların onların siyasi nəticələri ilə birlikdə təqdim edilməsidir. Məsələn, 8 noyabrda Şuşanın azad edilməsinin ardınca hərbi əməliyyatların sonrakı gedişi və insan itkiləri məsələsi siyasi qərarvermə kontekstində izah edilmişdir (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020e). Lakin burada fərdi liderliklə kollektiv hərbi fəaliyyətin sərhədlərini metodoloji baxımdan qorumaq vacibdir. Qələbənin hərbi nəticəsi Azərbaycan Ordusunun hazırlığı, şəxsi heyətin döyüş fəaliyyəti, komandanlıq strukturlarının işi, hərbi-texniki imkanlar və digər amillərin qarşılıqlı təsiri ilə formalaşmışdır. Xarici tədqiqatlarda da müharibənin nəticəsi pilotsuz uçuş aparatlarının tətbiqi, artilleriya ilə kəşfiyyatın əlaqələndirilməsi, taktiki yeniliklər və əlverişli siyasi-diplomatik kontekst kimi amillərin məcmusu ilə izah olunur (Cheterian, 2024; Gressel, 2020).

İnformasiya siyasəti və beynəlxalq kommunikasiya

Müasir müharibələrin hibrid xarakter daşıdığını nəzərə alsaq, 44 günlük müharibənin döyüş meydanı ilə paralel olaraq informasiya məkanında da aparıldığını müşahidə edərik (Mustafazadə, 2022). Müharibə dövründə beynəlxalq media ilə kommunikasiya dövlətin xarici auditoriyalara mövqeyini çatdırmasının əsas vasitələrindən birinə çevrilmişdi. Mustafazadənin (2022) araşdırmasına görə, müharibənin 44 günü ərzində İlham Əliyev Türkiyə, Rusiya, ABŞ, Fransa, İtaliya, Almaniya, Böyük Britaniya, İspaniya, Yaponiya və Qətərin tanınmış media qurumlarına 30-a yaxın müsahibə vermişdir. Müəllif bu müsahibələri media növləri üzrə qruplaşdıraraq informasiya təminatının ayrıca istiqaməti kimi təhlil edir.

Prezidentin 2020-ci ilin oktyabr və noyabr aylarında verdiyi müsahibə və çıxışlarda əsas xətt Azərbaycanın münaqişəyə dair mövqeyinin izah edilməsi, hərbi əməliyyatların siyasi-hüquqi çərçivəsinin təqdim olunması və Azərbaycan tərəfinin arqumentlərinin beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırılması olmuşdur. Bu fəaliyyətin əhəmiyyəti ondan ibarət idi ki, müharibə haqqında beynəlxalq informasiya axınında müxtəlif mövqelər mövcud idi. Akademik baxımdan prezidentin kommunikasiya fəaliyyətini "informasiya müharibəsində qələbə" kimi qiymətləndirməzdən əvvəl onun konkret parametrlərini, mesajların tezliyini, auditoriyanın genişliyini, mövzuların seçimini və dövlət mövqeyinin ardıcıllığını ölçmək daha məqsədəuyğundur.

İnformasiya siyasətinin digər xüsusiyyəti daxili və beynəlxalq auditoriyaların eyni vaxtda nəzərə alınması idi. Xalqa müraciətlərdə hərbi vəziyyət, itkilər, ərazi dəyişiklikləri və siyasi qərarlar haqqında məlumat verilirdi (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020a, 2020c, 2020e). Xarici

mediaya müsahibələrdə isə daha çox beynəlxalq hüquq, regional təhlükəsizlik və münaqişənin siyasi tarixçəsi izah edilirdi (Mustafazade, 2022). Bu ikili kommunikasiya xətti siyasi liderliyin informasiya ölçüsünü göstərən mühüm nümunələrdir.

Diplomatik fəaliyyət və beynəlxalq hüquqi çərçivə

Müharibənin gedişində hərbi nəticələrlə yanaşı, diplomatik mühitin idarə edilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli Bəyanatla atəşin və bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması, Ağdam, Kəlbəcər və Laçın rayonlarının qaytarılması, Rusiya sülhməramlı kontingentinin yerləşdirilməsi və digər müddəalar müəyyənləşdirildi (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020d). Bəyanatın mətni Rusiya Federasiyasının BMT-dəki daimi nümayəndəsinin məktubu ilə Təhlükəsizlik Şurasının rəsmi sənədi kimi yayıldı (United Nations Security Council, 2020).

İlham Əliyevin bu mərhələdəki rolunu iki aspektdən nəzərdən keçirmək məqsədəuyğundur. Birincisi, müharibənin siyasi nəticələrinin beynəlxalq sənəddə təsbit olunmasına yönəlmiş danışıqlarda Azərbaycan tərəfinin mövqeyinin təmsil olunması, ikincisi isə əldə edilmiş nəticələrin sonrakı siyasi proseslər üçün çərçivəyə salınmasıdır. Prezidentin 10 noyabr 2020-ci il tarixli xalqa müraciətində Bəyanatın əsas müddəaları Azərbaycan cəmiyyətinə izah edilmiş və sənədin siyasi əhəmiyyəti vurğulanmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020e).

Bu kontekstdə Onun diplomatik liderliyini hərbi nəticələrin siyasi sənədlərə inteqrasiya prosesi kimi nəzərdən keçirmək daha düzgündür. Çünki döyüş meydanında əldə olunan nəticənin beynəlxalq münasibətlər sistemində davamlı siyasi nəticəyə çevrilməsi üçün diplomatik danışıqlar və sənədləşdirmə zəruri addımlardan biri idi.

Şuşanın azad edilməsinin siyasi və tarixi əhəmiyyəti

8 noyabr 2020-ci ildə Şuşanın azad edilməsi 44 günlük müharibənin ən mühüm hadisələrindən biri oldu. Prezident həmin gün Şəhidlər xiyabanında xalqa müraciətində Şuşa şəhərinin işğaldan azad edildiyini elan etmiş (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020c), sonrakı çıxışlarında, o cümlədən MDB Dövlət Başçıları Şurasının 18 dekabr 2020-ci il tarixli iclasındakı nitqində bu hadisənin müharibənin gedişinə təsirini xüsusi vurğulamışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020f). Elmi ədəbiyyatda da Şuşa əməliyyatı müharibənin dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir (Talışınski, 2025). Şuşanın tarixi-mədəni və strateji əhəmiyyəti bu hadisənin hərbi nəticədən kənara çıxan simvolik məna daşımasına səbəb olmuşdur.

Şuşa amili prezidentin siyasi kommunikasiya xəttində də mühüm yer tutdu. Şuşanın azad edilməsindən sonra verilən mesajlar həm daxili ictimaiyyətə, həm də beynəlxalq auditoriyaya müharibənin gedişində yaranmış yeni vəziyyəti izah edirdi. Bu baxımdan, Şuşa əməliyyatını hərbi-strateji əhəmiyyət daşıyan hadisələr fonunda Azərbaycanın tarixi irsinin, siyasi iradəsinin və informasiya strategiyasının vahid məzmun çərçivəsində təcəssüm etdiyi mühüm siyasi dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür.

Müharibənin nəticələri və yeni siyasi reallıq

10 noyabr Bəyanatı ilə hərbi əməliyyatların dayandırılması 44 günlük müharibənin siyasi-hüquqi nəticələrinin əsas mərhələsini formalaşdırdı. Bəyanatda Ağdam rayonunun 20 noyabradək, Kəlbəcər rayonunun 15 noyabradək və Laçın rayonunun 1 dekabradək Azərbaycana qaytarılması nəzərdə tutulmuş, həmçinin tərəflərin tutduqları mövqelərdə qalması və sülhməramlı kontingentin yerləşdirilməsi ilə bağlı müddəalar müəyyən edilmişdi (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020d). Kəlbəcər rayonu faktiki olaraq 25 noyabr 2020-ci ildə Azərbaycana qaytarılmışdır (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, t.y.).

Müharibənin nəticələri Azərbaycan daxilində dövlətçilik və milli yaddaş baxımından yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Eyni zamanda, regionun təhlükəsizlik arxitekturasında ciddi dəyişikliklər baş verdi. Müharibədən dərhal sonra yeni təmas xətti, sülhməramlı kontingentin mandatı və humanitar məsələlər beynəlxalq analitik hesabatlarda əsas gündəm məsələləri kimi qeyd olunurdu

(International Crisis Group, 2021). Sonrakı illərdə Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması, sərhədlərin delimitasiyası və sülh gündəliyi kimi məsələlər ön plana çıxdı.

Prezidentin 2020-ci ilin sonu-2021-ci ilin əvvəlində etdiyi çıxışlarda müharibə nəticələrinin hərbi və siyasi komponentləri birlikdə təqdim edilir. Bu çıxışlarda Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi nəticələr, Şuşanın azad edilməsi və üçtərəfli Bəyanatın siyasi nəticələri ardıcıl şəkildə izah olunmuşdur (Azərbaycan Respublikası Prezidenti, 2020f, 2021). Elmi yanaşma baxımından bu materiallar dövlətin öz fəaliyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən ilkin mənbələrdir və müstəqil tədqiqatlarla müqayisəli şəkildə istifadə edilməlidir.

İlham Əliyevin rolunun kompleks qiymətləndirilməsi

44 günlük müharibə kontekstində İlham Əliyevin siyasi-strateji rolunu dörd əsas istiqamətdə ümumiləşdirmək olar:

1) siyasi qərarvermə - dövlət başçısının çıxışları və rəsmi sənədlər müharibə dövründə siyasi xəttin əsas istiqamətlərini əks etdirir;

2) hərbi-siyasi koordinasiya - prezidentin Ali Baş Komandan statusu siyasi rəhbərliklə hərbi idarəetmə arasında institusional əlaqənin əsas elementlərindən biri olmuşdur;

3) informasiya və diplomatik kommunikasiya - xarici media ilə müsahibələr və beynəlxalq platformalardakı çıxışlar Azərbaycanın mövqeyinin beynəlxalq auditoriyaya çatdırılması üçün istifadə edilmişdir (Mustafazadə, 2022);

4) hərbi nəticələrin siyasi sənədlərlə rəsmiləşdirilməsi və sonrakı siyasi gündəmin formalaşdırılması - 10 noyabr Bəyanatı bu baxımdan əsas sənədlərdən biridir.

Bununla belə, liderlik rolunun obyektiv təhlili üçün qələbənin bütün səbəblərini bir şəxsə bağlamaq düzgün metodoloji yanaşma olmazdı. Müharibənin nəticəsinə Azərbaycan Ordusunun döyüş qabiliyyəti, hərbi qulluqçuların fədakarlığı, komandanlıq və idarəetmə sistemi, müdafiə sənayesi və texnoloji imkanlar, iqtisadi dayanıqlılıq, diplomatik əlaqələr və cəmiyyətin səfərbərliyi kimi amillər də təsir etmişdir (Cheterian, 2024; Gressel, 2020). Bu səbəbdən "liderlik" burada nəticənin yeganə izahı kimi deyil, dövlət səviyyəsində siyasi koordinasiya və qərarvermənin ayrıca komponenti kimi başa düşülür (Burns, 1978).

Prezidentin informasiya fəaliyyətinin ayrıca istiqamət kimi araşdırılması (Mustafazadə, 2022) və müharibənin siyasi nəticələri ilə prezidentin rolu arasında əlaqənin qurulması (Talışınski, 2025) bu sahədə tədqiqatların davam etdiyini göstərir. Gələcək tədqiqatlarda prezident səviyyəsində qəbul edilən siyasi qərarlarla hərbi komandanlığın əməliyyat qərarları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin, beynəlxalq diplomatik proseslərin müharibənin nəticələrinə təsirinin və müharibə dövründə həyata keçirilən informasiya siyasətinin effektivliyinin ölçülə bilən göstəricilər əsasında sistemli şəkildə araşdırılması Azərbaycanın müasir siyasi tarixinin daha dərindən öyrənilməsinə mühüm elmi töhfələr verəcəkdir.

NƏTİCƏ

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir siyasi tarixində mühüm yer tutan, ölkənin hərbi-siyasi mövqeyində və regiondakı qüvvələr nisbətində dəyişikliklər yaradan hadisədir. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan hərbi əməliyyatların noyabrın 10-da üçtərəfli Bəyanatla dayandırılması müharibənin siyasi nəticələrini müəyyənləşdirdi və sonrakı regional proseslər üçün yeni şərait formalaşdırdı. Müharibənin təhlili göstərir ki, bu nəticələrin mahiyyətini anlamaq üçün hərbi əməliyyatların gedişi ilə yanaşı, siyasi qərarvermə, beynəlxalq diplomatiya, informasiya siyasəti və əldə olunmuş nəticələrin hüquqi-siyasi sənədlərdə təsbit olunması da nəzərə alınmalıdır.

Araşdırma çərçivəsində İlham Əliyevin müharibə dövründəki fəaliyyəti siyasi qərarvermə, hərbi-siyasi koordinasiya, informasiya və diplomatik kommunikasiya, habelə müharibənin nəticələrinin siyasi müstəvidə rəsmiləşdirilməsi istiqamətlərində nəzərdən keçirilmişdir. Prezidentin xalqa müraciətləri, rəsmi çıxışları, Təhlükəsizlik Şurasının iclaslarına dair materiallar və 10 noyabr Bəyanatı göstərir ki, həmin dövrdə dövlətin siyasi mövqeyinin ifadə olunması, hərbi hadisələrin ictimaiyyətə izahı və Azərbaycanın mövqeyinin beynəlxalq auditoriyaya çatdırılması siyasi fəaliyyətin mühüm istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Müharibənin nəticələri Azərbaycanın daxili siyasi həyatına təsir göstərməklə yanaşı, regionun təhlükəsizlik gündəliyində də yeni məsələləri ön plana çıxardı. Sərhədlərin delimitasiyası, Azərbaycan–Ermənistan münasibətlərinin normallaşdırılması, humanitar məsələlər və sülh gündəliyi müharibədən sonrakı dövrün əsas istiqamətləri sırasına daxil oldu. Bu proseslər 44 günlük müharibənin siyasi əhəmiyyətinin onun başa çatdığı tarixlə məhdudlaşmadığını və nəticələrinin sonrakı regional münasibətlər kontekstində araşdırılmasının vacibliyini göstərir.

Tədqiqatın mənbə bazası əsasən açıq rəsmi sənədlərdən və elmi ədəbiyyatdan ibarət olduğuna görə hərbi komandanlıq səviyyəsində qəbul edilmiş qərarların daxili mexanizmləri barədə qəti nəticələr çıxarmaq mümkün deyil. Gələcək araşdırmalarda siyasi rəhbərliklə hərbi komandanlıq arasındakı qərarvermə əlaqələrinin, diplomatik proseslərin müharibənin nəticələrinə təsirinin və informasiya siyasətinin effektivliyinin daha geniş mənbələr və ölçülə bilən göstəricilər əsasında öyrənilməsi məqsədəuyğundur. Bu istiqamətlər üzrə tədqiqatlar 44 günlük Vətən müharibəsinin siyasi tarixinin daha dərindən araşdırılmasına və Azərbaycanın müasir dövlətçilik təcrübəsinin elmi baxımdan qiymətləndirilməsinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYATLAR

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020a, 27 sentyabr). İlham Əliyev xalqa müraciət edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/40968

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020b, 27 sentyabr). İlham Əliyevin sədrliyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/40969

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020c, 8 noyabr). İlham Əliyev və birinci xanım Mehriban Əliyeva Fəxri xiyabanda və Şəhidlər xiyabanında olublar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/45756

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020d, 10 noyabr). Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ermənistan Respublikasının baş naziri və Rusiya Federasiyasının Prezidentinin Bəyanatı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/45923

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020e, 10 noyabr). İlham Əliyev xalqa müraciət edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/45924

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2020f, 18 dekabr). İlham Əliyev MDB Dövlət Başçıları Şurasının videokonfrans formatında keçirilən iclasında iştirak edib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/49197

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (2021, 6 yanvar). İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. https://president.az/az/articles/view/49933

Azərbaycan Respublikası Prezidenti. (t.y.). Kəlbəcər. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet səhifəsi. Müraciət tarixi: 1 oktyabr 2026. https://president.az/az/articles/view/69242

Broers, L. (2019). Armenia and Azerbaijan: Anatomy of a rivalry. Edinburgh University Press.

Burns, J. M. (1978). Leadership. Harper & Row.

Cheterian, V. (2024). Technological determinism or strategic advantage? Comparing the two Karabakh wars between Armenia and Azerbaijan. Journal of Strategic Studies, 47(2), 214–237. https://doi.org/10.1080/01402390.2022.2127093

Cornell, S. E. (2011). Azerbaijan since independence. M. E. Sharpe.

de Waal, T. (2013). Black garden: Armenia and Azerbaijan through peace and war (10th anniversary ed.). New York University Press.

Gressel, G. (2020, November 24). Military lessons from Nagorno-Karabakh: Reason for Europe to worry. European Council on Foreign Relations. https://ecfr.eu/article/military-lessons-from-nagorno-karabakh-reason-for-europe-to-worry/

Huntington, S. P. (1957). The soldier and the state: The theory and politics of civil–military relations. Belknap Press of Harvard University Press.

International Crisis Group. (2021). Post-war prospects for Nagorno-Karabakh (Europe Report No. 264). https://www.crisisgroup.org/rpt/europe-central-asia/armenian-azerbaijani-conflict/264-post-war-prospects-nagorno-karabakh

Krippendorff, K. (2018). Content analysis: An introduction to its methodology (4th ed.). SAGE Publications.

Mustafazadə, T. (2022). Vətən (II. Qarabağ) müharibəsinin informasiya təminatında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rolu. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 9(Özel sayı), 16–38. https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd/article/1197334

Talışınski, L. (2025). II Qarabağ müharibəsinin (27 sentyabr – 10 noyabr 2020) siyasi nəticələri. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 12(6), 21–26. https://doi.org/10.5281/zenodo.18096216

United Nations Security Council. (1993a). Resolution 822 (1993) (S/RES/822). https://undocs.org/S/RES/822(1993)

United Nations Security Council. (1993b). Resolution 853 (1993) (S/RES/853). https://undocs.org/S/RES/853(1993)

United Nations Security Council. (1993c). Resolution 874 (1993) (S/RES/874). https://undocs.org/S/RES/874(1993)

United Nations Security Council. (1993d). Resolution 884 (1993) (S/RES/884). https://undocs.org/S/RES/884(1993)

United Nations Security Council. (2020). Letter dated 10 November 2020 from the Permanent Representative of the Russian Federation to the United Nations addressed to the Secretary-General (S/2020/1104). https://digitallibrary.un.org/record/3891171

ABSTRACT

AZERBAIJAN'S VICTORY IN THE 44-DAY PATRIOTIC WAR: POLITICAL DECISION-MAKING, STRATEGIC COMMUNICATION, AND STATE LEADERSHIP

Vusala Abdurrahimova

College of Industry and Technology under the Azerbaijan State Oil and Industry University, Baku, Azerbaijan

The article examines the historical and political significance of the 44-day Patriotic War (27 September – 10 November 2020) and analyses the political-strategic activity of Ilham Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan and Supreme Commander-in-Chief of the Armed Forces, during the war. The study traces the political and legal background of the conflict, the outbreak of hostilities, state governance and information policy in wartime, international diplomatic communication, the liberation of Shusha on 8 November, and the political implications of the trilateral statement of 10 November. The source base comprises speeches and documents published on the official website of the President of Azerbaijan, resolutions and documents of the UN Security Council, and relevant Azerbaijani and international scholarship, examined through chronological-comparative and qualitative content analysis. The article argues that the President's documented role can be examined along four dimensions: political decision-making, military-political coordination, international communication, and the shaping of the post-war political framework. At the same time, the study avoids reducing the military outcome to the activity of a single political actor, emphasising the combined contribution of the armed forces, state institutions, military-technical capacity, economic resources and diplomatic factors. The main purpose is to determine the place of the 44-day war in Azerbaijan's contemporary history and to identify the documented political-strategic dimensions of the President's role.

Keywords: *44-day Patriotic War; Second Karabakh War; Ilham Aliyev; political leadership; strategic communication; Shusha; trilateral statement of 10 November 2020*

АННОТАЦИЯ

ПОБЕДА АЗЕРБАЙДЖАНА В 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ: ПРИНЯТИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕШЕНИЙ, СТРАТЕГИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ

Вусала Абдуррагимова
Промышленно-технологический колледж Азербайджанского государственного нефтегазового университета, Баку, Азербайджан

В статье рассматривается историко-политическое значение 44-дневной Отечественной войны (27 сентября – 10 ноября 2020 года) и анализируется политико-стратегическая деятельность Президента Азербайджанской Республики, Верховного главнокомандующего Вооружёнными силами Ильхама Алиева в период войны. Последовательно исследуются политико-правовой фон конфликта, начало военных действий, государственное управление и информационная политика в военное время, международная дипломатическая коммуникация, освобождение Шуши 8 ноября и политические последствия трёхстороннего заявления от 10 ноября. Источниковую базу составляют выступления и документы, опубликованные на официальном сайте Президента Азербайджанской Республики, резолюции и документы Совета Безопасности ООН, а также азербайджанская и зарубежная научная литература; материалы изучены с помощью хронологически-сравнительного и качественного контент-анализа. Показано, что роль Ильхама Алиева прослеживается по четырём направлениям: принятие политических решений, военно-политическая координация, международная коммуникация и формирование послевоенной политической рамки. Одновременно подчёркивается, что военный результат методологически некорректно сводить к деятельности одного политического деятеля: существенное значение имели подготовка армии, самоотверженность военнослужащих, работа государственных институтов, военно-технические и экономические ресурсы, а также дипломатические факторы. Цель исследования – системно показать место 44-дневной войны в новейшей истории Азербайджана и документально подтверждаемые политико-стратегические аспекты деятельности Президента.

Ключевые слова: *44-дневная Отечественная война; Вторая Карабахская война; Ильхам Алиев; политическое лидерство; стратегическая коммуникация; Шуша; трёхстороннее заявление от 10 ноября 2020 года*